

23/95
СТА 110
STK 87
T 28 K 3

ГРУДОВЕ

НА

ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ

УНИВЕРСИТЕТ

"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

Том 28, Книга 3

TRAVAUX

DE

L'UNIVERSITE

"ST. ST. CYRILLE ET METHODE"

DE V. TIRNOVO

TOME 28, LIVRE 3

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"

В. Търново, 1992, V. Tirnovo

ТРУДОВЕ
НА
ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ
УНИВЕРСИТЕТ
• СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ •
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

Том 28, Книга 3
1990

TRAVAUX
DE
L'UNIVERSITÉ
• ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE •
DE V. TIRNOVO
FACULTÉ D' HISTOIRE

Tome 28, Livre 3
1990

ДАРЕНИЕ
от мечоашица на
при уици
гр. В. Търново

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
В. Търново, 1992. V. Tirnovo

СЛАНС
51687

93/99

ГОДИНА 1992

ТОМ 28, КН. 3

2514/1995

ОКРЪЖНА БИБЛИОТЕКА
ГР. В. ТЪРНОВО Д

СЪДЪРЖАНИЕ

Георги ПЛЕТНЬОВ	
Отношението на Любен Каравелов към политиката на Русия по българския въпрос след Кримската война	5
Иван ТОДОРОВ	
Характер на монетното обръщение в Тракия през II—I в. пр. н. е.	53
Радослав МИШЕВ	
България в австро-руските балкански отношения (1903—1912 г.)	103
Йордан МИТЕВ	
Първата република в Португалия — от временно правителство към "президентска система" (I.IX.1911—18.XII.1918 г.)	173
Лора ДОНЧЕВА	
Теорията за диктатура на пролетариата и народната демокрация	237

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ:

Проф. д-р *Йордан Андреев* (председател), доц. д-р *Петър Тодоров*, доц. к.и.н. *Иван Стоянов*, доц. к.и.н. *Георги Плетньов*, доц. к.и.н. *Радослав Мишев*, доц. к.и.н. *Минчо Минчев*, гл. ас. *Милко Палангурски*

ISSN 0204-6369

© Великотърновски университет
"Св. св. Кирил и Методий", 1992
с.о. Jusautor, Sofia

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 28, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1990

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 28, livre 3

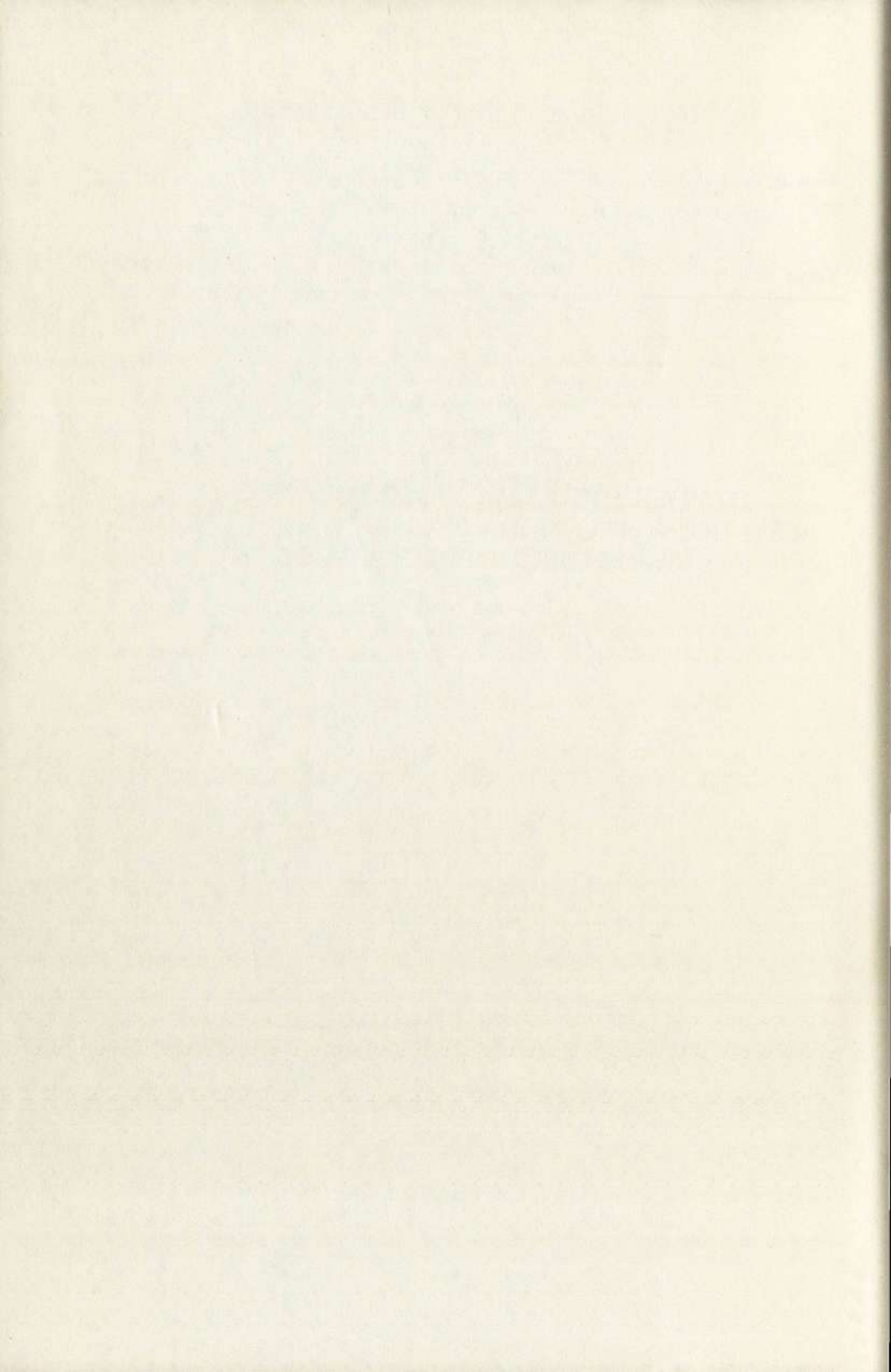
FACULTÉ D'HISTOIRE

1990

ОТНОШЕНИЕТО НА ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ
КЪМ ПОЛИТИКАТА НА РУСИЯ ПО БЪЛГАРСКИЯ
ВЪПРОС СЛЕД КРИМСКАТА ВОЙНА

ГЕОРГИ ПЛЕТНЬОВ

Велико Търново, 1992

Кримската война представлява военен израз на острите противоречия между големите европейски държави и Русия за господство в Европейския изток. Руският царизъм, без да прецени реално своите сили и възможности, без дипломатията да успее да вникне в политиката на западните страни и в съществуващите възможности за тяхното временно обединение, започва през 1853 г. поредната война с Османската империя с надежда за бърза и лека победа. Войната открива добър шанс за Англия, Франция и другите западни държави да нанесат тежък удар на руското влияние в Цариграда, както и сред християнските поданици на султана. Разгромът на Русия би позволил на тези държави да се настанят трайно на големите пазари в империята. Що се отнася до вътрешната и външната политика на Високата порта, тя трябвало в бъдеще да се съобразява с политическата доктрина на западните капиталистически държави.

От друга страна, Кримската война се явява сблъсък между двете тенденции в политиката на великите сили спрямо Османската империя — на западните държави, целяща да запази целостта и неприкосновеността на империята, без да се съобразява с националното възраждане на покорените християнски народи, с техните националноосвободителни борби, и на Русия. Руската тенденция успешно се осъществява през XVIII и XIX в. и е насочена против запазване на статуквото. Тя съдейства за отслабване на империята и за нейното разпокъсване, в резултат на което Турция бива изтласкана от Северното Причерноморие, Кримския полуостров и Северен Кавказ, а на Балканския полуостров били създадени чрез редица мирни договори независими и автономни държави — Сърбия, Гърция и Дунавските княжества. В тези войни руският царизъм преследва своите завоевателни цели, но много често неговите интереси съвпадат с националните стремежи на покорените християнски народи, с което Русия, преследвайки своята близкосточна политика, става естествен съюзник на освободителните движения на балканските народи. "По това време — пише Ф. Енгелс, — докато традиционната политика за запазване на всяка цена на Status quo и самостоятелността на Турция в нейното днешно състояние бъде ръководен принцип на западната дипломатия, девет десети от населението на Европейска Турция ще гледат на Русия като на своя единствена опора, своя освободителка, своя месия"¹.

В своята антитурска политика както през XVIII в., така и през XIX в. руският царизъм независимо от обвиненията, че негови аген-

ти инспирират борбата на сърби, гърци, румъни и българи, не се възползува в достатъчна степен от националноосвободителните движения на тези народи, за да ги превърне в свои верни съюзници. Самодържавието гледа с известно недоверие на тези освободителни движения, тъй като се страхува от техния революционен размах. Всичко това определя неговото резервирано отношение към тези движения и ако в дадени моменти Русия потърсила тяхното сътрудничество, то следвали правителствени инструкции, които ги ограничават. Този страх от революцията, от демократичните движения е забелязан и от класиците на марксизма, които през 1853 г. пишат: "Русия — безусловно страна, стремяща се към завоевания в продължение на цяло столетие, докато великото движение от 1789 г. не родило нейния страшен противник, пълен с могъщи жизнени сили. Ние разбираме европейската революция като взривна сила на демократичните идеи и вродените у човека стремежи към свобода. Започвайки от това време, на европейския континент фактически съществуват само две сили: от една страна, Русия и абсолютизмът, от друга — революцията и демокрацията. Сега революцията е смазана, но тя живее и от нея се страхуват така силно, както се страхуват винаги"².

Надценила своите възможности и подценила своите противници, през 1853 г. Русия обявява война на Османската империя. Войната предизвиква намесата на Англия, Франция и Сардинското кралство, което принуждава Русия да оттегли своите войски от Дунавските княжества и с това главният военен театър да се прехвърли на Кримския полуостров. Изправена пред обединените сили на европейската коалиция, Русия претърпява поражение и е принудена да подпише през 1856 г. Парижкия мирен договор, който нанася тежък и трудно поправим удар на нейните позиции и влияние в Османската империя, върху нейното превъзходство в Черно море. Тези резултати предопределят за един продължителен период външната политика на Русия спрямо империята и проблемите на националноосвободителната борба на балканските народи, по-точно спрямо развитието на българската национална революция.

Годините непосредствено след Кримската война са време на подем в развитието на националноосвободителното движение на българския народ в най-широк аспект, на по-нататъшното консолидиране на българската нация. Българското просветно движение се развива при последователната намеса на европейските страни, които съобразно със своята източна политика се стремят да завоюват позиции в българското образователно дело. От своя страна Русия при невъзможността да води активна политика спрямо Османската империя се стреми да поддържа своето влияние в областта на просвета и културата чрез по-разгърнато привличане на български младежи в руските учебни заведения, които да се превърнат в проводници на руското влияние.

След Кримската война започналото през 40-те години църковно-национално движение се разраства и успява да увлече населението от всички български земи в името на самостоятелността на българската църква. Размахът на движението довежда до намесата на западноевропейските правителства, които се оказват по-гъвкави и на насят удар върху руското влияние и позиции по църковния въпрос.

Паралелно с развитието на тези важни възрожденски процеси българското революционно движение преминава на нови организирани начала в резултат на нарастващото всеобщо желание на нацията да ликвидира господството на турския феодализъм и султанския деспотизъм. След преодоляване на четническата тактика, наложена от Георги С. Раковски, в края на 60-те години революционните демократи Васил Левски, Любен Каравелов и Христо Ботев пристъпват към подготовката на народа за революция.

Техните усилия са насочени към прехвърляне на основната работа и подготовка за революцията в Българско, което да позволи на народа да извърши своята собствена националноосвободителна, буржоазнодемократична революция. За нейното реализиране липсва единство най-вече по въпроса за съюзника, за революционните възможности на народа. Тенденциите в националноосвободителното движение са правилно схванати от Любен Каравелов, който от 1869 г. е един от ръководителите на революционната партия в Румъния. Според него славяните, в това число и българите, под влияние на западната пропаганда и Русия, разделени от своята историческа съдба, "... сега се разделят на три партии: на тъй наречените русофили, патриоти и западняци. Русофилите са същото, което са и славянофилите; те проповядват осъществяването на панславянски идеи, т. е. обединение на всички славяни в едно цяло; патриотите се стремят да обединят южните славяни по такъв начин, че всяка нация, т. е. българите, сърбите, румъните, гърците да си имат отделна администрация и едно общо правителство под покровителството на Русия, докато, засилени достатъчно, не съумеят да се управляват самостоятелно; западняците кипят от омраза към Русия, като напълно незаслужено я обвиняват в недоброржелателство, алчност за надмощие и т. н."³

В цялата тази сложност на източния въпрос, в годините на подем на българското националноосвободително движение, Русия трябва да определи своята политика по този въпрос и позициите си по проблемите на политическото развитие на страните от Европейския югоизток. Наложеният ѝ ограничения от Парижкия мирен договор не разкриват възможности за една по-голяма активност, както и на желанието ѝ за предишния приоритет при решаване на политическите проблеми. Цялата тази сложност се отразява върху отношението на българските революционери-демократи към руската политика по българския въпрос след Кримската война.

В тази студия си поставяме за цел да разгледаме редица въпро-

си, органически свързани с отношението на Л. Каравелов към проблемите на националната революция и политиката на Русия в годините след Кримската война. През 1857 г. Л. Каравелов заминава за Русия, за да получи по-сOLIDНО образование. Близко десетгодишният престой в Москва му позволява да се запознае с руската външна политика, да вникне в промените, които се извършват в нейния обществен и стопански живот, да общува с представители на основните обществено-политически течения в руското общество. Чрез тези контакти се запознава с отношението на Русия към националноосвободителните движения на южните славяни.

Обстановката и развитието на обществено-политическата мисъл в Русия, създадените идейни течения в руското общество оказали своето влияние върху Л. Каравелов, върху неговите политически възгледи, за да може по-късно да стане един от лидерите на българското националноосвободително движение. В Москва той поддържа връзки със славянофилите, с тяхната подкрепа издава своите първи разкази и повести. Тези връзки дават основание на някои български историци в своите изследвания върху политическата дейност и идеологията му да твърдят, че е бил под изключителното влияние на славянофилите, че остава чужд на идеологията на руските революционни демократи. Основание за това тези историци търсеха в социалния произход на Л. Каравелов, в получаването на парични средства от представители на славянофилството, в колебанията и непоследователността му относно различни принципи и възгледи. От позициите на такива разбирания се стараяха да обяснят отношението му към политиката на руското самодържавие по проблемите на българската национална революция.⁴

На свършено различни позиции застават Н. Кондарев, Л. Воробъев, Кр. Шарова и други, като смятат, че Л. Каравелов отдава своите симпатии преди всичко на революционните демократи Чернишевски, Добролюбов, Херцен. В защита на това становище се опират на факта, че младият Каравелов се намирал под наблюдението на Трето отделение на царската полиция, че следващите години той живо се интересува от развитието на руското революционно движение извън границите на Русия, че поддържа известни контакти с Ал. Херцен и М. Бакунин, че застава на революционно-демократични позиции в освободителното движение и т. н.⁵

При изясняване на тези въпроси, имащи голямо значение за разкриване отношението на Любен Каравелов към руската източна политика, е важно да се знае през каква призма той пречупва тези две крайно противоположни течения в руското общество, как се отнася към тяхната дейност, към техните концепции, за да навлезе в същността и многостранността на поставения за разглеждане проблем.

ОТНОШЕНИЕТО НА Л. КАРАВЕЛОВ КЪМ СЛАВЯНОФИЛИТЕ

По време на своето пребиваване в Москва, както вече посочихме, Л. Каравелов поддържа връзки с представители на Московския славянски комитет и се запознава с тяхната разностранна дейност и идеология. Той отчита тяхната благотворителност, подкрепата и осигуряването на стипендии за учещите се в Русия български девойки и младежи, изпращането на литература и учебници за училищата в България, както и усилията им за популяризиране на славянския и българския въпрос сред руското общество. За него славянофилите "първи повдигнали знамето на народността"⁶.

Годините, прекарани в Москва, позволяват на Л. Каравелов да вникне в идеологията на славянофилите и да разбере тяхната пълна подкрепа на руското самодържавие. Той разбира, че те се обявяват против началата на нова, модерна Русия, поставени още от управлението на Петър Първи, че са против проникването на идеите на новата буржоазна епоха и проповядват запазването на руската самобитност, че желаят бъдещото развитие на страната да бъде върху основата на източното православие при пълно идеализиране на руския селянин⁷. След Кримската война руската действителност се променя и се създават основания за решително надигане на руското селячество против крепостничеството. Постоянното нарастване на селските вълнения и бунтове в резултат на жестоката експлоатация на помешчиците разкрива възможности за ликвидиране на крепостното право отдолу — нагоре. Тази заплаха принуждава славянофилите да направят преоценка на своите идейни разбирания и политика, за да потърсят спасение в укрепване на самодържавието. Много точно съветският историк Л. Воробьов отбелязва: "Страхът пред нарастващата класова борба на селяните постепенно тласна славянофилите напред, към отказ от опозиционност, към обединяване с царското правителство"⁸.

Подкрепящи напълно самодържавието и търсещи все още изход в самобитното развитие на Русия, и то в годините, когато страната се нуждае от дълбоко реформиране, за да се преодолее нейната голяма изостаналост, когато е накърнен външнополитическият авторитет и влияние на Европа, славянофилите застават на реакционни позиции и се поставят в услуга на руския царизъм. Създадените нови политически реалности на континента след Кримската война активизират борбата на славянофилите в посока към съдбата на славянските народи извън пределите на руската империя. Те поставят въпроса за тяхното освобождение и обединение около самодържавието. Това разбиране споделя Иван С. Аксаков в една от програмните статии на славянофилския вестник "Ден": "Да освободим славянските наро-

ди от материалния гнет и да им подарим самостоятелно духовно и може би политическо битие под сянката на могъщите криле на руския орел — ето историческото признание, нравственото право и задължение на Русия"⁹.

От тази реакционна доктрина славянофилите защитават идеята, че всичко, което трябва да стане в славянския свят, трябва да бъде със знанието и одобрението на Русия. Те се обявяват против подкрепата на самостоятелната политическа борба на славянските народи, против развитието на националната им култура, на всичко, което не е свързано с Русия. Те не одобряват проявите на националноосвободителното движение на българския народ, застават против справедливата борба за национална църква, която трябвало да доведе до признаване на българската нация. Упорито и последователно защитават идеята за запазване единството на православие, обявяват се против всяка центробежна сила в източното православие. През 60-те и 70-те години славянофилите оказват пълна подкрепа на всяка външнopolитическа стъпка на руското правителство в неговата източна политика. Така Ив. С. Аксаков, без да успее да вникне в същността на проблема, без да прозре всички тежки последици за българската нация, изцяло одобрява преселването на българите в земите на Южна Русия, като се съобразява единствено с интересите на руския царизъм¹⁰.

Любен Каравелов успява да разбере реакционността на славянофилската идеология и позиции, още повече че те влизат в остро противоречие със задачите на българското националноосвободително движение, затова се дистанцира от славянофилите. В Белград започва да работи за изграждане на българо-сръбско общество, което да се бори за освобождението на южните славяни. Това общество не е изградено като филиал на славянските комитети, а по образец, както самият той пише: "... на унгарското, учредено в Торино от Капка и Кошут, или руското в Лондон, основано от Херцен"¹¹. Този случай Л. Каравелов посочва напълно съзнателно, за да покаже своето разграничаване от славянофилите.

По време на букурещкия си период като един от ръководителите на революционната емиграция и редактор на вестниците "Свобода" и "Независимост" Л. Каравелов решително отхвърля панславизма на славянофилите и самодържавието, тъй като тази идея се оказва чужда на славянските народи. Според него славянофилите са предимно русофили, "защото истинските славянофили са длъжни не да отблъскват славянските племена от Русия, а да ги привлекат към нея"¹². От тези съображения той застава зад ония честни руси, които отхвърлят идеите на панславизма, които искрено съчувстват и помагат на българския народ, защото те "мислят не да покоряват и не

да съставляват втора германска империя, а да освободят славянските племена и да добият тяхната любов и уважение"¹³. В печата Любен Каравелов се старее да покаже хегемонистичните стремежи на славянофилите, които не са съобразени с историческите и националните права на всеки един славянски народ, и критично се отнася към становището, че "сичките славянски племена трябва да съставят едно цяло и да преклонят коленете си пред своята по-стара сестра Русия"¹⁴. Остри нападки той отправя и срещу Викенти Макушев, в чиито изследвания се издига идеята, че на "тоя свят не съществуват ни чехи, ни поляци, ни сърби, ни българи, а съществува само "матушка Русия", която не ще да знае за племенните особености на своите "нищожни" славянски братя"¹⁵.

Така независимо от контактите със славянофилите по време на пребиваването си в Русия, Л. Каравелов не възприема тяхната идеология, не става техен привърженик, а това не е могло да не доведе до влошаване по-късно на отношенията му със славянските комитети. Още в началото на своята обществено-политическа дейност в Белград и Букурещ той загубва тяхното доверие. Това ясно проличава през 1877 г., когато по искане на княз В. А. Черкаски председателят на Московския славянски комитет Ив. С. Аксаков предава списък на благонадеждните българи за тяхното привличане в изграждащия се апарат на Гражданската канцелария, както и в бъдещия държавен апарат на свободна България — в него не фигурира името на Л. Каравелов, а на неговия брат Петко. Срещу името на Петко Каравелов Ив. С. Аксаков е отбелязал: "Този Каравелов не трябва да се смесва с Любен Каравелов, много талантилив писател, който, макар и негов брат, също възпитаник на Московския университет, но принадлежи или е принадлежал към направление, съвършено противоположно космополитическо или революционно, и живее в Белград"¹⁶.

Посоченото отрицателно отношение на един от лидерите на славянофилите определя и отношението на княз В. А. Черкаски и неговите сътрудници към Л. Каравелов и към неговите усилия да бъде полезен на русите и на своя народ по време на Освободителната война. Независимо от това Л. Каравелов според силите си оказва подкрепа на руската армия и особено на изпратения представител на славянските комитети към Действащата армия А. А. Нарискин, който е бил запознат с отношението на своите ръководители към Каравелов. В писмо до Ив. С. Аксаков от 4 септември 1877 г. А. А. Нарискин прави опит да реабилитира Л. Каравелов независимо от предупреждението на Ив. С. Аксаков. За целта той подчертава всеотдайността, честността и безкористността на Л. Каравелов: "Що се отнася до негово отношение и чувства към Русия — пише А. А. Нарискин, — то аз няколко пъти се убеждавах, че повече да се желае не трябва от неруските славяни. Той си спомня за Русия като за род-

на майка... аз мога убедено да кажа, че той обича Русия и руския народ без егоизъм и задни мисли, по братски. Той мечтае за това, че България и в държавно, и в битово отношение към Русия е в това отношение, в каквото се намират Малорусия, че руският език ще погълне българския език"¹⁷. Очевидно е, че авторът на писмото се е престарал, представяйки Л. Каравелов като по-голям славянофил от Ив. С. Аксаков, но и тази защита не е могла да промени отношението на славянофилите към него. Те не могли да простят на Л. Каравелов за нападките срещу тяхната политика, за връзките му с представители на руското революционно движение, още повече че те остават излъгани в своите първоначални намерения и надежди да превърнат Л. Каравелов в пропагандатор на славянофилските илюзии.

От своите позиции спрямо славянофилите Л. Каравелов определя своето отношение към Александър II, което се отнася не толкова до неговите монархически виждания и симпатии, а до това доколко ръководената от руския самодържец държава може и трябва да играе важна роля в освободителното дело на българския народ. Това разбиране го принуждава в дадени моменти да възхвалява Александър II, защото вярва, че Русия трябва да се намеси и да даде своя принос като съюзник на националната революция.¹⁸ Вероятно с тази увереност Л. Каравелов оценява неговото управление с думите: "Русия е принудена да прави реформи и нейният демократичен император се бори с аристокрацията и принуждава я да признае народните права"¹⁹.

От друга страна, Л. Каравелов се стреми да внуши на своите читатели, че трябва да правят разлика между руския народ и руското правителство. Тези внушения са особено силни в моменти, когато той не може да се съгласи с пасивността на Русия, когато няма влошаване на руско-турските отношения, които биха облагодетелствували националноосвободителното движение. Критикувайки политиката на царското правителство, Л. Каравелов пише: "Тук трябва да притурим, че руският народ и чистите и истинни руси не мислят и не правят щото прави правителството или ония руски господарствени люде, както са възпитани в немската кухня, и че ние сякога ще да обичаме своите братия и от сичкото си сърце ще да им съчувствуваме и да ги уважаваме". В такива дни той стига до твърдения, че българите не трябва да очакват своето щастие от север²⁰.

През годините, когато е редактор на в. "Свобода", Л. Каравелов отхвърля всички планове и идеи на славянофилите и остро критикува възприетата от руското правителство политика на ненамеса в събитията на Балканите. Това определя отношението на правителствените среди и славянофилите към българския революционер-демократ и го поставя в редовете на враговете му.

ОТНОШЕНИЕТО НА Л. КАРАВЕЛОВ КЪМ РУСКОТО РЕВОЛЮЦИОННО-ДЕМОКРАТИЧНО ДВИЖЕНИЕ

Още по време на пребиваването му в Москва симпатиите на Л. Каравелов са ориентирани към представителите на руската революционно-демократична мисъл. Неговият интерес към произведенията на Чернишевски и Херцен предопределя решението на Трето отделение на царската полиция да постави младия българин под строго секретно наблюдение поради четене и преписване на материали с неопозволено съдържание²¹. В своята общественно-политическа дейност Л. Каравелов дава достатъчно доказателства за това кои са били неговите учители, още повече че възгледите и принципите на руските революционни демократи напълно отговарят на неговите разбирания, както и на развиващата се революционно-демократична идеология на българското националноосвободително движение. Той споделя разбирането ~~им, че бъдещето на всички славянски народи~~ е в развитието и подема на техните националноосвободителни движения, които да решат наболелите национални и социални проблеми на тези народи²². В това отношение Л. Каравелов не е обикновен консуматор и популяризатор на руската революционно-демократична мисъл, а критично подхожда към техните разбирания, като търси близките, допирни точки с българската действителност и възприема ония техни възгледи, които отговарят на задачите и проблемите на българската национална революция.

Установяването на Л. Каравелов в Букурещ през 1869 г. съвпада по време с формирането на различни политически течения и организации, претендиращи за приоритет сред българската емиграция и националноосвободителното движение. Поканен от партията на едрата емиграционна буржоазия да редактира вестник "Отечество", той вниква в същността на нейната политическа програма, което се разминава с неговите политически възгледи, и се отказва от предложението му място. В тези дни Каравелов решително застава на страната на радикалното течение сред емиграцията, чиято програма отговаря на неговите революционно-демократични разбирания. Тази негова стъпка му спечелва омразата на ръководителите на Добродетелната дружина и на техния покровител в лицето на руския генерал-консул барон Офенберг. От този момент консултът започва внимателно да наблюдава политическите ходове на Л. Каравелов, външнополитическата линия на вестник "Свобода". Това не попречило на Л. Каравелов и "младите" да продължат своите контакти с представители на руското революционно движение, към които той подхожда с известна предпазливост.

Съществуват всички основания да приемем, че Любен Каравелов е бил запознат с обръщението на М. А. Бакунин от 1862 г., озаглавено "Несколько слов южным славянам", в което той предупрежда

дава славяните да не се доверяват на руското правителство, че те "трябва да се ориентират към привържениците на демокрацията в Русия, които искрено желаят освобождението и независимостта на всички славянски народи, които в бъдеще ще се обединят в рамките на свободната федерация. Действителна помощ на славяните ще даде само свободният руски народ. Сега славяните трябва да се надяват преди всичко на себе си и на общите и дружни действия на всички съседни славянски и балкански народи, намиращи се под игото на Османската и Австрийска империя"²³. Разбиранията на М. А. Бакунин за освободителната борба на покорените славянски народи имат много общи и допирни точки с възгледите на Каравелов по този главен въпрос, стоящ с цялата си острота пред западните и южните славяни.

Л. Каравелов с интерес следи развитието на прогресивните и националноосвободителните движения в Европа и затова много често в печата говори за "Млада Италия", "Млада Русия" и т. н. Този интерес определя желанието му да търси контакти и сътрудничество с Херцен, Гарибалди, Кошут и Бакунин. През втората половина на 1869 г. със съдействието на Л. Каравелов и Ив. Касабов групата "Млада България" финансира и изпраща Теофан Райнов и Райчо Гръблев в Западна Европа за осъществяване на връзки с дейците на руската революционна емиграция²⁴. В началото на юни българските делегати посещават в Женева Херцен, който ги отправя към Бакунин. На тези срещи се уточняват бъдещите съвместни действия, както и помощта, която българите ще оказват на преминаващите през Букурещ руски революционери²⁵. За тези срещи Ив. Касабов пише: "С Бакунин се условихме, че няма да се намесваме в техните революционни действия в Русия, но в случай че узнаем нещо за тяхната революция, да не издаваме техните тайни. Ако някой от бакунистите пожелае, то той може да се намеси и вземе участие във въстанието в България"²⁶.

Положена била основата на бъдещо сътрудничество между руската революционна емиграция и българското националноосвободително движение, но Л. Каравелов не се оказва оная дейна фигура, която да се нагърби със задълбочаване на това сътрудничество. Неговите контакти с Бакунин са твърде краткотрайни. Вероятно в основата на това стоят някои съображения относно възможността за по-голямо разпространение на неговия вестник в Русия, както и опасността, че продължаващите връзки с Бакунин и останалите дейци на руското задгранично революционно движение лесно могат да станат достояние на руския консул Офенберг, който отблизо наблюдава действията на председателя на БРЦК. Тази пасивност на Л. Каравелов отбелязва сам М. Бакунин: "... от Каравелов аз получих само едно писмо в края на септември (1869 г. — Г. П.) и отговорих през октомври само един път, след което — ни го чух, ни го видях"²⁷.

През юли 1870 г. в едно писмо на М. Бакунин, в което се третира въпросите на руската секция на Интернационала, се среща името на Каравелов за последен път. В писмото се прави оценка на политиката на руския царизъм: "Карл Маркс — пише Бакунин — е съвсем прав относно панславизма; руските царе винаги са обещавали на славянските народи освобождение от чуждото иго, за да ги подчинят на руския деспотизъм, и трябва да съзнаем, че нашите братя славяни със своя едностранен национализъм много способствуват на царската пропаганда... Срещу това зло трябва да се борят социалистите от руснаци, но и от чехи, поляци, сърби и българи. Беше тук при мен един добър българин — К"²⁸.

Установените връзки със задграничните централи на руското революционно движение позволяват на българската емиграция да превърне Букурещ във важен етапен пункт за прехвърляне на руски революционери от Западна Европа в Русия и обратно. В края на юли или началото на август 1869 г. в Букурещ пристига руският революционер Сергей Нечаев и се среща с представители на "младите", а по всяка вероятност, ако се съди от последвалите събития, и с Любен Каравелов²⁹, запознава се със състоянието на българската емиграция и информира М. Бакунин, че "съществуват две партии; в едната са привържениците на Русия, хора стари, богати, предразположени от подаръците на Р/уския/ цар; другата е млада партия, ненавижда Р/уското/ правителство и понякога поради разпаленост смесва го с руския народ"³⁰. Освен това, информиран от "младите", в писмото си С. Нечаев говори за ненавистта на революционното течение от българската емиграция към руския консул Офенберг, който застанал изцяло в подкрепа на богатите български емигранти, главните му осведомители за действията на "младите".

По време на пребиваването си в Одеса, в началото на септември 1869 г., Л. Каравелов се среща със С. Нечаев в хотела, където двамата били отседнали³¹. Посочените срещи и контакти не могли да направят Л. Каравелов активен сътрудник на руското революционно движение, но близките позиции на българското и руското революционно движение, както и съществуващите възможности за сътрудничество между тях дават основание на Л. Каравелов до известна степен и до известно време да поддържа тези връзки. Предполага се, че българският революционер-демократ е успял да оцени перспективите на това взаимодействие, но същевременно разбрал нарастващата опасност, идваща от действията на барон Офенберг и руските тайни агенти, които възстановили своето наблюдение над него.

Убедително доказателство, че тези подозрения отговарят на действителността, е докладът на началника на жандармерийското управление до новорусийския и бесарабски генерал-губернатор по повод получаването в Одеса на броеве на в. "Свобода" с приложеното към тях възвание. Посочено е, че при направената графоложка експерти-

за между шрифта на вестника и на възванието се вижда, че той е различен, но "... въз основа на гореизказаното заключавам, че приложението възвание е печатано в Женева в печатницата на Елиндин и е съставено от бакунинската партия. А тъй като Бакунин поддържа известни отношения с Каравелов, на когото е обещал даже парична помощ, с това според мене се обяснява и желанието на последния да съдействува на Бакунин, като разпространява, доколкото е възможно, неговите революционни възвания"³².

Контактите на Л. Каравелов с руското революционно-демократично движение, отхвърлянето на славянофилството, както и всичките му критични материали по външната политика на Русия определят отношението на руския царизъм към издаваните от него вестници. Руските власти предприемат мерки за забрана на тяхното разпространение в пределите на руската империя поради отхвърлянето в тях на панславизма и симпатиите към руските демократични сили. Не могли да бъдат одобрени от руската цензура статии, в които се пише, че "... В Русия съществуват две съвсем противоположни убеждения за восточните дела. Първото убеждение говори, че славянските племена в Турция и в Австрия трябва да добият своя самостоятелност и да заключат тесен съюз с Русия, която е обязана да бъде тяхна покровителница и съюзица. Славянските племена в тия две господарства, говорят истинските руски патриоти, трябва да съставят две федерации, които ще да се намират под покровителството на Русия... Панславизмът е празна мечта"³³. По този начин цял комплекс от причини не позволяват на руските власти да допуснат Каравеловите вестници в Русия.

ЗАБРАНА ЗА РАЗПРОСТРАНЕНИЕТО НА "СВОБОДА" И "НЕЗАВИСИМОСТ" В РУСИЯ

Влял се в редовете на революционната организация, Каравелов оценява ролята на печата за сплотяване на революционните сили на българския народ. Вестникът според него е необходим, за да откликва на животрептящите проблеми на съвремението, на нуждите на революционната организация, както и за популяризирането на българското националноосвободително движение сред балканските и европейските народи. От тези позиции Л. Каравелов оценява значението на такъв вестник сред руската общественост, на чиято подкрепа разчита в борбата за победата на българската национална революция.

В тези си намерения той среща противодействието на разочарованите от него ръководители на Добродетелната дружина, които полагат усилия за компрометирането на българския публицист пред руските дипломати и власти, за което намират подкрепата и на барон Офенберг. До 30 април 1870 г. в. "Свобода" е разпространяван

свободно в селищата на Южна Русия, за което се съди от писмото на ген. Коцебу до началника на Трето отделение на руската полиция. Според генерала в първите броеве на този вестник липсват материали, които да предизвикат намесата на руската цензура, но получените от генералния консул в Букурещ сведения представят неговия редактор в твърде неблагоприятна светлина³⁴.

В писмото на ген. Коцебу се забелязват първите признаци на замислената от Хр. Георгиев и барон Офенберг провокация срещу в. "Свобода". В нея се намесва и Т. Минков — директор на Южнославянския пансион в гр. Николаев, който уведомява руския консул в Букурещ, че Одеското българско настоятелство "преследва в Русия в. "Отечество" и помага за издаването на в. "Свобода", при изпращането на който в Русия между листите му се поставя забраненият в Русия в. "Тъпан"³⁵. Това сведение от Николаев, както и практиката да се изпраща в. "Свобода" в Русия с отделни броеве на в. "Тъпан", изглежда, са подсказали на "старите" как да постъпят, за да ограничат разпространението на вестника в Русия. Те започнали да изпращат до определени лица в Одеса вестника с компрометиращи материали, с което успели да предизвикат намесата на руската цензура и власт. Това се потвърждава от Боголюб Каталанич, който оставя следното сведение: "Преди моето отпътуване от Букурещ преди две недели назад Офенберг чрез свой подкупен агент изпратил в Русия няколко екземпляра от прокламациите на Бакунин и Нечаев с вестник "Свобода" с тази цел, за да злепостави пред Русия младата българска партия. Следствие на което е било забранено внасянето в Русия на вестник "Свобода"³⁶.

Тази провокация е замислена целенасочено. Между страниците на вестника са поставени обръщението "Към селяните и войските в нашата империя" и прокламацията "От руското революционно общество към жените". Комплектувани по този начин, броевете са изпратени до хора, за които "старите" са убедени, че ще уведомят руските власти. Единият от тях е редакторът на "Новорусийски телеграф", който веднага уведомява одеската полиция за получените прокламации³⁷. Другият адресат бил одески българин, който пред полицията заявил, че пликът е надписан от Л. Каравелов. В тези дни Трето отделение събрало достатъчно сведения за близките връзки на живеещия в Букурещ Л. Каравелов като "приятел на Нечаев"³⁸. Така стеклите се обстоятелства позволяват на руските власти да припишат тези действия на Каравелов, след което следва забраната да се внася в Русия в. "Свобода".

Наложената забрана принуждава Л. Каравелов да предприеме стъпки за разобличаване на провокаторите, с което да защити авторитета и вестника си. За целта му била нужна личност, ползваща се с влияние сред руските официални власти. По време на своето посещение в Одеса, за да намери средства за откриване на българска

печатница в Букурещ, той поддържа близки отношения с намиращия се на руска военна служба Ив. Кишелски. Сега потърсва неговата помощ. Полковник Кишелски се постаравя да защити Каравелов, доказвайки, че той не се занимава с антируска пропаганда. След това той потърсва съдействието на П. Н. Стремоухов от Азиатския департамент, на когото пише: "Казват, че той (Каравелов — Г. П.) е революционер в Турция, но как може да спаси себе си и своята родина от турците? На основание на това, че той е революционер, не е опасно да се пуска неговият вестник в Русия, който освен добро и взаимно съгласие между славяните, нищо лошо срещу Русия не говори и с който той по-скоро помага, а не вреди на политиката на Русия на изток"³⁹.

В определяне на позициите на Азиатския департамент за реабилитацията на Л. Каравелов решаващи се оказват донесенията на руския консул барон Офенберг, в които редакторът на "Свобода" е показан в негативна светлина. В случая по-голямо доверие е оказано на докладите на консула, което накарало Ив. Кишелски да отправи упреци към Каравелов. В своя отговор от 25 юни 1870 г. Л. Каравелов, очевидно недостатъчно добре ориентиран в обстановката на Букурещ и в политиката на "старите", се стреми да се оправдае, като пише на Ив. Кишелски: "Напразно ме обиждате, като казвате, че настроявам другите срещу себе си. Нищо не пиша и не съм писал против Русия, против Сърбия"⁴⁰. Според него вмъкването на прокламациите между страниците на "Свобода" е дело на редакторите на "Народност" и "Тъпан", респективно Ив. Касабов и Мънзов, които са си поставили за задача да го злепоставят, защото той не възприема тяхната дуалистична политика с Турция и не са успели да го привлекат на работа в името на антируската и антисръбската политика⁴¹. В тези дни той не успява да разбере, че зад провокацията стоят "Старите" и руският консул. В желанието да се оправдае Л. Каравелов се вижда принуден да се обърне към руския посланик в Цариград, на когото предлага: "Ние поканваме всички цензори на Руската империя да разгледат всички броеве на вестника и ако те намерят в него нещо осъдително против Русия, то ние сме готови да се подложим на най-строги наказания"⁴².

След като не успява да промени отношението на официалните руски власти, Л. Каравелов скъсва всякакви връзки с представителите на задграничното руско революционно движение и прави нови опити да възстанови доброто си име и да докаже положителното си отношение към Русия и нейната политика. За целта той се обръща с писмо към новия руски генерален консул в Букурещ Ив. Ал. Зиновиев. В началото на писмото посочва, че през изтеклата зима (1872 — 1873 г. — Г. П.), по време на посещението си в Белград, при срещите си с покойния вече М. Блазнавац и сръбския министър Ристич е разбрал трите главни причини, поради които се пречи на разпро-

странението на в. "Свобода", а през тази година и на "Независимост" в Русия. Първата от тях е, че е приемал в Букурещ Сергей Нечаев, която отхвърля, доказвайки, че когато Нечаев е бил в румънската столица, той се е намирал в Будапеща. Втората причина, че се е намирал в преписка с държавния престъпник Прижов и му е препоръчвал агенти от южните славяни, Каравелов отрича като необоснована. Отхвърлено е и обвинението, че е разпространявал възвания и прокламации на Бакунин и Нечаев, намерени във в. "Свобода". Този път той не търси авторите на провокацията в лицето на Касабов и Мънзов и отбелязва: "Вие твърде добре знаете, че в Букурещ има две български враждебни партии, които са готови на всичко. Ако вие искате, то аз съм готов да Ви посоча и лицата, които са в това твърде долно дело"⁴³.

След писменото обяснение се провежда и делова среща между Зиновиев и Каравелов, по време на която Каравелов отново отхвърля обвиненията. След срещата Зиновиев изпраща на ген. Н. П. Игнатиев своето мнение по реабилитацията на Каравелов пред руската власт и общественост. Консултът успял да прегледа цялото течение на в. "Свобода", за да увери посланика, че вестникът е използвал всеки удобен момент, за да поддържа постоянно вяра у българите за великото назначение на Русия⁴⁴. За да даде точен и верен отговор на Зиновиев, тъй като не е бил запознат с обвиненията срещу Л. Каравелов, Н. П. Игнатиев предпочита да поиска сведения от Азиатския департамент. В своето искане той обяснява, че според консула в Букурещ Каравелов е отхвърлил обвиненията за съчувствие на социалистическата теория и за връзка с държавните престъпници Нечаев и Прижов. На 13 декември 1873 г. е получен отговор от Петербург — молбата на Л. Каравелов да остане без последствия, тъй като наличните сведения в Министерството на външните работи са неблагоприятни за неговата дейност и разбираня⁴⁵.

С това приключват опитите на Л. Каравелов да защити своите позиции, да отхвърли клеветите на "старите" и на барон Офенберг и да направи възможното неговите вестници да преминат руската граница, за да информират руската общественост за борбите на българския народ. Заетата от руското правителство позиция очевидно не се дължи само на донесенията на руските консули, тъй като то е имало възможност да се запознае с ония материали, в които Л. Каравелов не одобрява външната политика на Русия по българските проблеми или по ония действия на правителството, които засягат интересите на българския народ. От непосредствените си наблюдения Каравелов успява да оцени важната роля на руската дипломация в определяне политиката на Русия спрямо Османската империя и съдбата на покорените християнски народи.

ОТНОШЕНИЕТО НА Л. КАРАВЕЛОВ КЪМ РУСКИТЕ ДИПЛОМАТИ

В своята дейност и във вижданията си относно политиката на Русия по българския въпрос Л. Каравелов успява да оцени мястото на руските дипломати като важни аванпостове на руското влияние и руската политика на Балканите. Той отдава значимото на достоверната информация, събрана от консулите по места, която съдейства в една или друга степен за определяне на политическия курс на руското правителство и за корекциите в него. Убеден е, че руските дипломати в Османската империя и съседните балкански страни са задължени в своите доклади да дават обективна информация и безпристрастна оценка въз основа на своите наблюдения, с което да окажат съдействие на правителството да вникне в политическата обстановка в района. Но още по време на пребиваването си в Сърбия, а по-късно и в Букурещ, започва да се съмнява в благонамереността на руските консули и влиза в остър конфликт с тях. Не одобрява техните позиции по проблемите на българската национална революция, техните пристрастия и отношение към отделни групи на българската емиграция и българския народ.

Като кореспондент на в. "Голос" в Белград Каравелов се сблъсква с практиката на Азиатския департамент в Османската империя като консули да бъдат изпращани татари, гърци, арменци, които не показват желание да вникнат в положението на славяните и да им оказват подкрепа. Затова в бъдеще според него Русия трябва да открива нови консулства, които да се превръщат в крепост на руското влияние в империята. В тях да бъдат изпращани честни и благородни представители, които да съчувствуват на нещастните и потиснати българи. В края на своята статия той казва, че "В Турция ни са нужни не консули-чиновници, но добри хора"⁴⁶.

Това свое мнение Л. Каравелов отстоява с особена сила, когато се установява в Букурещ, когато се сблъсква с действията и грубата намеса на руския генерален консул барон Офенберг. Този дипломат, без да се запознае с конкретната обстановка и условия, се намесва в работата на българската емиграция, с което задълбочава разногласията и поляризацията между отделните групи и течения. В тази насока барон Офенберг намира изключителната подкрепа на Добродетелната дружина, изпълняваща стриктно неговите искания. Реакционер по своя произход и природа, баронът ненавижда революционерите и революционните движения, което предизвиква тяхното недоверие към руската политика.⁴⁷

Когато през 1867 г. по настояване на ген. Игнатиев и с помощта на Добродетелната дружина в България са изпратени четите на Панайот Хитов и Филип Тотю, с което да се даде основание на Русия да поиска от Високата порта въвеждане на обещаните реформи, барон Офенберг логично остава настрана от тази проява на револю-

ционното движение. През следващата година той съвместно със "старите" полага усилия да не допусне преминаването на четата на Хаджи Димитър и Ст. Караджа. Той предупреждава устно и писмено румънския министър-председател Й. Братиано, което накарва по-късно Л. Каравелов да отбележи: "Известно е така също, че когато намеренията на Х. Димитра били открити от нотабилите, то един от тях известил руския консул барона Офенберга. Барон Офенберг, който е имал съвсем криви понятия за Х. Димитровата чета, явил на французкия консул, че около стотина души български разбойници се приготвяват да минат в Турция, да обераат селата, да убиват работните селяни и да нападнат на гражданите"⁴⁸. Тези стъпки на руския консул определят неприязънта на революционната партия от българската емиграция към Офенберг, подсилвана и от обстоятелството, че "старите" му оказват пълна подкрепа и сътрудничество⁴⁹.

Тези действия на руския дипломат и отказът на руското правителство да се обвърже и да подкрепи националноосвободителното движение дават основание на Л. Каравелов аргументирано да отговори на твърденията на западната преса, че Русия е подбудителка на преминалите в България чети. "Ние ще ви докажем — пише Каравелов, — че напротив, тя е била всякога противна на българското въстание. Една държава, каквато е Русия, ако да искаше да помогне на един народ като нас, българите, тя не би въоръжила 150 души българи, но въоръжила би 150 хиляди, защото е в състояние да извърши това, но досега тя не е извършила това, щото е обязана да извърши. Колкото пъти българите са въставали до днес против турците, толкова пъти Русия е протестувала и заплашвала ги, че ако би тия въстания, то тя ще обърне топовете си към тях"⁵⁰. Явно Л. Каравелов пресилва руските заплахи към българите, в случай че се вдигнат на въстание, но изхождайки от руската политика на "омиротворяване" на континента, той защитава самостоятелността на изявите на националноосвободителното движение.

Причината да се гледа на проявите на революционното движение като на руска провокация спрямо Турция, както те се представят от западноевропейската дипломация и журналистика, Л. Каравелов вижда във външната политика на Русия, по-конкретно в нейната политика спрямо Османската империя, която не ѝ позволява да види в славянските народи един съюзник. Нейното нежелание да се възползува от националноосвободителните борби на тези народи забавя решаването на Източния въпрос. Отговорност за тази позиция на Русия според Л. Каравелов носят и руските консули от типа на барон Офенберг. За такива дипломати той пише: "Руските посланици и консули не видят по-далеч от своите конаци, защото нямат сношения ни с християните, ни с простите смъртни и затова тия всякога приемат за истина това, щото им каже великият везирин или русчущкият валия; от друга страна, повечето руски консули са нем-

ци, арменлии, евреи и др.; а подобни личности некога не могат да се сближат с християнските народности и да узнаят техните нужди и потребности"⁵¹.

Конфликтът между Л. Каравелов и стоящата зад него революционна емиграция и барон Офенберг, подкрепен от дейците на Добродетелната дружина, се оказва основна пречка за опитите на ген. Игнатиев да обедини българската емиграция в Румъния. Това обединение било необходимо на Русия, за да може по-добре да контролира и направлява борбата на българите, както и да оказва морална подкрепа на националноосвободителното движение, което не бивало да излиза от очертаните от Русия релси. С цел обединение в Букурещ е изпратен Боголюб Каталанич, а малко по-късно и Ив. Кишелски, но и двамата не успяват да изпълнят задачата. Пред Ив. Кишелски ръководителите на революционното течение — Л. Каравелов, Дим. Ценович и Киряк Цанков — се оплакват от грубата намеса на Офенберг в противоречията между "млади" и "стари", от неговото пристрастие към действията на едрата емиграционна буржоазия⁵². В своя отчет за мисията си в Букурещ до ген. Игнатиев Ив. Кишелски посочва упреците на революционното течение срещу Офенберг и желанието той да бъде отзован от румънската столица. Посланикът отхвърля тези обвинения, тъй като според него "руските агенти не принадлежат и не могат да принадлежат на никаква партия. Те стоят високо от частните препири и трябва да се стремят към висшата цел, т. е. към благого на българския народ, като не обръщат внимание на личностите"⁵³.

Докладът на Б. Каталанич не се отличава от доклада на Кишелски. И той смята, че зад младата партия е застанал българският народ и руското правителство трябва да отдаде своите предпочитания на революционната партия, групирана около в. "Свобода". За да се постигне желаното помирение между двете партии сред българската емиграция, той предлага да бъде отстранен барон Офенберг, да се увеличи руската помощ с пари, оръжие и с военни специалисти⁵⁴. Констатациите на двамата руски емисари се потвърждават в писмото на Л. Каравелов и Дим. Ценович до ген. Игнатиев. В него те разкриват злоупотребите с "народните средства", предоставени на Добродетелната дружина, покровителството над нейния ръководител Хр. Георгиев от консула Офенберг, казват, че редакцията на в. "Свобода" е готова да публикува постъпилите материали за дейността на руския дипломат, която "хвърля сянка на цялата държава, дори на целия народ"⁵⁵.

В това писмо Л. Каравелов прави още един опит да разкрие политическата линия на в. "Свобода" и намеренията на революционната партия, която "се старее да посеем в нашия народ самосъзнание и самоуважение, ние проповядваме на Южнославянския свят, че нашето спасение е в Южнославянската конфедерация и в сближението

с Русия", докато в същото време барон Офенберг злепоставя революционерите и истинските български патриоти, като ги нарича "поляци и вагабонти"⁵⁶. Отново е поставен въпросът за качествата, които трябва да притежават руските консули, за да бъдат "способни да се сближат с нашето общество, да изучават неговия характер и неговите нужди, да споделят неговите мъки и радости и да станат негови истински и нефалшиви братя"⁵⁷.

Тези обвинения на Л. Каравелов и "младите" срещу барон Офенберг и обвързването му с Добродетелната дружина с цел злепоставяне на в. "Свобода" всяват тревога в редовете на "старите", които потърсват средства за защита на своя покровител и за по-нататъшното злепоставяне на Л. Каравелов и революционната партия. Към техните усилия се присъединява и Т. Минков, който през септември 1869 г. уведомява руския консул в Букурещ, че Каравелов му е известен отдавна, още като студент в Москва, от най-безнравствената си страна⁵⁸. Лидерът на Добродетелната дружина Хр. Георгиев потърсил съдействието на Н. Геров, като го информирал, че "Върху Баронът (Офенберг — Г. П.) се бяха оплакали на Игнатиева от страна на тукашните, наричаеми млади, и това е станало през агентът Сръбски; са се плакали и Одешките. Прочутият Ник. Хр. Палаузов, който иска да направи монопол Българизмът, но за всичко що казувах тия ми са отговорили както требеше"⁵⁹. Очевидно е, че Н. Геров по препоръка на "старите" е трябвало да защити Офенберг пред посланика в Цариград.

Усилията на Добродетелната дружина за задържане на Офенберг като руски генерален консул в Букурещ остават напразни. През 1872 г. той е отзован и на негово място идва Зиновиев. Своя роля за тази промяна има Ив. Кишелски, който препраща до П. Н. Стремоухов писмо на Л. Каравелов, в което се посочва, че "Офенберг и Христо (Георгиев — Г. П.) правят такива работи в името на Русия, щото е срамота и да говори човек. Не може да има Русия симпатии между българите, ако работите тук вървят така"⁶⁰.

През есента на 1872 г. след извършения обир в Арабаконак и направените от османската власт разкрития, че в България се подготвя въстание, над Каравелов надвисва опасността да бъде арестуван и предаден на следствената комисия в София. В една телеграма на ген. Игнатиев до Офенберг се говори, че партията на Мидхат паша се стреми да докаже, че букурещкият комитет готви това въстание в тясна връзка с русите. Въпреки недоверието на руските дипломати към Каравелов, посланикът наредил на консула да го предупреди и той да се укрие⁶¹.

В тези дни в Букурещ пристига новият руски генерален консул Ив. А. Зиновиев, който се отличава от своя предшественик с извештен либерализъм, с разбиране към проблемите на двете течения сред българската емиграция. Той направил опит да спечели Л. Каравелов,

убеден, че чрез него по-лесно ще изпълни поставената задача — сплотяване на българите⁶².

Очевидно е, че Офенберг или Зиновиев е изпълнил разпореждането на ген. Игнатиев да се предупреди Л. Каравелов за грозящата го опасност, и той емигрира в Сърбия. Някои наши историци упрекуват руските дипломати, че в тези дни не са успели да защитят председателя на Българския революционен централен комитет⁶³. Според нас те не са могли да направят това открито, защото биха потвърдили съпричастнето си с дейността на революционната организация и обвиненията на Мидхат паша. При това положение те само предупреждават Л. Каравелов.

През тези години Л. Каравелов успява да разбере, че в руските управляващи среди липсва единство на позициите в провежданата източна политика, затова, когато срещу доктрината на канцлера А. М. Горчаков се оформя опозиционна група, той ѝ пожелава успех и очаква, че тя ще предприеме нов курс спрямо Османската империя и спрямо съдбата на българския народ. Оценява дейността на руския посланик в Цариград, който не винаги е одобрявал доктрината на Горчаков и постоянно е търсел средства за обединението на южните славяни, вярвайки, че с подкрепата на Русия те могат да решат Източния въпрос. Някои съобщения на руския печат за оставка на канцлера Горчаков дават основание на Л. Каравелов да отбележи: "Ако всичко това е истина, то ние поздравяваме руската народна партия и желаем ѝ пълен успех. Отдавна се вече говори, че генерал Игнатиев ще да дойде на Горчаковото място и че руската народна партия ще да възтържествува. Днес е настанало вече това желателно и за чистите руси, и за славянските племена въобще — време. Генерал Игнатиев е чист русин и искрен приятел на славянските племена. Това той е доказал практически"⁶⁴. Тези надежди не се сбъдват — Александър II гласува доверие на княз Горчаков, което за българите означава да продължи неговата умиротворителна политика на Балканите. Любен Каравелов разбира, че тази политика би се променила само в резултат на крайно изостряне на източната криза, което да принуди Русия да се намеси.

ЛЮБЕН КАРАВЕЛОВ И ПРЕСЕЛВАНЕТО НА БЪЛГАРИТЕ В РУСИЯ

В края на 50-те години на XIX в., непосредствено след Кримската война, руското правителство започва да изселва татарите от Крим и черкезите от Северен Кавказ в пределите на Османската империя. На свободните територии Русия започва да настанява български преселници. Според документи на руското външно министерство приемането на български преселници е от хуманни цели, защото "не собствените наши политически или икономически изгоди, а сто-

на на християните в България, непрестанно обръщащи се към нас, подбуди господаря император да разреши тяхното преселване на държавна земя в Новорусийския край"⁶⁵. Преселването на българите се засилва особено след 1858 г., когато в българските земи започва настаняване на татарите от Кримския полуостров⁶⁶, за които българите трябва да отделят земя, добитък, семена и да извършват различни повинности. Това допълнително бреме ускорява преселването на засегнатите българи в Русия.

Независимо че хуманният принцип е издигнат на първо място от руското правителство, не бива да бъдат подценявани политическите и икономическите интереси на руския царизъм, които определят необходимостта да бъдат християнизирани освободените от татарите земи с българско трудолюбиво население. Тази задача предопределя до голяма степен дейността на руските дипломати в българските земи. За целта консулите във Видин, Варна и Одрин извършват широка пропагандна дейност, независимо че според инструкцията на княз А. М. Горчаков от 10 юли 1861 г. Русия нямало да предизвиква масово преселване "от чисто човешко виждане, както и поради селскостопански съображения, които имат граници, очертани от обема на земята, с която можем да разполагаме"⁶⁷. Въпреки това била разгърната масова пропаганда за убеждаване на българското население, че в Русия ще намери много по-добри условия за стопанска дейност и живот — нещо твърде примамващо за ограбваните и експлоатирани селяни.

Патриархът на българската национална революция Г. С. Раковски пръв от ръководителите на българската емиграция успява да вникне в същността на преселването и в руските намерения, да разкрие опасността от този процес за по-нататъшното развитие на нацията и националноосвободителното движение. Неговата съпротива, както и невъзможността на руските власти да изпълнят дадените обещания, стават причина през януари 1862 г. да се вземе решение за спиране на преселническото движение и голяма част от преселилите се българи да започнат да се завръщат в родината си. За своята антибългарска дейност руското правителство потърсило оправдание в дейността на своите консули, които не били разбрали добрите намерения на императора Александър II⁶⁸.

Независимо че масовото преселване на българите в Русия било спряно, в своите вестници Л. Каравелов често се връща към този въпрос. Още през 1862 г. той се възмущава от отношението на Ив. С. Аксаков, който на страниците на в. "День" полага усилия да докаже, че преселването на българите в Русия става без намесата на руското правителство, за да отбие нападите на българските революционери-демократи, които реагират остро срещу тази антибългарска политика. В услуга на славянофилите е привлечен Райко Жинзифов, който в брой 8 на вестник "День" публикува статия, оправдава-

ща преселването, и отправя остри упреци срещу Раковски, срещу издавания от него в. "Дунавски лебед" и издадената брошура. Редакторът на "Дунавски лебед" е обвинен, че действа по чуждо внушение и има за цел да породи омраза между българския и руския народ⁶⁹.

През следващите години Л. Каравелов проявява жив интерес към съдбата на преселниците, стреми се да се запознае с положението на българите в Бесарабия и Крим, с трудностите, които срещат в новата си родина, както и с желанието на някои от тях да се завърнат в България. Той се възмущава от обидните изказвания на руските аристократи по адрес на българските преселници и реагира своевременно⁷⁰. В своята статия "По повод славянския отдел на вестник "День" си поставя задачата да защити името на Г. С. Раковски, за да отбележи, че в "День" се говори "за българския вестник "Дунавски лебед", издаван от Раковски, един от първите българи и може би единствен човек сега, който високо и явно защитава българските интереси. Всичко за него е в щастието на народа; в щастието на българските земи и затова можете да си представите до каква степен е могло да го обиди съобщението за приканване на българите да се преселят"⁷¹. Редакцията на в. "Русская речь", запозната с отрицателното отношение на правителствените среди към Раковски, вероятно за да се застрахова, прави бележка, че не е съгласна с тона на статията на Каравелов, който е "бил виж на наболяло сърце за съдбата на своята многострадална родина"⁷².

През 1865 г. в статия, отпечатана във в. "Голос", Л. Каравелов отново се спира на руската политика, целяща да привлече българите да се заселят в Русия. Този път с по-внимателен тон показва, че заселването на черкезите в българските земи става причина българите да отстъпят най-плодородните си земи. От друга страна, тяхното разселване сред българското население довежда до неговото разединение, намалява съпротивителните му сили и възможности в борбата срещу притеснителите и властта⁷³.

В Букурещ, вече като редактор на в. "Свобода", Л. Каравелов отново се връща на въпроса за преселването на българите, за да изрази свободно и без цензура своето отношение към политиката на руското правителство. Той разглежда проблема за преселването в няколко аспекта. Първият е състоянието на българската нация и задачите на националноосвободителното движение, свързани с настаняването в българските земи на татари и черкези, прогонени от Русия. "Ние — пише Каравелов — помним още онова мъгляво време, когато турското правителство позволяваше на руските агенти да преселват българите в Крим и в Бесарабия и когато се стараше да насели нашето отечество с черкези и с татари. Истина е, че турското правителство имаше достатъчно причини да умали българското население с мохамедани и със свои единоплеменници"⁷⁴. За Л. Кара-

велов преселването означава промяна в съотношението между революционните и контрареволуционните сили в полза на последните, подсилени с озлобените и прокудени от Русия мохамедани.

През 1873—1874 г. Л. Каравелов предупреждава българите за възможна нова вълна преселници мохамедани от Кавказ. "Научих от достоверен източник, че турското правителство приготвявало мястото за 100 хиляди души черкези, които да бъдат преселени от Кавказ. А ние все още чакаме месия и проповядваме верноподаническо чувство и стоянско образование! Нека говори кой що ще, а аз ще да ви кажа, че за нас се приготвяват нови вериги и още по-страшно робство"⁷⁵. Тази преселническа вълна била свързана с големи икономически проблеми: преотстъпване на земя, добитък, жилища и храни за черкезите.

Л. Каравелов се обявява против руската политика на преселване на българите, защото е застрашавала жизнените сили на българската нация — татарите и черкезите се превръщали в ударен юмрук на османската власт срещу революционните прояви на българския народ. Той е убеден в това от самата действителност, защото в годините на революционен подем през 1867—1868 г. тези преселници били в основата на башибозушките орди, тръгнали да преследват четите. Ето защо Л. Каравелов смята, че при преселването на българи, от една страна, и на татари и черкези, от друга, Русия изхожда единствено от своите егоистични интереси, че "Русия се е малко грижела за християнските народи в Турция, за което свидетелствуват нейните постъпки с българите и с татарите и черкезите. Ако Русия е отслабила турските сили, то тя още повече е отслабила и българите"⁷⁶. Ето защо според Л. Каравелов "доброто, което ни е направила Русия и което никога няма да забравим, е дето тя пресели толкова много българи в руските пустини и наместо тях проводи в нашите земи татари и черкези, които днес ни обират и убиват"⁷⁷.

Отчел цялата сложност на преселническото движение, Л. Каравелов с възмущение посочва, че с изключение на Г. С. Раковски българите и техните политически центрове в Одеса, Букурещ и Цариград не обръщат внимание на тази опасност, не предприемат мерки за спиране на продължаващите единични преселвания на българите. Затова той настоява да се постави решително пред ген. Игнатиев, канцлера Горчаков и други представители на руското правителство въпросът да се спре и настаняването на татари и черкези в българските земи. Той напомня, че "преди няколко години се преселиха в Русия няколко стотини хиляди селачани; сега се преселват в Сърбия десетина села... а нашите предводители все още очакват златни времена"⁷⁸.

Любен Каравелов с радост приветствува завръщането на българите, които били настанени в Бесарабия, Новорусийския край и в Крим. По повод на това той препечатва съобщение от "Современные

известия", в което се казва: "Тия дни дойдоха в Одеса няколко българина, за да разузнаят кога ще да стане българското преселване от Русия в Турция. По думите на одеските вестници българите се преселват в Турция само за това, че в Русия се затваря комитетът за чуждите преселници и българите отсега трябва да стават солдати". По-нататък се посочва желанието на българите да "се върнат в своето отечество, защото всеки един човек трябва да живее заедно със своите братя и да търси щастие в своята собствена къща"⁷⁹.

Критикувайки политиката на руското правителство за създаването се обстановка с преселването на българите, Любен Каравелов се явява верен последовател на Г. С. Раковски в защита на националните интереси, в борбата срещу наложената практика след всяка руско-турска война да се изселват стотици български семейства и да се разполагат в буферната зона между руските територии и Турция, предимно в пустинни области. За него единствен виновник за това преселване е руското правителство, което, без да вникне в тежкото състояние на българския народ и в последствията от преселването, от егоистични и великодържавни интереси пропагандира идеята за преселване, с което се нанасят тежки удари върху нацията и нейното националноосвободително движение. С емиграционните движения от двете страни се нарушава съотношението на силите в нарастващия конфликт между потиснатите и господстващото племе и се създават нови препятствия пред националната революция.

ПРОБЛЕМИТЕ НА НАЦИОНАЛНАТА РЕВОЛЮЦИЯ И РУСИЯ В ПЛАНОВЕТЕ НА Л. КАРАВЕЛОВ

В резултат от обществено-икономическите промени в българското възрожденско общество и особено след Кримската война се разширяват предпоставките за осъществяване на различните прояви на националната революция. Л. Каравелов изразява своето отношение към тези проблеми, оценява мястото на Русия при тяхното решаване, както и нейната политика в борбата със западните държави за влияние на Балканския полуостров.

Българският революционер-демократ отчита голямото и важно участие на Русия в развитието на българската национална просвета. Неговите виждания за просветното движение са свързани с изграждане на училища на народностна основа на базата на самостоятелността и демократичността. Само при това устройство образованието би отговорило на нарастващите нужди на нацията. Същевременно, като изхожда от решаването на основната задача — ликвидиране на чуждото национално и социално потисничество — Л. Каравелов настоява за здраво и органично обвързване на българското училище с революцията⁸⁰.

Изграждането на българската национална просветна мрежа се извършва при активното участие на Русия. Още през първата половина на XIX в. тя започва да приема български младежи в своите учебни заведения, отпуска финансови средства за отделни български училища, изпраща книги, учебници и учебни помагала, за да задоволи нарастващите потребности на българина от нови знания. След Кримската война нейната политика в това отношение се активизира още повече, защото при изменените обстоятелства тя все по-добре разбира, че чрез образованието и дейността на руските възпитаници ще може да поддържа накърненото си влияние сред християнските народи в пределите на Османската империя. В подкрепа на тази официална руска политика по отношение на българското училище се намесват и славянофилите, чиито ръководители твърде много разчитали да превърнат българите, възпитаници на руските учебни заведения, в проводници на славянофилските идеи. За изпълнение на тази цел славянските комитети в Москва и Петербург представят пред руското правителство необходимостта от отпускане на по-голям брой стипендии за българите, а самите комитети разгръщат широка благотворителна дейност за набиране на средства, чрез които да се издържат български младежи и девойки в Русия. Така Московският славянски комитет за времето от 1858 до 1868 г. е издържал и подпомагал материално 46 българи, 16 от които учели в Московския университет⁸¹.

През 60-те и 70-те години на XIX в. нуждите на българските училища нарастват. Чувствува се необходимост от учители с широка подготовка с по-голяма практическа насоченост, за да бъдат задоволени потребностите от селскостопански, търговски и промишлени знания. При тези условия руското правителство и славянофилите продължават да насочват младите българи към подготовка на учители с общообразователни знания и на духовници, затова българските общини по места започнали да предпочитат възпитаници на западните учебни заведения⁸². Тази политика, както и фактът, че редица българи, завършили своето образование в Русия, не се завръщат в родината си, а остават да работят там, дават основание на Л. Каравелов да погледне критично на този въпрос. В статията си "За политиката на царското руско правителство" той пише: "И така, ако другите славянски племена и християнски народи имат причина да благодарят на Русия, т. е. на руското правителство, то българите имат пълно право да я упрекнат и да говорят противното, Русия е можала да ни направи добро, но досега ние не сме видели от нея нищо повече освен зло — това е факт. Единствената полза, която е видял нашият народ от Русия, са ония няколко души българи, които са възпитават в Русия с руско иждивение; но българският народ няма и от тия българи никаква полза, защото тия, почти всичките са останали в Русия и мнозина от тях са станали в Москва полицейски агенти"⁸³.

Очевидно е, че през 1870 г. Л. Каравелов съвсем съзнателно вижда само едната страна на проблема за обучението на българите, завършили руските учебни заведения. Това се дължи на резонанса от декларацията на княз А. М. Горчаков, утвърждаваща руската източна политика — Русия ще се стреми за запазване на статуквото в Югоизточна Европа, ще подкрепя реформите за подобряване положението на християнските поданици на султана.

От друга страна, Л. Каравелов не може да приеме обстоятелството, че голямата част от българските младежи се насочват към духовните семинарии, че тяхното възпитание е в духа на панславизма, в духа на славянофилските разбирания за ролята на православие. Той остро реагира и срещу наложената практика завършилите университетското си образование българи да остават на работа в Русия, докато нуждите на нацията от високообразовани кадри нарастват. "В руските учебни заведения — пише Л. Каравелов — са свършили науките си около 40 души българи, но те са останали в Русия да кърпят руски дрехи и да плачат на руските гробища; а българите постоянно се оплакват, че нямат учители, че нямат способни списатели и че нямат учени хора"⁸⁴. Поради това Л. Каравелов настоява за решително скъсване с тази порочна практика, което ще доведе до издигане на общото културно и просветно развитие на българския народ.

След Кримската война националното църковно движение навлиза в нов етап, през който с голяма решителност се поставя въпросът за окончателно изгонване на гръцкото духовенство от българските земи и от църквите, за отхвърляне върховенството на Патриаршията и за изграждане на независима българска църква. Решаването на тези задачи е съпроводено с активната намеса на западните държави и на Русия. Всяка една от тези сили се стреми да се възползува максимално от българо-гръцката църковна разпра, да укрепи своето влияние и авторитет сред християнското население на Османската империя. Западните държави и техните дипломати, опознали детайлно същността на църковното движение и традиционната политика на Русия по църковния въпрос, изпращат своите католически и протестантски мисионери да спечелят българите за каузата на Западната църква. Западните дипломати и мисионери реагират гъвкаво на възникващите проблеми в острата борба на българския народ срещу Патриаршията, за да печелят сигурни позиции сред християните, и в конкретния случай сред българското население.

За разлика от гъвкавата политика на западните страни Русия и нейната дипломация стриктно се придържат към неизменната доктрина за запазване върховенството на Патриаршията и единството на православие, за недопускане на никакви центробежни сили. Руското правителство и Синодът разчитат, че така ще запазят своето влияние на Балканите. Поддържайки тази доктрина, руското самодър-

жавие не успява да разбере промените в действителността на православната църква, да вникне в същността на българското църковно движение — че то е преди всичко борба за национално признаване.

Българските революционери-демократи, в това число и Л. Каравелов, успяват със своя политически реализъм да вникнат в основните проблеми на движението за независима българска църква, което определя тяхното отношение към едно движение, което е обхванало целия народ. Те насочват усилията си към по-нататъшна консолидация на българската нация, към промени в руската политика по българо-гръцката църковна разпра. Чрез печата се стремят да разкрият пред руската дипломация и правителството истинските намерения на църковното движение, с което да съдействуват за промени в остарялата и несъобразяваща се с реалността руска доктрина за единство на православие.

Още през 1862 г. Л. Каравелов се обявява против идеята за единство между българи и гърци, осъществявано от Патриаршията и поддържано от славянофилите⁸⁵. За него е ясно, че постоянната намеса на руската дипломация е забавила решаването на българския църковен въпрос. "Каква полза сме имали ние от Русия — пише той, — да не се беше мешала в нашите черковни дела, то българския църковен въпрос щеше да бъде решен още през 1858 година"⁸⁶. Същата теза той поддържа и през 1871 г., когато ген. Н. П. Игнатиев полага усилия да изглади острите противоречия между българите и Патриаршията. "В това отношение — пише той — се говори много за вмешателството на Игнатиева и руския синод. Според тези съобщения Русия и руският синод настояват заедно с цариградския патриарх българският въпрос да бъде решен от вселенския събор, който според тях единствен е компетентен в случая. А ние заявяваме, че никой не е компетентен да се меси в нашите работи, че ние смятаме нашия въпрос за окончателно уреден, без да има нужда даже от ферман, даден ни от Портата миналата година, и следователно няма да признаем нито претенциите на патриарха, нито на Русия"⁸⁷. Л. Каравелов смята, че "българският въпрос не е догматически, а политически, чрез решаването на който българите искат да станат самостоятелен славянски народ". При това положение българските интереси са много по-големи и всеобхватни⁸⁸. От тези позиции Русия и руският синод не бива да се надяват на помирение, тъй като българите никога няма да отстъпят от своите национални интереси⁸⁹. През 1874 г. Л. Каравелов още един път напомня на руското правителство, че то не бива да се надява повече на някакво подобрене в отношенията между Българската екзархия и Патриаршията, тъй "че българо-гръцкото споразумение е немислимо и че рано или късно българският народ ще достигне до своите цели"⁹⁰.

За да спечели руската общественост за българската кауза по църковния въпрос, още в началото на своята журналистическа дейност

Л. Каравелов си поставя за цел да разкрие всички аспекти на политиката на гръцкото духовенство, което, защитавайки своето господство, си служи с клевети против българите и Русия пред Високата порта. През 1861 г. той публикува в "Наше време" материали, в които доказва това. Според тези обвинения българите се молят по книги, печатани в Русия, Русия постоянно изпраща подаръци на българското духовенство, което провежда руска политика, руските дипломатически представители бунтуват българското население срещу турското правителство⁹¹. Тази гръцка и антируската по същество пропаганда дава основание на Л. Каравелов да упрекне ген. Игнатиев, че се е нагърбил със задачата да подобри отношенията между българи и гърци, след като последните са врагове на Русия⁹². Все в този дух, за да злепостави гръцкото духовенство и неговите антируски действия, Л. Каравелов препечатва съобщения от гръцкия печат, в които остро се критикува руската политика на Изток; според тях "Българският въпрос не е български, а руски, защото без позволеността на Русия не би добила никакви права. Ако на Русия да не би било полезно решението на българския черковен въпрос, то българите би останали със своите празни мечти. Русия мисли не за благосъстоянието на вселенската църква, а за разпространението на панславизма"⁹³. През 1874 г., след като научава, че Патриаршията ще изпрати делегация в Русия, която да уточни бъдещите си отношения с Българската екзархия, Л. Каравелов изразява увереността си, че руският синод няма да се поддаде на увещанията на фанариотите, след като целият руски народ е застанал зад българите⁹⁴.

За спечелване на руските официални среди и дипломатията на страната на българската кауза, наред с разобличаване на машинациите и клеветите на гръцкото духовенство, Л. Каравелов се заема да покаже настъплеността на западната пропаганда и религия. Под ударите на неговото перо попадат католическите мисионери, които "почват да плашат българите с Русия, като им казват, че Русия употреблява най-различни средства, за да задържи българите под турско робство, уж за да ги подчини по-късно под своя власт и да ги направи свои работници или мужици, роби"⁹⁵. Разобличавайки антируската пропаганда на мисионерите, Каравелов поставя въпроса, че "ако и сега Русия не направи това (да съчувствува на българите Г. П.), то може да се предскаже, че връзките между българите и русите скоро ще бъдат окончателно скъсани"⁹⁶. Все с тази задача на страниците на вестниците "Голос" и "Московские ведомости" той публикува подобни материали, за да очертае антируската дейност на западната пропаганда и да спечели симпатиите и съчувствието на руския читател за справедливата борба на българския народ за независима църква, за да докаже, че разрешението на църковния въпрос ще допринесе за възстановяване на мира и спокойствието в българските земи при запазено силно руско влияние⁹⁷.

В своите публикации Л. Каравелов разкрива тесния съюз, който съществува между западната пропаганда и представителите на Високата порта. Последните безпрепятствено позволяват откриването на училища, ръководени от католически и протестантски мисионери, докато в същото време възпитаниците на руските училища и университети са гонени и преследвани като руски агенти. В тези години западните мисии и посолства имат свои печатни органи, чрез които убеждават българите да сключат уния с Ватикана, докато русите нямат нито един вестник, чрез който успешно да поддържат своето влияние. "Никой от нас — пише Каравелов — не се съмнява в желанието на русите да запазят православието на Изток неприкосновено, но ние не можем да разберем как при това желание руското правителство може да гледа равнодушно на подобна дейност на чуждите пропаганди"⁹⁸. Подобни упреци той отправя и към полските емигранти, които оказват широка подкрепа на западната пропаганда, като заплашват българите, че над тях ще бъде наложен руският деспотизъм. На тези заплахи на Чайковски и Лангевич Л. Каравелов отговаря: "Какво ни вие плашите с Русия? Ние с русите нямаме нищо друго, освен едно братско съчувствие, каквото имаме и към вас, поляците, защото сички ние сме славянски народи"⁹⁹.

Независимо че българският църковен въпрос е здраво преплетен с източната политика на западноевропейските държави и на Русия, че Патриаршията продължава да полага усилия за запазване с подкрепата на руската дипломация на своята цялост и да поддържа единството на православието, Любен Каравелов е убеден, че разрешаването на комплекса от проблеми, свързани с независимостта на българската църква, е по силите и възможностите на българския народ. Същевременно той отчита, че в движението са очертани различни течения и групи; едни до голяма степен се съобразяват с политиката на Русия, други търсят покровителството на западните държави и Ватикана, а трети отправят погледи към Цариград, като разчитат на благоволенieto на Високата порта. В липсата на единство Л. Каравелов вижда главната причина да не бъде разрешен църковният въпрос и това му дава основание да пише: "Ако българите да би имали самосъзнание, твърда воля и зрял ум, то ни Русия, ни генерал Игнатиев, ни турското правителство не би могло да унищожат техните цели и стремления и екзархатът отдавна би бил припознат даже и от фанариотите"¹⁰⁰.

Застанал начело на революционната емиграция от 1869 до 1874 г., Любен Каравелов издига високо знамето на революцията като единствен път пред българския народ. В тези години въз основа на натрупания опит по време на пребиваването си в Русия той успява да вникне в същността на руската политика по българския въпрос, а в Сърбия се запознава с амбициите на сръбската монархия и буржоазия, с тяхното желание да се превърнат в стожер на обединение-

то на южните славяни. Тези външнополитически обстоятелства, както и обвързването на националната революция с Източния въпрос, му дават основание да търси съюзник за освободителната борба на българския народ. Ето защо още през 1866 г. той застава в лагера на ония българи, които "се стремят към обединение на южните славяни с другите балкански народи (румъни и гърци) на равноправни начала при самостоятелна администрация и общо върховно правителство, което ще се ползва от покровителството на Русия, докато новата държава напълно укрепи, за да се управлява независимо"¹⁰¹.

Но в своето отношение към Русия около въпроса за нейното място в националноосвободителното движение Любен Каравелов е непоследователен и колеблив. Дълбоко в себе си той вярва, че братският руски народ не може да остане настрана от освобождението на България. Ето защо, докато руското правителство не проявява активност спрямо Османската империя, той си позволява да пише, че Русия естава единствена надежда на българите, но те се страхуват да се обърнат към руския посланик, за да не си навлекат нови беди. В определени моменти той оправдава източната политика на царизма, защото е убеден, "че у Русия има много работа у себе си, у дома, за да мислят повече за Турция"¹⁰². Той разбира, че след Кримската война Русия е напегнала своите сили, за да реши своите вътрешни проблеми, но и при това положение той вярва, че "Русия никога няма да се откаже от нас и никога няма да позволи на другите народности да погизат славянското име"¹⁰³.

Друг път, оценявайки политиката, водена от княз А. М. Горчаков, Л. Каравелов смята, че българите дълго време стоят със скръстени ръце и чакат наготово руските войски да им донесат свободата. Ето защо той настоява те да се заловят за работа и да извоюват своята свобода. Поради това си разбираше той се отнася критично към различни групи от емиграцията, които търсят само чужди сили в освободителното дело. "Нашите българи — пише Л. Каравелов — наместо да захванат сами да работят за себе си, наместо да съединят своите сили и да се решат с кръв и пот да защитават своите интереси и своето отечество. Тия захванаха да викат против Русия и отидоха в Париж, в Лондон и Виена да търсят помощ"¹⁰⁴. За него прозападно настроените българи напразно хлопат по вратите на западно-европейските правителства, защото те са тия, които се явяват най-големите покровители и защитници на османското владичество, че те винаги ще се противопоставят на българското освобождение.

Френско-пруската война, разгромът на Наполеон III, както и ревизията на Парижкия мирен договор от Русия, довеждат до значително активизиране на руската дипломация. След като отхвърля тежките клаузи на договора, засягащи руското корабоплаване по Черно море, пред страха от нова европейска коалиция правителството на княз А. М. Горчаков тържествено декларира, че то няма да допусне

изостряне на Източния въпрос, и отхвърля всякакъв военен конфликт с Османската империя. Правителството ще продължи да настоява пред Високата порта да изпълни своите обещания за реформи. Така възприетият външнополитически курс задължава руското правителство да гарантира по-съществен контрол върху развитието на националноосвободителните движения на Балканите, да не допуска тяхното въоръжено надигане. Този курс дава основание на руските дипломати, добре запознати със състоянието на българската емиграция, да набележат мерки за преодоляване на противоречията между отделните течения, за да може чрез обединяването им Русия да осъществява ефикасен контрол и да оказва морална подкрепа на националноосвободителното движение. За целта в Букурещ е изпратен Ив. Кишелски, който на 28 ноември 1870 г. информира ген. Игнатиев, че ще направи възможното за "вразумяване на младата партия"¹⁰⁵. Но задачата на Ив. Кишелски се оказва сложна и трудна, тъй като между "младите" и "старите" има твърде големи различия относно пътищата и средствата за постигане на българската свобода.

Промените в международната обстановка в Европа през 1870 г. възбуждат политическата активност на Добродетелната дружина, което личи от писмото на Хр. Георгиев до Н. Геров. Според него разгромът на Наполеон III ще доведе до свикването на международен конгрес, на който ще бъде поставен Източният въпрос. Русия ще играе голяма роля и ако има добра воля, може да помогне на българите, което налага изпращането на българска делегация. За целта е необходимо българите от Букурещ и Цариград да направят необходимите предложения¹⁰⁶. Тези намерения на Добродетелната дружина, които отговарят на политическите идеи на едрата емигрантска буржоазия, подкрепяща напълно руската политика, срещат противодействието на революционната емиграция. В тези дни противоречията между двете политически течения на емиграцията се задълбочават, нападите и клеветите между "млади" и "стари" се засилват. Още през юли 1869 г. "старите" се стремят да се възползват от всеки удобен момент, за да злепоставят Л. Каравелов пред руското правителство. В първия брой на в. "Отечество" той е упрекнат, че е противник на панславянските идеи, че в своята политическа програма не е споменал Русия¹⁰⁷. На тези обвинения Л. Каравелов и "младите" дават достоен отговор на страниците на в. "Дунавска зора". В статията "Аз ли съм фалшив, или издателите на "Отечество" Каравелов се обръща към своите читатели: "Колкото за русите, аз пред тях съм виновен, че съм ги забравил и не съм ги упоминал в програмата си, и затова моля както тях, така също и бая Христа да ми простят. Аз мисля, че за такава вина в Русия не бесят и г. Христо няма за какво да прави шпионлъци. Да кажем първо, нам ни е твърде драго, че г. Христо толкова обича Русия, и мислим, че тая любов

ще го накара да се съгласи да бъде капиталът на "Българското книжовно дружество" в Русия, а не в негови ръце"¹⁰⁸.

Въпреки този отговор "старите" продължават да злепоставят Л. Каравелов, да го представят като враг на Русия, като луд човек, подпомаган от сърбите. В този си стремеж те намират подкрепата на барон Офенберг¹⁰⁹. Нападките не влияят върху отношението на Каравелов към Русия, както и на усилията му постоянно да търси съюзник на българското националноосвободително движение. Още през 1866—1867 г., изхождайки от политическата обстановка на Балканския полуостров, той преценява, че влошените сръбско-турски отношения могат да доведат до война, която пък може да се съчетае с подем на националноосвободителното движение. Тази борба ще принуди Русия да промени своята политика спрямо Османската империя и с военни действия да помогне на южните славяни¹¹⁰. Според Л. Каравелов Русия е единствената страна, която може да осигури независимостта на тази федерация, след което "никой няма да дръзне да ни заплашва с юмурици и брадви, никой няма да си позволи да издевателствува и да си играе, както си ще"¹¹¹.

През букурещкия период Л. Каравелов проявява колебание относно възможността за евентуална помощ от Русия. През ноември 1870 г. той пише: "От петербургския кабинет тий (южните славяни — Г. П.) трябва да очакват или голямо добро, или голямо зло, а от Западна Европа нищо. Но трябва ли пък ние да сгърнем ръце и да чакаме наготово, когато чуждите нам господарства се грижат за нашата черга"¹¹². В тези месеци Л. Каравелов разбира, че независимо от благоприятната за Русия политическа обстановка на континента, тя няма да се откаже от провъзгласената политика за европейското равновесие, че поради своята слабост тя няма да иска задълбочаване на кризата по Източния въпрос и по този начин няма да може да бъде съюзник на българската национална революция. Това го принуждава да ратува за изграждането на южнославянската федерация, в която се крие "нашето спасение", а в бъдеще и сближението ни с Русия¹¹³.

В своите възгледи Л. Каравелов разграничава своето отношение към Русия, към царизма и към руския народ. От една страна, с известна резервираност говори за Русия като съюзник на националната революция, смятайки, че в една или друга степен самодържавието в своята източна политика се ръководи от користните си цели, от укрепване на руската мощ и влияние; от друга страна, Каравелов разкрива своята любов към руския народ. Тази любов му дава увереност, че съществуващото в момента руско-турско правителство не може да продължи дълго, тъй като Русия "никога няма да се откаже от нас и никога няма да позволи на другите народности да погават славянското име... Най-после кажете ни; кой е онзи русин, който би се отказал от своите собствени братя за ползата на пършаваго мон-

гола?"¹¹⁴. Убедеността, че руският народ е готов да помогне на своите братя българи, принуждава Л. Каравелов да насочи стрелите на своята критика към руското правителство и дипломация, които не желаят да се намесят решително в проблемите на националноосвободителните движения на славянските народи. В основата на тази вяра лежи историческият опит, който му дава основания да твърди, че руският народ е дал толкова жертви за освобождението на Сърбия, Гърция и Румъния. Той преценява, че Русия е единствената страна, която е заинтересована от разпадането на Османската империя.

В такъв дух е и изявлението му от 1873 г.: "... единственото добро, което са в състояние да ни направят днес нашите руски братя, се състои в тяхното съчувствие към нашата политическа свобода и към нашата пламенна особеност. Помогнете ни да свалим от шията си турското и немско иго, развържете ни ръцете и дайте ни възможност да добием своя собствена воля; докажете на Европа, че нямате задни мисли и че се ръководите от чисти подбуждения; най-после докажете ни своето съчувствие и своето братство практически — и вие ще да намерите нелицемерни братия и яростни съюзници"¹¹⁵.

С особен размах Л. Каравелов ревизира своето отношение към Русия след прелома, който изживява в края на 1874 и началото на 1875 г. И това става в един момент, когато в Османската империя е налице дълбока криза, когато се чувствава подем в националноосвободителната борба на славяните и останалите балкански народи, когато е започнало въстанието в Босна, Херцеговина, а малко по-късно и в България, когато Източният въпрос навлиза в своята най-дълбока криза. Допустимо е Любен Каравелов да е преценил, че колкото да е загнила Османската империя и да не може да реши своите вътрешни проблеми, все пак има достатъчно сили и средства да смаже българската национална революция. Това го принуждава да отпрати изцяло погледа си не толкова към революционните възможности на българския народ, а към Русия и нейното освободително дело на Балканите. Тези промени според М. Арнаудов довеждат до там, че Л. Каравелов "се отмята без всякакви скрупули от предишните си проповеди, за да се доближи до фразеологията и илюзиите на Ив. Аксаков и Вл. Ламански"¹¹⁶.

През 1875 г. Л. Каравелов, по спомени на Михаил Греков, стигнал до идеята, че България не може да се освободи по пътя на революцията, че няма да помогне прогресът и просвещението, че ще ни освободи "Матушка, както тя освободи Сърбия, Румъния и Гърция. Турция е силна държава, та ако ние, българите, бихме въстанали без чужда поддръжка, тя би ни смачкала само за три дни, особено при сегашното усъвършенствувано огнестрелно оръжие... Русия не ще ни остави под турско иго, па то е, ако щете, и в нейните интереси да ни освободи, защото чрез това тя ще пристъпи крачка по-близо до Цариград... Само русите ще освободят българския народ, това е тяхна

задача, тяхна мисия"¹¹⁷. През тези върховни за нацията дни Л. Каравелов се връща към позициите, които защитава през 60-те години, когато на страниците на в. "Голос" пише: "Българи, благословете кръвта, пролята за нас от вашите северни братя, и възложете на тях своите надежди. Единствено Русия е пазител и защитник не само на вас, но и на всички славянски народи на Изток и Запада и този, който в уречения час, когато затръби тръбата на свободата, последва нейния глас и нейния призив, той ќе се освободи от чуждоплеменно иго и ще се спаси во веки веков"¹¹⁸.

В резултат от еволюцията в политическите възгледи на Л. Каравелов през 1874—1876 г. той фактически застава на позициите на едрата емигрантска буржоазия, която отправя своите погледи и надежди към Русия и останалите европейски народи, от които очаква помощ за премахване господството на Османската империя. От друга страна, Л. Каравелов се доближава до концепцията на славянофилите, която е отхвърлял до тези години. През април 1877 г. той се среща с А. А. Нарискин, който след това пише до Ив. Аксаков, че Л. Каравелов "мечтае за това, щото България и в държавно, и в битово отношение да бъде към Русия в тези отношения, в каквито се намира "Малорусия"¹¹⁹. Допустимо е Нарискин да преувеличава думите и мислите на Л. Каравелов, за да спечели благоволенieto на славянофилите и да прогони тяхното враждебно отношение към него, но в действителност Л. Каравелов през тези години смята, че революцията няма да може да реши въпроса за освобождението на България, че разгромът на чуждото владичество е възможен единствено с намесата на Русия при широката подкрепа на българския народ. Историјата потвърди тези негови мисли.

КРИТИКА НА РУСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА СПРЯМО ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЈА И БЪЛГАРИТЕ

До средата на XIX в. руското самодържавие успява да поддържа своето силно влияние в политическиот живот на Османската империя, да разширява непрестанно своите контакти с христијанските и славянски народи в нейните предели. И това е решаващо обстоятелство, защото според Ф. Енгелс: "В Русия, която сама се јавява страна с полуазиатски општествени условија, обичаи и традиции — се намерили достатъчно хора, способни да разберат истинското положение и карактер на Турција. В Русия с тази религија, която изповядват девет десети от населението на Европeјска Турција; рускиот език почти не се отличава от езика на седем милиона турски поданици... то ва дава възможност на агентите на Русия, щедро заплатени за својата служба, без особен труд да усвојат турските работи"¹²⁰. За утврждавање на руското влияние на Балканите своје место имат поч-

ти хроническите руско-турски войни, превърнали Русия в сила, която последователно разчленява империята, преследвайки своите завоєвателни цели. С тази си политика Русия се явява естествен и потенциален съюзник на националноосвободителните движения на балканските народи, а в резултат от нейните войни и подписаните мирни договори издействува свободното държавно развитие на Сърбия, Гърция и Румъния. Антиосманската политика на руския царизъм укрепва вярата на българите в освободителната мисия на Русия.

Поражението в Кримската война нанася тежък удар на Русия и нагледно показва голямата изостаналост на страната, както и жизнената необходимост от реформиране, което да ѝ позволи да догони напредналите европейски държави. Поражението принуждава руското самодържавие и управляващите среди да насочат своето внимание към окончателно решаване на вътрешните проблеми, което не може да не даде отражение върху основните насоки на нейната източна политика спрямо Османската империя и националноосвободителните движения на покорените от империята християнски народи. От друга страна, поражението на Русия във войната позволява на западните сили да се настанят трайно в Европейския югоизток, с което стесняват руското влияние, да провеждат политика за укрепване на османското господство и запазване целостта на империята.

Всички тези промени налагат всяка страна, имаща отношение към Източния въпрос, да направи преценка на създадената действителност в тази част на континента и да разработи своята доктрина. Това с особена сила се отнася за вътрешната и външната политика на руския царизъм. Новите условия налагат Русия да определи своя курс на политика спрямо славянските народи в състава на империята. При следвоенната обстановка руският царизъм предпочита да предостави управлението на държавата в ръцете на умерено-либералните кръгове в руското общество начело с княз А. М. Горчаков, които разработват една разгърната програма за реформи и нов външнополитически курс.

През 1861 г. княз А. М. Горчаков в записка до императора Александър II казва, че "да тласкаме християните и по-специално славяните към въстание, без да бъдем в състояние да ги подкрепим нито финансово, нито военно, това не ще бъде нито приятелска услуга, нито постъпка, отговаряща на положението на Русия". Ето защо той предлага да не се отива по-далеч в това отношение, тъй като политически не е пресметнато, а "практически не е възможно" да се окаже такава подкрепа, така желана от славяните. Върху тази записка Александър II отбелязва: "... предвид нашето вътрешно положение не ни е възможно (става дума за нова война срещу Турция — Г. П.). Остава следователно моралната подкрепа, която те имат и която ние трябва да се стремим те да чувствуват при всеки случай"¹²¹.

На следващата година в доклад до императора княз А. М. Гор-

чаков отново обръща внимание на политиката на Русия спрямо Османската империя. Той смята, че докато Русия набере достатъчно вътрешни сили, не трябва да ускорява разпадането на Турция, тъй като руските интереси налагат това да стане с нейно участие. "Русия не може да допусне — пише Горчаков — гордиевият възел, наречен Източен въпрос, да бъде разсечен без нейно участие. Ако остави на други грижата да разреши този въпрос, тя би отстъпила от своето призвание и би се отказала от позицията, която ѝ осигуряват нейните многовековни жертви, политически интереси от първостепенно значение и дълбоко вкоренените в страната национални убеждения".¹²²

Нерешените вътрешни проблеми и страхът от нова антируска коалиция на европейските държави в основни линии предопределят доктрината на княз Горчаков, която господства през 60-те и 70-те години на века. Според руския канцлер "нашето вътрешно положение, великите реформи, които се провеждат, ни принуждават да отслабим активността си навън"¹²³. На второ място, след Кримската война Русия чувства липсата на външен съюзник, на когото може да разчита при евентуално стълкновение с Турция, и поради това възприема курс на изчакване и сдържаност. Що се отнася до съдбата и освободителната борба на българския народ, руските управляващи среди смятат, че той не е узрял за провеждане на всеобщо въоръжено въстание, че неговата емиграция е раздвоена, че идеята за свободата е едно острастено пожелание. "За нещастие — пише Горчаков — опитът е показал, че тези народи... са недостатъчно още зрели нито да завоюват, нито да запазят със собствени сили своята независимост"¹²⁴. Очевидно е, че за да защити своята доктрина, Горчаков явно подценява общественоекономическото развитие на българската нация, нейните революционни възможности, както и нарастващата борба за национално освобождение.

Що се отнася до християнските народи в Турция, руското правителство решава да действа последователно пред Високата порта и европейските сили за подобряване на положението им, за колективен натиск върху турското правителство за провеждане на обещащите реформи, за даване на политическа автономия и широко използване на дипломатически средства при решаване на тези проблеми. Руското правителство поема задължението да оказва морална подкрепа на българското освободително движение и да следи да не се стигне до въоръжени изяви, които могат да въвлекат Русия в нежелан военен сблъсък с Османската империя.¹²⁵

Още в Русия, а след това в Сърбия и Румъния Любен Каравелов има възможност да вникне в основните насоки на външната политика на самодържавието, и особено в тези, които засягат Османската империя и съдбата на българския народ. Под влияние на руските революционни демократи той не одобрява външнополитическия

курс на Русия и това го принуждава за времето от 1869 до 1874 г. да отхвърли в своята политическа програма възможността Русия да стане съюзник на българската национална революция. Това предопределя търсенето на такъв съюзник в лицето на Сърбия, Черна гора или Румъния, т. е. ония страни, които имат възможност и стремеж да воюват с Турция, с което да окажат важна помощ на освободителното движение¹²⁶. При това положение Л. Каравелов смята, че "Русия има свои цели да проповядва пред всичкия свят, че тя съчувствува на славянските народи; с тия проповеди тя само парализира нашите дела, въоръжава против нас всички Европа и не дава ни да отворим очите си"¹²⁷. От позициите на революционния демократизъм Л. Каравелов остро критикува политиката на руския царизъм, който изхожда единствено от своите користи цели и не подпомага националноосвободителното движение. "За мене — пише Л. Каравелов — са доволно смешни ония хора, които говорят, че Русия е помагала и помага на славянските народности и на християните на Восток и че княз Гурчаков отдавна вече крои богати планове за спасяване на беззащитната рая. Николай I стъпи в Австрия не за да удовлетвори справедливите требования на славянските племена, а за да спаси един августейши брат от всеразрушаващите маджарски революционери. Севастополската война произлезе не за спасението на раята и не за добро на южните славяни, а за самолюбието на петербургския двор и за благосъстоянието на поклонниците в Ерусалим"¹²⁸.

Л. Каравелов е възмутен и от факта, че европейските държави в своите нападки срещу българския народ и неговото желание да отхвърли чуждото господство широко използват идеята за панславизма, без да пожелаят да вникнат в същността на руската политика спрямо българите, и говорят, че "днешните български движения са произведени на Русия, която и в деветнайсетия век продължава политиката на Петра I и Екатерина II"¹²⁹. Тяхната предубеденост не им позволява да разберат изконните права на българите и затова представят проявите на националноосвободителната борба като провокация на Русия, организирана от руски агенти. Това определя и понататъшните виждания на Л. Каравелов за самостоятелността на борбата на българския народ за национално освобождение.

Десет години след подписване на Парижкия мирен договор Турция попада в нова криза. Избухва въстанието на остров Крит, в Румъния се извършва държавен преврат. Подемът на националноосвободителното движение довежда до преминаване на чети в България. Изострят се сръбско-турските отношения, които принуждават Сърбия да започне подготовка за война. Някои политически дейци настояват за решителни мерки срещу Турция. Всичко това предполага, че Русия ще се възползува от създадената благоприятна обстановка, за да отхвърли тежките клаузи на мирния договор от 1856 г., да предприеме по-решителни действия срещу Османската империя.

За такива действия настоява националната партия в Русия. Руският военен министър Милютин, княз Гагарин, ген. Игнатиев не одобряват действията на умеренолибералната група на канцлера Горчаков и искат оставката му¹³⁰. Посланикът на Русия в Цариград ген. Игнатиев настоява пред правителството за решителни мерки спрямо Турция, да се помогне на националноосвободителните движения да се обединят около Сърбия или да се поставят пред Високата порта ултимативни предложения за подобряване положението на южните славяни. За да упражни натиск върху турското правителство, на ген. Игнатиев са му били необходими прояви на освободителното движение. Затова той чрез консула Офенберг и вицеконсула Н. Геров предизвиква за действие Добродетелната дружина, която поема задължението да финансира четите през 1867 г.¹³¹ Тези стъпки на руския посланик не направили пробив в господстващата политика на умереност, провеждана от княз Горчаков при пълната подкрепа на Александър II. Това проличава и при срещата на българската депутация, излъчена от "старите", която през есента на 1867 г. посещава Петербург. Пред тях П. Н. Стремоухов заявява: "По причина на важни вътрешни преобразования Русия ще се въздържа от война, поради това тя не само не е възбуждала единовременните си в Турция към въоръжено въстание, но ги увещава да отложат решителната борба за по-благоприятни обстоятелства... Нашите съвети могат да се заключават само в движението да не действа прибързано и да съгласуват своите планове със Сърбия"¹³².

В Москва и Белград като кореспондент на руски вестници Л. Каравелов няма възможност да изкаже открито своите позиции по въпросите на руската външна политика и нейното отношение към съдбата на българския народ. Но в Букурещ като редактор на в. "Свобода" той наблюдава с интерес развитието на Източния въпрос, политиката на великите сили и открито изказва своето отношение преди всичко към руската политика, която има жизнено значение за развитието на българската национална революция. Той преценява, че 1870 г. е нов момент в международните отношения след 1867—68 г., когато пред Русия се разкриват възможности да направи поврат в своята източна политика и отново да се превърне във важен фактор при решаването на Източния въпрос. "Днес — пише Каравелов — Восточният въпрос виси на най-тънката нишчица и ако самите християнски поданици на султана са люде, то тия ще да разсекат гордиевият възел и ще да възкръснат"¹³³. Само две седмици след публикуването на този материал Л. Каравелов посочва, че Русия е струпала своите войски на границата си с Турция и е готова да разреши Източния въпрос, но тези негови надежди пропадат и той съобщава, че княз Горчаков се готви да разкъса ограниченията, наложени на Русия от Парижкия мирен договор¹³⁴.

На 19 (31) октомври 1870 г. руското правителство решава да се

възползува от благоприятната международна обстановка в Европа, за да денонсира ограничителните за Русия клаузи на посочения мирен договор от 1856 г. Чрез посланиците в европейските страни се уведомяват държавите, подписали този договор, за взетото решение¹³⁵. На 13 март 1871 г. в Лондон е подписана конвенция за отменяне на XI, XIII и XIV член от договора, с което Русия възстановява своите права в Черно море. Л. Каравелов приветствува това решение, което би развързало в известна степен ръцете на руското правителство в политиката му спрямо Турция. Той е дълбоко убеден, че през 1870 г. "Русия твърде лесно може покрачи и по-надалече; тя твърде лесно може да пожелае, щото Турция да се унищожи и на нейно място да бъде съставена южнославянска федерация, а така също лесно може да бъде, щото Русия да поиска да забие своя байрак на босфорските брегове"¹³⁶. Между другото той напомня, че ако Русия се реши на тази стъпка, тя ще намери голямо съчувствие и подкрепа у българския народ.

Но още в следващия брой на вестника Л. Каравелов показва, че Русия се грижи преди всичко за своите собствени интереси. Това го принуждава да отпрати своя поглед към революционните възможности на народа, за да му напомни, че нито Русия, нито Западна Европа ще ни помогнат, но в същото време няма и да ни попречат, защото "Западна Европа само тогава ще да помага на Портата, когато в нашите домашни дела се заплете и Русия... Нашите надежди в Русия ще бъдат причина да страдаме още цяло столетие. Нашето спасение е в Дунавската федерация, а не в Русия"¹³⁷.

В края на 1870 г. с присъщото си колебание и лутане Л. Каравелов храни надежда, че Русия ще се намеси в решаването на балканските проблеми, но когато разбира истинските намерения на руското правителство, пише: "Русия прави това, което прави всяко правителство, докато постигне целта си. Ако попитаме каква цел има Русия, трябва да отговорим, че тя желае така да нареди работата си на Изток, че да бъде най-добре за нейните интереси; и тъй като нейните не във всичко противоречат с нашите, ние трябва да се възползваме от слабото положение на Турция и да се заловим за работа". Това го тласка към идеята за общи действия на южните славяни в името на тяхната федерация¹³⁸.

В края на тази година Л. Каравелов се заема със задачата да покаже на руските дипломати и правителствени среди всички последици за Русия, ако тя продължи да поддържа добри и приятелски отношения с Високата порта, защото, реално погледнато, за да се стигне до Лондонската конвенция от 1871 г., руското правителство се ангажира да не се намесва във вътрешните работи на Турция, както и да съдейства за умиротворяване на обстановката на Балканите. Ето защо Л. Каравелов със сарказъм се отнася към ония руски държавници, които се надяват, че Турция ще се реформира, че ще облекчи

положението на християнските поданици на султана¹³⁹. По въпроса възможно ли е такова руско-турско приятелство, той отговаря: "Ако Русия има намерение да продължи съществуването на Турската империя, то тя трябва да изгуби своето влияние между християнските поданици на султана, а ако тя мисли с кротки, с миролюбиви и с дипломатически договори да накара османлиите да бъдат по-хора, поистинни и по-кротки към своите верноподаници, то османският народ се бои от въоръжена сила... Русия, която е проляла цели реки кърви за доброто на християнските поданици на султанът, не може да бъде турска съюзница"¹⁴⁰.

От друга страна, изхождайки от завоевателните планове на руския царизъм и от разбирането на славянофилите, той предупреждава руското правителство за неправилния му подход към балканските проблеми. Ето защо, "ако Русия дойде на Балканският полуостров като освободителница и като спасителница, то славянското братство е свършен факт; а ако тя дойде като завоевателница и като груба деспотична сила, пред която трябва сичко да пада на колене, то нейните успехи ще да се разнищат при първия случай... С една дума славянското братство ще да се осъществи само тогава, когато сяко едно славянско племе бъде свободно и независимо, когато секи славянин спази, уварди своите племенни отличия, нрави и обичаи"¹⁴¹. Каравелов е убеден, че ако Русия продължи още няколко години своята политика на ненамеса, напълно ще изгуби своето влияние сред славяните, които могат да се ориентират към ония сили, които ги подкрепят и им оказват по-голямо съчувствие¹⁴².

През тези години Л. Каравелов разкрива причините, поради които славяните вярват в Русия. За българите Русия е единствената православна държава, която защитава славянството и православие-то; руският печат винаги е проповядвал кръстоносен поход срещу Запада и е пропагандирал, че славяните трябва да очакват своето спасение от Русия. Тя е страната, която винаги е оказвала материална и нравствена подкрепа на славянските народи. Тази вяра през 1870 г. е разклатена поради близките и приятелски връзки на Русия с Турция, ето защо "българският народ е твърде раздражен против руското правителство и уважението и почитанието, което той имаше към православна и братска Русия в продължение на цели столетия, от ден на ден губи своето значение. Истина е, че подобно явление е твърде жалостно и твърде плачевно; но то е факт, то съществува и лесно може да донесе горчиви последствия, ако само Русия не измени своята програма"¹⁴³.

При така очертаната външна политика на Русия, и по-специално по отношение на Турция и към борбите на българския народ, Л. Каравелов се обявява против туркофилското и русофилското течение сред българите и издига идеята за съюз на поробените славянски народи в името на общата борба. От друга страна, в противопоставя-

не на руската политика и в желанието тя да бъде променена в интерес на националноосвободителното движение той пише: "Западна Европа поддържа турската империя не защото не може без нея или защото ѝ са мили турците, а защото се бои от Русия, следователно, ако ние без руска помощ въстанем и поискаме своите права, то европейските господарства, както и Русия ще да одобрят нашите требования и ние ще бъдем спасени. Ако Западна Европа се бои от руските завоевателни планове, то тя трябва да се радва, когато види, че на Балканския полуостров е готова да се състави една такава сила, която да бъде в състояние да се бори със всеки един неприятел"¹⁴⁴. По този начин Л. Каравелов елиминира силите, заинтересовани за решаването на Източния въпрос, като смята, че единството на южните славяни и тяхната справедлива борба ще създаде тази сила, която без европейска намеса ще успее да разгроми Турция и да създаде своя държава на Балканите в лицето на Южнославянската федерация.

Постоянната критика на руската външна политика допринася за отрицателното отношение на руските правителствени среди към Л. Каравелов и става причина в Букурещ да бъде изпратен Ив. Кишелски. На 15 декември 1870 г. Каравелов отговаря с достойнство на отправените от Ив. Кишелски упреци. За него "Секи народ, сяка народност, секи човек, който би пожелал да тъпчат правата на българите, не са мои приятели. Аз си признавам, че руският народ ми е брат, следователно той е брат и на моя народ; но из за любов към тия мои братя не ща да позволя да ме язди един чифутин или Офенберг и да се тъпчат интересите на моя народ... Казвам ти още веднъж, че Русия губи из ден в ден своето влияние и ако работите вървят така, както са вървели досега, то ще да събира горчиви плодове"¹⁴⁵.

В тези години, когато Л. Каравелов успява да даде една ярна политическа оценка на обстановката в Европейския югоизток, независимо от вярата си в освободителната мисия на Русия той не може да приеме пасивната ѝ политика по отношение на Османската империя, нейната нерешителност, както и нейния страх от нова европейска коалиция. Това го кара да настоява за една политика, която да бъде безкомпромисна спрямо Турция, политика, която ще намери пълна подкрепа у българите, политика, която ще съдействува за тяхното освобождение.

...

В своята обществено-политическа дейност и в отношението си към политиката на Русия към Османската империя, респективно към българското националноосвободително движение, Любен Каравелов проявява своята политическа зрялост и се очертава като мащабен по-

литик на българската национална революция. Той вниква в същността на Източния въпрос, в органическата връзка на революцията с политиката на големите европейски държави, за да оцени цялата сложност и обвързаност на националноосвободителното движение с тази политика.

Застанал на позициите за революционно разрешаване на българския национален въпрос, до 1874 г. Любен Каравелов полага усилия за организиране и консолидиране силите на българския народ, за активното му участие в борбата. Същевременно той преценява, че колкото Османската империя да е изостанала, колкото да е загнила и неспособна да се модернизира, все пак представлява сила, която може да се разгроми със сила, че българите трудно сами биха свалили вековното господство на империята. Поради това наред с идеята за упорита и последователна подготовка на народа за революция Любен Каравелов търси верен и силен съюзник на тази революция. В това търсене той се издига като най-големия радетел за обединението на южните славяни в името на южнославянската федерация, на която Русия ще бъде покровителка.

Любен Каравелов полага усилия да активизира руската източна политика, за да може тя да възстанови своето политическо влияние на Балканите, да окаже морална, военна и политическа подкрепа на българското националноосвободително движение. В тази дейност той рязко се разграничава от славянофилите и умерено-либералната партия в Русия, за да отпрати критика към доктрината на княз А. М. Горчаков, която е предпазлива, без риск и това води до спадане на руското влияние сред християнските поданици на Османската империя. По този начин Л. Каравелов се оказва на позициите на руската национална партия, която настоява за активна руска политика спрямо Турция и за оказване на действена помощ на националноосвободителните движения на балканските народи. Решителността на тази партия дава надежди за промени и в източната политика на Русия, но трябва да настъпи поредната криза на Източния въпрос, за да се стигне до намесата ѝ в балканските проблеми. Независимо от критиката на доктрината на княз А. М. Горчаков Любен Каравелов запазва своята вяра в освободителната мисия на Русия, а през 1875—1876 г. е уверен, че единствено Русия ще се окаже решаващ фактор за освобождението на България.

В своята дейност и в отношението си към източната политика на Русия след Кримската война, както и към нейните позиции спрямо българското националноосвободително движение Любен Каравелов проявява колебания, лутания, които преплитат вярата и надеждата му в Русия с обвинения в пасивност, липса на решителна намеса и натиск върху политиката на Високата порта. В края на краищата той застава на позициите, че Русия е тази страна, която ще донесе свободата на България.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ К. Маркс, Фр. Енгелс. Сочинения. Т. IX. М., 1957, с. 32.
- ² Пак там, с. 15.
- ³ Л. Каравелов. Събрани съчинения. Т. VIII. С., 1967, с. 35.
- ⁴ М. Димитров. Любен Каравелов. Биография. С., 1958; Д. Косев. Към историята на революционното движение в България през 1867–1871 г. С., 1958 г.
- ⁵ Н. Кондарев. Идеологията на Любен Каравелов, С., 1979 г.; Л. Воробьев, Любен Каравелов, С., 1985 г.; Кр. Шарова, Любен Каравелов и българското освободително движение 1860–1867 г. С., 1970 г.; Л. Ерихонов, Любен Каравелов и руското общество. – В: Изследвания и статии за Л. Каравелов. С., 1963 г.
- ⁶ Из архивата на Любен Каравелов. С., 1964, с. 319.
- ⁷ М. Арнаудов. Любен Каравелов. Биография. С., 1964, с. 116.
- ⁸ Л. Воробьев, Пос. съч., с. 54.
- ⁹ День, бр. 1, 1861 г.
- ¹⁰ Пак там, с. 57.
- ¹¹ Из архивата на Любен Каравелов, с. 322.
- ¹² Свобода, г. II, бр. 50 от 27 май 1872 г.
- ¹³ Свобода, г. III, бр. 20 от 11 ноември 1872 г.
- ¹⁴ Независимост, г. III, бр. 44 от 21 юни 1873 г.
- ¹⁵ Пак там.
- ¹⁶ Л. Ерихонов. Любен Каравелов в журнале "Знание". – В: ИзИИ, Т. 16–17, С., 1966, с. 282.
- ¹⁷ Освобождение Болгарии от турецкого ига. Т. II, М., 1963, с. 264.
- ¹⁸ Кр. Шарова. Пос. съч., с. 108.
- ¹⁹ Свобода, г. I, бр. 40 от 2 септември 1870 г.
- ²⁰ Пак там, г. I, бр. 52 от 10 декември 1870 г.
- ²¹ Н. Кондарев. Пос. съч., с. 67.
- ²² Л. Ерихонов. Любен Каравелов и руското..., с. 50.
- ²³ Русия и българското национално-освободително движение 1856–1876 г. Т. I, ч. II. С., 1987, с. 212.
- ²⁴ Ив. Унджиев. Хр. Ботев и Русия. – В: Българското възраждане и Русия. С., 1981, с. 489.
- ²⁵ К. Поглубко. Българо-руски революционни връзки през втората половина на XIX в. С., 1982, с. 58.
- ²⁶ Ив. Касабов. Моите спомени от възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 97–99.
- ²⁷ К. Поглубко. Пос. съч., с. 67.
- ²⁸ Пак там, с. 67.
- ²⁹ Ив. Унджиев, Пос. съч., с. 489.
- ³⁰ К. Поглубко. Пос. съч., с. 60.
- ³¹ В. Гросул. Российские революционеры в Юго-Восточной Европе. Кишинев, 1975, с. 387.
- ³² А. Бакински. Нови данни за пребиваването на Л. Каравелов в Русия през 1869 г. – Истор. преглед, 1961, кн. 5, с. 83.
- ³³ Независимост, г. III, бр. 44 от 21 юли 1873 г.
- ³⁴ Публицистиката на Любен Каравелов, Т. II. С., 1965, с. 531.
- ³⁵ Ив. Забунов. За едно неизвестно писмо на Л. Каравелов и Д. Ценович до руския посланик в Константинопол Н. П. Игнатиев. – ИДА, кн. 33, С., 1977, с. 328.
- ³⁶ Н. Жиковска, А. Шнейдер. Записки Боголюба Каталанича о воен-

- но-политическом положени в южно-славянских землях в 1869—1870 г. г. — Славян-
ский архив, М., 1961, с. 220.
- 37 М. Димитров. Пос. соч., с. 208.
- 38 И в. Забунов. Нови материали за Любен Каравелов. — Българското въз-
раждане и Русия. С., 1981, с. 508.
- 39 Пак там, с. 505.
- 40 Пак там, с. 509.
- 41 Пак там, с. 511.
- 42 И в. Забунов. За едно неизвестно писмо..., с. 328.
- 43 М. Димитров. Пос. съч., с. 203.
- 44 Публицистиката на Л. Каравелов. Т. II, с. 530.
- 45 Пак там, с. 533—534.
- 46 Пак там. Т. I. С., 1957, с. 341.
- 47 Л. Ерихонов. Любен Каравелов в преписката на руските дипломати. —
Истор. преглед, 1966, кн. 6, с. 45.
- 48 Независимост, г. IV, бр. 52 от 12 октомври 1874 г.
- 49 Н. Жуковская, А. Шнейдер. Пос. съч., с. 220.
- 50 Свобода, г. I, бр. 33 от 8 юли 1870 г.
- 51 Свобода, г. II, бр. 30 от 8 януари 1872 г.
- 52 М. Арнаудов. Пос. съч., с. 306.
- 53 Пак там, с. 305.
- 54 Н. Жуковская, А. Шнейдер. Пос. съч., с. 216.
- 55 И в. Забунов. За едно неизвестно писмо..., с. 328.
- 56 Пак там, с. 327.
- 57 Пак там, с. 327.
- 58 В. Гросул. Пос. съч., с. 367.
- 59 Из архивата на Н. Геров, кн. I, С., 1911, с. 304.
- 60 И в. Забунов. Нови материали за..., с. 513.
- 61 А. Улунян. Нови документи за революционната дейност на Л. Каравелов,
В. Левски, Хр. Ботев и П. Хитов из руските дипломатически архиви. — Истор. прег-
лед, 1969, кн. 5, с. 81.
- 62 Л. Ерихонов. Любен Каравелов и русское..., с. 80.
- 63 М. Арнаудов. Пос. съч., с. 327.
- 64 Независимост, г. IV, бр. 11 от 20 декември 1873 г.
- 65 Русия и българското национално-освободително..., Т. I, ч. II, с. 177.
- 66 Пак там, с. 177.
- 67 Пак там, с. 134.
- 68 Пак там, с. 195, 177.
- 69 С. Никитин. Очерки по истории южных славян и русско-балканских свя-
зей в 50-70-е годах XIX в. М., 1970, с. 201.
- 70 М. Димитров. Пос. съч., с. 82.
- 71 Л. Каравелов. Събр. съчинения. Т. VII, С., 1967, с. 30.
- 72 С. Сиделиков. Участието на Любен Каравелов в руския периодичен
печат. — Истор. преглед, 1962, кн. 5, с. 70.
- 73 Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 136.
- 74 Независимост, г. IV, бр. 4 от 10 ноември 1873 г.
- 75 Пак там, г. IV, бр. 45 от 24 август 1974 г.
- 76 Свобода, г. I, бр. 52 от 10 декември 1870.
- 77 Пак там, бр. 33 от 8 юли 1870 г.
- 78 Пак там, г. III, бр. 6 от 5 август 1872 г.
- 79 Пак там, г. II, бр. 27 от 17 декември 1871 г.

- ⁸⁰ А. Димитров. Училището, прогресът и националната революция. С., 1987, с. 170.
- ⁸¹ Пак там, с. 247.
- ⁸² Пак там, с. 247.
- ⁸³ Свобода, г. I, бр. 52 от 10 декември 1870 г.
- ⁸⁴ Независимост, г. III, бр. 12 от 28 април 1873 г.
- ⁸⁵ Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 83.
- ⁸⁶ Свобода, г. I, бр. 52 от 10 декември 1870 г.
- ⁸⁷ Л. Каравелов. Събр. съчинения, Т. VIII. С., 1986, с. 453.
- ⁸⁸ Пак там, Т. VII, С., 1985, с. 91.
- ⁸⁹ Свобода, г. II, бр. 12 от 20 март 1871 г.
- ⁹⁰ Независимост, г. IV, бр. 18 от 16 февруари 1874 г.
- ⁹¹ Л. Каравелов. Събр. съчинения, Т. VIII, с. 23.
- ⁹² Свобода, г. II, бр. 27 от 17 декември 1871 г.
- ⁹³ Свобода, г. III, бр. 14 от 30 септември 1872 г.
- ⁹⁴ Независимост, г. IV, бр. 52 от 12 октомври 1874 г.
- ⁹⁵ Л. Каравелов. Събр. съчинения, Т. VIII, с. 32.
- ⁹⁶ Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 348.
- ⁹⁷ Л. Каравелов. Събр. съчинения. Т. VIII, с. 147.
- ⁹⁸ Пак там, с. 347.
- ⁹⁹ Свобода, г. I, бр. 12 от 22 януари 1870.
- ¹⁰⁰ Независимост, г. IV, бр. 21 от 9 март 1874 г.
- ¹⁰¹ Кр. Шарова. Пос. съч., с. 113.
- ¹⁰² Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 97.
- ¹⁰³ Н. Кондарев, Пос. съч., с. 129.
- ¹⁰⁴ Свобода, г. I, бр. 14 от 5 февруари 1870 г.
- ¹⁰⁵ Ив. Забунов. За едно неизвестно писмо... с. 325.
- ¹⁰⁶ Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 315.
- ¹⁰⁷ Отечество, г. I, бр. 1 от 25 юли 1869 г.
- ¹⁰⁸ Дунавска зора, г. II, бр. 39 от 31 август 1869 г.
- ¹⁰⁹ Из архивата на Н. Геров, кн. I, с. 307.
- ¹¹⁰ Кр. Шарова. Пос. съч., с. 98.
- ¹¹¹ Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 259.
- ¹¹² Свобода, г. I, бр. 49 от 11 ноември 1870 г.
- ¹¹³ Ив. Забунов. Нови материали за пребиваването..., с. 512.
- ¹¹⁴ Независимост, г. IV, бр. 23 от 23 март 1874 г.
- ¹¹⁵ Пак там, г. III, бр. 44 от 21 юли 1873 г.
- ¹¹⁶ М. Арнаудов. Пос. съч., с. 500.
- ¹¹⁷ Пак там, с. 431.
- ¹¹⁸ Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 290.
- ¹¹⁹ Освобождение Болгарин от турското иго. Т. II, с. 263.
- ¹²⁰ К. Маркс, Фр. Енгелс. Пос. съч. Т. 9, с. 21.
- ¹²¹ Русия и българското национално-освободително. Т. I, ч. II, с. 167.
- ¹²² Пак там, с. 219.
- ¹²³ Н. Киняпина. Външната политика на Русия през XIX в. С., 1980, с. 277.
- ¹²⁴ Н. Зуева. Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866—1867 г. — В: Българското възраждане в Русия, с. 466—467.
- ¹²⁵ К. Косев. Записките на Н. П. Игнатиев и Източната криза 1875—1876 г. — В: Н. П. Игнатиев. Записки (1875—1878). С., 1986, с. 13.
- ¹²⁶ К. Косев. За революционната стратегия в замислите и действията на Ва-

сил Левски и Любен Каравелов. – В: Юбилеен сборник в чест на акад. Д. Косев. С., 1985, с. 103.

- 127 Свобода, г. I, бр. 51 от 2 декември 1870.
- 128 Независимост, г. IV, бр. 45 от 24 август 1874 г.
- 129 Пак там, г. III, бр. 51 от 8 септември 1873 г.
- 130 Н. К и н я п и н а. Пос. съч., с. 280.
- 131 К р. Ш а р о в а. Пос. съч., с. 279.
- 132 Пак там, с. 280.
- 133 Свобода, г. I, бр. 38 от 15 август 1870 г.
- 134 Пак там, г. I, бр. 40 от 2 септември; бр. 45 от 7 октомври 1870 г.
- 135 С. К и н я п и н а. Пос. съч., с. 312.
- 136 Свобода, г. I, бр. 49 от 11 ноември 1870 г.
- 137 Пак там, бр. 50 от 18 ноември 1870 г.
- 138 Л. Каравелов. Събр. съчинения. Т. VIII, с. 454.
- 139 Независимост, г. III, бр. 50 от 1 септември 1873 г.
- 140 Пак там, г. IV, бр. 3 от 3 ноември 1873 г.
- 141 Пак там, бр. 36 от 23 юни 1874 г.
- 142 Свобода, г. II, бр. 21 от 6 ноември 1871 г.
- 143 Пак там, г. I, бр. 52 от 10 декември 1870 г.
- 144 Свобода, г. I, бр. 50 от 18 ноември 1870 г.
- 145 Публицистиката на Любен Каравелов. Т. I, с. 591.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 28, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1990

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 28, livre 3

FACULTÉ D'HISTOIRE

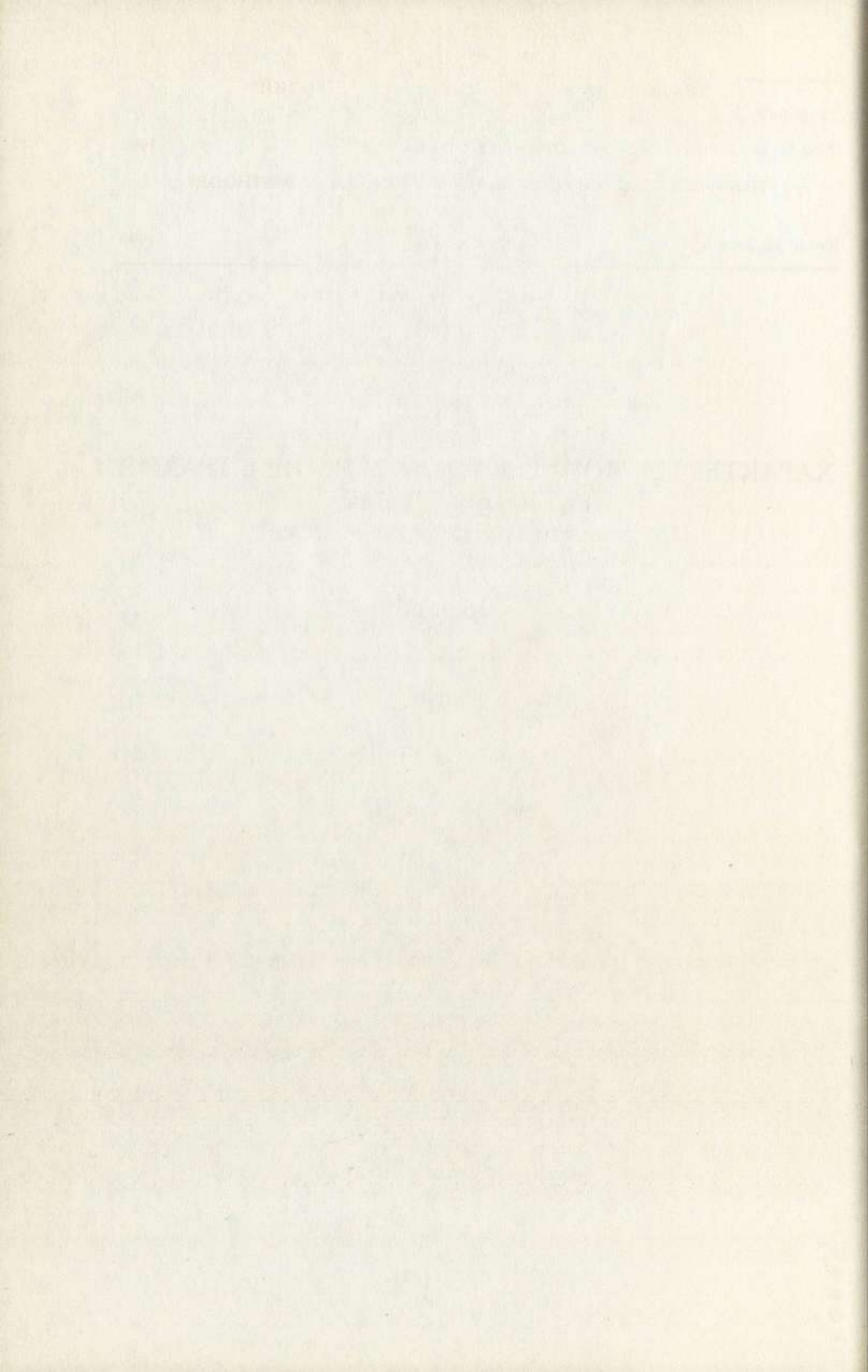
1990

ХАРАКТЕР НА МОНЕТНОТО ОБРЪЩЕНИЕ В ТРАКИЯ
ПРЕЗ II – I В. ПР. Н. Е.

(По данни от колективните находки)

ИВАН ТОДОРОВ

Велико Търново, 1992

I. ВЪВЕДЕНИЕ В ПРОБЛЕМАТИКАТА

Настоящата разработка представлява опит за обобщено и систематизирано изложение на данните за откритите на територията на днешна България колективни находки от монети, участвували в паричното обръщение през II—I в. пр. н. е. Нуждата от подобна разработка в историческата литература е отдавна назряла след публикациите на обилния нумизматичен материал от онова време. Подобни изследвания допринасят за осветляване на историческата епоха, в която се осъществяват значителни промени на Балканския полуостров. Причините за тези промени се свързват с римската военно-политическа експанзия, в чийто ход са създадени последователно римските провинции Македония, Ахея, Мизия, Тракия и Дакия. Възникването и включването им в границите на формиращата се Римска империя е съпроводено с качествени промени в икономическата, социалната, класовата и обществено-политическата структура. Особено валидна е тази констатация за земите, населени с тракийски племена.

Обществено-икономическото и социалното развитие на траките през I хил. пр. н. е. е задълбочено изследвано¹. Становището, което се е наложило в българската историография, е, че перспективите за икономическо развитие на Тракия през I хил. пр. н. е. се изграждат в господстващата по това време съседско-териториална община. От тази основа се обуславя и двусъставният модел на тракийското общество, противопоставящ свободните селяни-общинници — като основни производители, на тракийската аристокрация, ползваща се с политически, военни и икономически предимства. Съществуването на роби в Тракия няма решаващо значение при определяне на класовата характеристика и нивото на развитие на икономическите отношения².

Формиралата се в този вид обществено-икономическа система в Тракия съществува почти през цялото първо хилядолетие без промяна. Включването ѝ през I—II в. в границите на Римската империя довежда до изменения както в социално-класовата, така и в икономическата характеристика на тракийското общество. Най-общо може да се каже, че икономическите отношения се интензифицират, като в основните стопански отрасли започва да се използва трудът на робите³.

Проучването на нумизматичния материал от колективните находки, който е бил в активно парично обръщение през II—I в. пр.

н. е., би могло да даде твърде показателни сведения за началото на промените в съществуващите в Тракия икономически отношения. Публикуваните монетни находки от територията на България дават основания този въпрос да бъде обсъден с необходимата сериозност. Богатият фактически материал, съдържащ се в съобщенията за открити монетни съкровища от Н. Мушмов, Т. Герасимов, М. Мирчев, Д. Цончев, Й. Юркова и много други, е в основата на това изследване. Засега има сведения за около 160 находки на монети, които по своята датировка се свързват с монетосеченето през II—I в. пр. н. е. Много от публикуваните съкровища са прецизно описани и изследвани (напр. в статиите на Ел. Златарева⁴, Д. Николов⁵, Ев. Генова⁶, П. Радомерски⁷, С. Димитрова-Чудилова⁸, Г. Кацарова⁹, Й. Юркова и Й. Атанасова¹⁰ и др.). Други са обнародвани в периодичния печат и в литературата с кратки съобщения¹¹.

Стремеж за обобщение на данните от колективните находки, чиито монети са били в обръщение през II—I в. пр. н. е., има в статиите на Д. Николов¹² и Т. Иванов¹³. Основната тежест в тях обаче е паднала върху изследване на данните от съкровищата, съдържащи римски републикански денари. Такъв подход не позволява изчерпателното изложение на въпроса, тъй като през II—I в. пр. н. е. в земите на юг от долното течение на р. Дунав са били в обръщение и други монетни типове.

С подобен характер са и проучванията на Т. Герасимов¹⁴ и М. Лазаров¹⁵ върху нумизматичния материал, произхождащ от Месемврия и Одесос в Северна България (Т. Герасимов) и циркулацията му в земите на Североизточна България (М. Лазаров). Резултатите, до които достигат двамата автори, са повече с регионално значение и не позволяват да се добие цялостна представа за промените, произтичащи от появата и употребата на монетни знаци сред местните траки.

Решение на така поставената проблема, формулирана в заглавието, предложих преди 10-ина години¹⁶. С времето стана ясно, че много от постановките и изводите не са достатъчно добре разработени и прецизно огледани, което ме кара тук отново да изкажа своите виждания по въпроса. В случая изследването е облекчено поради това, че се запознах и с труда на Ю. Винклер¹⁷, която е проучила този въпрос за територията на Румъния, т. е. на бъдещата римска провинция Дакия.

Нумизматичният материал от колективните находки, съдържащи римски монети, допринася твърде много за изясняване на паричното обръщение в Тракия, Мизия и Дакия, преди те да станат римски провинции. Разбира се, за да бъде изчерпателно проучването, би трябвало да се държи сметка не само за монетите, сечени от Рим, но и за онези, които са били в обръщение по времето, когато на Балканския полуостров се реализират и неговите първи военни успехи.

Ясно е, че при подобна постановка трябва да се има предвид целият нумизматичен фонд, влизащ в състава на колективните съкровища. Затова ще посочим основните типове монети, с които ще работим в изследването:

1. Тетрадрахмите на Атина от нейния II период на монетосечене. Началото на втори период в монетосеченето на Атина в литературата се датира за 196 г. пр. н. е.¹⁸ Становището е изказано от М. Томпсън и се основава на конкретни исторически събития. През 197 г. пр. н. е. римският пълководец Т. Квинкий Фламиний нанася поражение на Филип V и армията му при Киноскефале. Следващата година, по време на Истмейските игри, римският военачалник обявява свободата на гръцките полиси, до този момент зависими от Македония. Именно тези събития намират реално отражение и в новопоявилите се монетни емисии, сечени от Атина, чрез които е засвидетелствувано вече римското военно и политическо влияние.

Края на това монетосечене М. Томпсън свързва с първата война на Рим срещу Митридат VI — Евпатор (121 — 63 г. пр. н. е.¹⁹). През 88/87 г. пр. н. е. пълководецът на понтийския цар — Архелай — превзема Атина. Събитията от тази война, превземането на Атина и посетнешното ѝ "освобождаване" от римляните дават основание на автора да приеме, че тогава се слага и краят на самостоятелното монетосечене на този град.

Тетрадрахмите на Атина от нейния втори период са обект на подражания, свидетелстващи за популярността им в търговските плащания на пазарите в Тракия.

2. Тетрадрахмите на о-в Тасос от втория период на неговото монетосечене са също често срещани в съкровищата, монетите на които са били в обръщение през II—I в. пр. н. е. Според М. Томпсън²⁰ вторият период в монетосеченето на о-в Тасос започва през 180 г. пр. н. е. Тази датировка се основава на факта, че тогава е било извършено "освобождението" на острова от властта на Македония, което е намерило отражение и в появата на новата монетна емисия. Намесата на Рим в сеченето на монети на Тасос, което рефлектира и върху търговския обмен с Балканския полуостров, може да се постави под знака на политическия натиск, осъществяван от римския сенат от първата четвърт на II в. пр. н. е.

В публикуваните съобщения за монетните съкровища, съдържащи тасоски тетрадрахми, твърде често се посочва и наличие на "варварски" подражания и имитации.

3. Тетрадрахми от втория период на монетосеченето на Мароней. Въз основа на стилови съпоставки А. Роголски²¹ датира началото на втория период в монетосеченето на Мароней за 183—180 г. пр. н. е. Малко по-ранна датировка дава Е. Шьонерт-Гайс²² — 189/188 г. пр. н. е. — за 10-я (според нея) период в монетосеченето на Мароней. Той продължава до около 88/79 г. пр. н. е. и се характеризира с

отсичане на сребърни и бронзови номинали. В съобщените колективни монетни находки има данни и за двата типа монети. Освен като оригинален монетен знак, тетрадрахмите на Маронея са били в обръщение в Тракия и под формата на многобройни "варварски" подражания.

4. Монети, сечени в Македонските области. Най-често те са от типа тетрадрахми. Преобладават монетите от I Македонска област. Тези емисии монети се датират между 168 и 148/7 г. пр. н. е.²³ Всъщност това е и времето на формиране на римска провинция Македония. Тук трябва да се отбележи, че монетосеченето в Македония продължава и при римските наместници. От тези емисии най-често се съобщават монети, сечени при квестора Езилас (92—88 г. пр. н. е.)²⁴.

Вероятно поради широкото разпространение на монетите на I Македонска област се срещат и техни подражания, влизачи в състава на съкровищата, датирани за II—I в. пр. н. е.

5. Централно място при изследването безспорно ще заемат монетите на Римската република от II—I в. пр. н. е. Високата стойност на информацията, която те носят, се определя от факта, че са датирани сигурно в монетните каталози²⁵. Така по реда на постъпването им на пазарите в Тракия би могла да се определи интензивността на търговските отношения между местното население и римските търговци. Досега няма цялостни проучвания на този нумизматичен материал. Проучването му би могло да даде материал за много по-сериозен труд от настоящата работа. Всъщност тук в значителна степен ще се доверят на резултатите от изследването на отделно откритите колективни находки. В някои от съобщенията обаче освен краткото описание на монетите се посочват и имената на магистратите, при които е станало тяхното отсичане. Именно тези данни дават основание за определяне времето на тяхното активно използване и приблизително на времето, през което те са изтеглени от обръщение.

Хронологическите граници на емисиите монети, които са предмет на тази разработка, обхващат периода между 180/150—145 г. пр. н. е. и началото на Римската империя (управлението на императорите от Юлиево-Клавдиевата династия). В отделни случаи се използват данните от съкровища, които включват монети, сечени при императори от следващите династии. Те са важни дотолкова, доколкото чрез тях може да се установи съществуващата приемственост в разплащателните отношения — показател, отразяващ стоковия характер на търговските отношения в Тракия.

В работата се възприема най-разпространеното наименование на този монетен фонд — римски републикански денари.

6. Монети от Аполония и Дирахий на Адриатическо море. Отделни екземпляри се срещат в редица колективни находки, съдържащи римски републикански денари. Срещат се обаче и данни за отделни монетни съкровища, съставени само от монети на Аполония и Ди-

рахий. Местоположението на тези градове дава основание да се фиксира и проследи търговският път на проникване на римски монетни знаци в земите по долното течение на р. Дунав. Датирването на монетните емисии от Аполония и Дирахий се разпростира в сравнително широки хронологически граници — от 229 до 100 г. пр. н. е.²⁶

7. Монети на Истиея, о-в Евбея. Сведенията за колективни находки, съдържащи този монетен тип, са малко и очертават сравнително ограничена географска зона на разпространение. Тези ограничения обаче не дават основания те да бъдат пренебрегнати. За съжаление при работата си с монетните находки, отнасящи се към монетосеченето на Истиея, не можах да намеря справочник, в който да се проследява тяхната датировка. Това налага доверие към датировките в съответните публикации, отразяващи наличието на подобни монети²⁷.

8. Монети, сечени от последните македонски владетели Филип V (230/221 — 179 г. пр. н. е.) и Персей (179 — 168 г. пр. н. е.), са също засвидетелствувани в публикациите за открити колективни находки. Те имат ограничено разпространение, но общо взето допълват характеристиката на монетното обръщение в Тракия през II в. пр. н. е.

9. Монети на тракийските царе от периода II — I в. пр. н. е. В монетните каталози е регистрирано монетосечене на редица тракийски владетели, управлявали по това време (Котис III, Мостис и т. н.). Тези монети безспорно са с твърде висока стойност за историческата наука и нумизматиката. Доказателство за това е подчертаното внимание към тях в изследванията на Й. Юркова²⁸. Характерът на това монетосечене е показателен за конкретната действителност в Тракия. Обаче за целите на работата данните не са достатъчни с изключение на големите монетни съкровища, съдържащи емисии на Реметалк I (11 г. пр. н. е. — ок. 14 г. от н. е.). Съобщения за такива находки откриваме на няколко пъти в периодиката и ги използваме в изследването.

10. "Варварски" подражания и имитации. Този тип монетни знаци са твърде разпространени в Тракия през II — I в. пр. н. е., което личи от присъствието им в почти всяка по-голяма находка. Въпросите, които те поставят, са много, но изчерпателен отговор в нумизматичната и историческата литература не е известен. Между трудностите, които съществуват по отношение на тези монети, особено важна е тяхната датировка. Според Г. Кацарова²⁹ съществуват "варварски" подражания на тетрадрахмите, сечени на о-в Тасос, в Атина, Маронея, но също така и на римски републикански денари. Авторката приема, че те се появяват в Тракия в хода на паричното обръщение през втората половина на II в. пр. н. е. Макар и широко разпространени, копията на известните монетни типове са с по-ниско качество. Датировките, предложени от Г. Кацарова, са научно приемливи и са взети под внимание в това изложение.

11. Относно изброените дотук основни монетни типове може да се посочи, че в отделни съобщения в литературата са засвидетелствувани монети, които са били в обръщение през II—I в. пр. н. е., но които в известен смисъл представляват изключение от търговските плащания, извършвани в Тракия. Такива са монетите от гръцките черноморски колонии Одесос и Месемврия, от Книдос, Фаселис, Аспендос и Перге, тетрадрахмите на Птоломей XII (85—50 г. пр. н. е.), Митридат VI — Евпатор, подражанията, сечени във Византион, и т. н. Тези находки дават основания за размисъл и изводи относно евентуалните търговски връзки и влияния в Тракия през II—I в. пр. н. е.

Както се вижда, на разположение е богат по своя произход нумизматичен материал. Данни за него се намират предимно в редица статии и съобщения в периодичната литература до 1988 г. Заглавията и съответните автори са посочени в приложенияя каталог на колективните монетни находки.

Въвеждането на единен принцип за проследяване на териториалното разпространение на колективните находки е метод, наложил се в литературата по отношение на историческото развитие на отделните райони в древна Тракия. За улеснение при посочване на местонамирането на дадена находка обикновено са дадени наименованията на най-близкото населено място и на по-големия градски център, в чиято територия се намира това селище. Така се обособиха следните три географски района и съответните подразделения към тях:

I. Югозападна България с териториално деление на : 1. Благоевградско; 2. Кюстендилско; 3. Пернишко; 4. Софийско.

II. Северна България с териториално деление на: 5. Видинско; 6. Михайловградско; 7. Врачанско; 8. Плевенско; 9. Ловешко; 10. Великотърновско; 11. Габровско; 12. Русенско; 13. Разградско; 14. Търговишко; 15. Силистренско; 16. Добричко.

III. Южна България с териториално деление на: 17. Пазарджишко; 18. Пловдивско; 19. Смолянско; 20. Кърджалийско; 21. Хасковско; 22. Старозагорско; 23. Сливенско; 24. Ямболско; 25. Бургаско.

Районът около Черноморското крайбрежие, обхващащ териториите на днешните по-големи български градове Добрич, Варна, Бургас, е с по-специфичен характер на развитие в древността. Неговото положение най-общо може да се охарактеризира с определена историко-географска обособеност³⁰. В този смисъл намиращите се тук гръцки градове-колонии по-скоро могат да се приемат като активно влияещи върху търговията в Тракия и по-малко изложени на влияние от търговско естество. В потвърждение на подобно виждане са и колективните находки, с които се работи в това изложение.

Спецификата на нумизматичния материал налага да се очертаят основните принципи на приложената методика на работа. Най-напред се излагат данните за колективните монетни находки от II—I в. пр. н. е. в каталог, таблици и географска карта на разпространение.

Картата и каталогът са непосредствено след изложението, а таблиците следват изложението за съответните географски райони, за които се отнасят.

Въведената единна номерация на находките от каталога, на таблиците и картата улесняват контрола върху изводите. Някои от цифрите на поредните номера в текста на изложението са придружени от звездичка в горния си край, с която се означава смесеният характер на въпросната находка. Поради тази причина някои от номерата (със звездичка) в изложението могат да се срещнат на различни места, с което се посочват конкретно съдържащите се монети в дадена находка. За някои от смесените находки е посочена и датировката на влизащите в тях монети.

Петте основни компонента, които се съдържат в едно монетно съкровище, са определящи при неговата интерпретация и по отношение на изводите, до които се достига. Тези компоненти се определят от:

1. Местонамиране на находката — статична характеристика.
2. Датировка на застъпените в нея монетни емисии — динамична характеристика.
3. Произход на монетите — пространствена характеристика.
4. Материал на монетите — ценностна характеристика (в повечето от случаите ще се говори за монети от сребро, така че по отношение на ценностните показатели съществува известна унификация).
5. Брой на монетите — количествена характеристика. Тази част от информацията е показателна и определяща по отношение на редица възлови въпроси като: дали трезорираните монети са продукт на търговска дейност, дали са резултат от грабеж, или са стойност на вложения труд (дейност, свързана с икономиката, политиката, военни мероприятия и т. н.). Безспорно изводите, които се налагат от този компонент на монетните съкровища, биха могли да се изяснят едва в края на изследването.

На базата на тези принципи може да се постигне максимална изчерпателност в работата върху монетното обръщение в Тракия на основата на неговата функционалност (статична, динамична и пространствена характеристика); на характера и принципите на навлизане на монетните знаци (статична, пространствена и количествена характеристика); на търговските и политическите връзки и влияния (пространствена, количествена и динамична характеристика).

Въпреки относителния си характер методът на съпоставка между колективните находки от отделните географски райони също е приложен. Определящо място и значение безспорно имат и факторите от странично естество като останки от селище, следи от активен трудов процес, достъпни комуникативни връзки и т. н. Информация от подобен род може да има решаващо значение по отношение на крайните изводи. В такъв случай дори показатели със стойност за статичната характеристика (брой на находките от определен район)

или дори броят на включените монети в някое съкровище могат да се окажат второстепенни. Очевидно при първия случай закономерният характер при откриването на съкровището ще бъде обясним и случайните елементи, допринесли за изтеглянето на монетите от активно парично обръщение, няма да имат решаващо значение.

Тези няколко предварителни условия са необходими за анализа и изложението на резултатите от изследването. В хода на работата се налага обаче да се въведат допълнителни условия и пояснения за изясняване на вижданията по въпроса за монетната циркулация в Тракия през II—I в. пр. н. е.

II. ГЕОГРАФСКО РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ И СЪОТНОСИТЕЛНОСТ НА ОТКРИТИТЕ КОЛЕКТИВНИ МОНЕТНИ НАХОДКИ

Тук се излага фактическото състояние на данните, съдържащи се в публикуваните съобщения за открити колективни монетни находки от територията на България до 1988 г., като се прилага географският принцип на деление, приет във "Въведението". Трябва още веднъж да се обърне внимание, че материалът не позволява абсолютна категоричност на направените изводи. В случая е отразена съвременната информация за откритите монетни съкровища, съдържаща се в научната литература. Не бива да се забравя, че до голяма степен те са продукт на случайно откриване, голяма част от намерените съкровища не са съобщени, а други са описани по косвени данни след тяхното разпильване. Ясно е, че изводите, направени въз основа на тези описания, могат да изразяват с относителна достоверност характера на монетното обръщение в изследваните географски райони.

Югозападна България

От земите на днешна Югозападна България разполагаме с данни за 31 колективни находки (от № 1 до № 31 в каталога). В систематизиран вид те могат да се подредят по следния начин:

1. Находки на монети, сечени в гръцките полиси:

Атина — №№ 1, 3*.

Мароней — № 9.

О-в Тасос — №№ 3*, 13*, 23, 28 (подр.), 30 (подр.).

Истиея — № 6.

Смесени — №№ 3*, 13*.

2. Находки, съдържащи монети, сечени в Македония:

Филип V и Персей — №№ 2, 7, 12, 14, 15.

I Македонска област — №№ 13*, 19, 21, 31.

Квестора Езилас — №№ 3*, 10*, 13*, 17, 22.

Смесени — №№ 3*, 10* (I в. пр. н. е.), 11*, 13*.

Таблица 1. Козаградна България

Монетосъчетание	Местонамиране. Пореден номер																															
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	
Гр. лощици																																
Ашпа II	X																															
Пображене																																
Маронев II																																
Пображене																																
О-в Тасов II																																
Пображене																																
Митрев-Габев																																
Смесена нах.																																
Други монети																																
Македонци																																
Филиби-Левски																																
Т. Мухов, обр. от АЕСИЛС																																
Смесена нах.																																
Аполония																																
Аурелии																																
Смесени с др.																																
Рим. рел. денар																																
II в. пр. н. е.																																
I в. пр. н. е.																																
II - I в. пр. н. е.																																
Смесени с др.																																
Рим. рел. денар																																
Македонци																																

Колчество

3. Римски републикански денари: №№ 3*, 8*, 13*, 16, 18, 24, 25, 26, 29.

II в. пр. н. е. — № 20.

I в. пр. н. е. — №№ 4, 10*, 20, 27.

Смесени с други монети — № 5 (Iв.), 10*, 13*.

4. Монети на Аполония и Дирахий на Адриатическо море:

Смесени с други монети — № 3* (+ "варварски" подражания).

Групирането на данните за открити колективни находки позволява анализът на нумизматичния материал да се направи на базата на общите типологични белези. От наблюденията става ясно, че основно съкровищата са открити в райони, принадлежащи към двете реки Струма, Места и техните притоци. Броят на находките, чиито монети са били в обръщение през II—I в. пр. н. е., не е много голям, като се има предвид пространствените ограничения на изследвания район. Количествено преобладават монетите и монетните находки от римски републикански денари (11 чисти и в 3 смесени). В съпоставителен план на второ място по брой на находки и монети са тези, които са сечени в Македония. Техният състав като носител на информация е сравнително по-богат. Така от общия брой на публикуваните находки 5 съдържат монети на Филип V и Персей (+ 1 смесена); 3 са съставени от монети на I Македонска област (+ 1 смесена); 2 съдържат монети с името на квестора Езилас и 2 са със смесен характер. Данните, които се съдържат в този материал, недвусмислено показват ролята и значението на монетните емисии, сечени в земите на запад и югозапад от изследвания район. Съществен фактор за икономическия и политическия живот на Балканския полуостров в края на III и първата половина на II в. пр. н. е. е била Македонската държава³¹. По традиция значението ѝ в този смисъл се е запазило и по време на съществуване на 4-те Македонски области — в случая на I Македонска област, и тогава, когато тук се е осъществявало своеобразно провинциално римско управление.

Участието на монетните емисии от гръцките полиси е по-скромно — 6 чисти и 2 смесени находки. Въпреки ограничения брой монетни съкровища и монети, които влизат в тях, може да се приеме, че тяхното присъствие е ценно в друг смисъл. Тези монети показват сравнително ранната дата на упражнени търговско-икономически натиск в Тракия от страна на Рим, макар и по косвен път. По-горе беше посочено, че вторият период в монетосеченето на гръцките полиси се свързва с политическото присъствие на Рим на Балканския полуостров. Въпреки че броят на находките не е толкова голям, реалното съотношение веднага се променя, когато към тях се прибавят и находките, съдържащи монети от I Македонска област (3), а също така и тези съкровища, които имат смесен характер (също 3). В този смисъл съотношението в броя на колективните находки по относителни показатели добива превес в полза на монетните емисии, кои-

то са сечени през II в. пр. н. е. За разглежданото време може също така да се каже, че съществува и по-голяма пъстрота, ако монетите, които съставят изследваните съкровища, разглеждаме в смисъл на указание за търговско партньорство.

В анализа дотук на няколко пъти стана дума за т. н. смесени находки — т. е. за такива, които съдържат различни емисии монети. На пръв поглед ролята им се изчерпва като че ли само с влияние върху количествената характеристика на данните, които те съдържат. Скрытият смисъл на информацията, която носят, се определя от факта, че по тези земи едновременно са се ценели или са били в парично обръщение монети с различен произход. Най-показателна в това отношение е находката от гр. Белица (№ 3 от каталога), включваща почти всички монетни знаци: тетрадрахми от о-в Тасос и Атина, тетрадрахми, сечени от Езилас; драхми от Дирахий, цистофори, римски републикански денари и слитъци сребро. Разнообразният характер на монетите и металите, които влизат в това съкровище, позволява то да се разглежда като продукт на: 1/ Механичен сбор на ценни метали и 2/ Пример за универсален модел при извършване на разплащателни операции от неговите притежатели преди трезорирането му.

Богатият характер на това съкровище и сравнително по-ограничените по обем други смесени съкровища в известна степен са в контрастна зависимост. Ако имаме предвид данните за такива находки само от територията на днешна Югозападна България, навярно предложените тези биха били неубедителни. Не е сигурно обаче, че тези монетни находки свидетелствуват само за стремеж към трезориране на ценни метали у техния (техните?) собственик (собственици), осъществено при някакви извънредни обстоятелства. Явно, че за оформянето на крайно становище по този въпрос ще може да се говори едва след като бъдат анализирани и други подобни съкровища до края на изследването.

От данните, съпровождащи описанието на колективните находки, твърде често става ясно, че в някои от тях има подражания на официалните монетни типове. Обясненията, които биха могли да се дадат за тях, допускат също алтернативен характер. От една страна, тези монети могат да се приемат като свидетелство за недостиг на парични знаци в търговските плащания, което предизвиква и появата им, от друга — тези подражания могат да се тълкуват и като свидетелство за безкритично отношение на техните собственици към монетите, които получават във вид на стойностен еквивалент. Въпросът не би бил сложен, ако монетите се появяваха в неоригинален вид само от пълноценен метал. За съжаление не винаги при описанието на този тип монети се дават допълнителни пояснения за качеството на материала, от който са изработени екземплярите, за които се посочва, че са подражания.

Във връзка с горното е нужно да обърнем внимание и на цен-

ността характеристика на монетите от колективните находки. От описанието в каталога се вижда, че преобладават монети със сребърно покритие. Бронзовите номинали принадлежат на последните македонски владетели Филип V и Персей, както и някои от сечените в Мароней. Както вече бе отбелязано, монетните емисии на македонските царе могат да се разглеждат като илюстрация на икономическото и политическото влияние на Македония над нейните съседи. Те са свидетелство и за инфлационните процеси през последните години на самостоятелното ѝ съществуване. Тези процеси обаче не са обект на изследването. Символиката на тези съкровища би могла да се разглежда и като резултат на овеществено изражение на оценката на вложената трудова дейност от страна на техния притежател, преди да се превърнат в съкровище. Това решение отговаря на историческата реалност в Тракия по това време. Потвърждение тази хипотеза намира както в ограничения брой находки, така и в скромния брой на монетите, които влизат в тях. Впрочем това може да се види от количествената характеристика, с която разполагаме за някои от тях. Данните в литературата определено говорят за малки съкровища с около 50 монети (№№ 4, 5, 6, 10, 19, 21, 22, 26, 27, 29); други са съставени от бронзови монети (№№ 2, 7, 9, 11, 12, 14, 15) и само в редки случаи се говори за големи съкровища — например 3, 28, 30.

Изводът е, че съкровищата, открити в територията на днешна Югозападна България, представляват индивидуални спестявания на своите притежатели. Изключение, изглежда, представлява находката от Белица (№ 3 от каталога), която подсказва стремеж към универсалност при евентуалните разплащателни операции или при нейното натрупване.

Северна България

Според публикуваните съобщения от земите на днешна Северна България са известни 78 колективни находки от монети (в каталога от № 32 до № 109). В систематизиран вид те са класифицират по следния начин:

1. Съкровища, съдържащи монети от гръцките полиси:

Мароней: №№ 61*, 91* (подр.), 93*, 94*, 95*, 102*.

О-в Тасос: №№ 49*, 50*, 57, 60*, 61*, 63*, 73*, 74*, 76*, 77*, 78*, 83*, 86*, 87, 89*, 91* (подр.), 94*, 98, 100*, 102*, 105*, 107.

Смесени: №№ 49*, 50*, 60*, 61*, 63*, 73*, 74*, 76*, 77*, 78*, 83*, 86*, 89*, 91* (подр.), 93*, 94*, 100*, 102*, 104*, 105*.

2. Съкровища, съдържащи монети, сечени в Македония:

I Македонска област: №№ 42, 45, 49*, 60*, 62, 66, 72, 74*, 75, 76*, 77*, 78*, 82, 89*, 92, 96, 97*, 105*.

Смесени: №№ 49*, 60*, 74*, 76*, 77*, 78*, 89*, 97* (II Мак. обл.), 105*, 109*.

3. Съкровища, съдържащи монети от Аполония и Дирахий на Адриатическо море: №№ 51, 88, 90.

Смесени с други монети: №№ 36*, 49*, 61*, 63*, 65*, 73*, 81*, 83*, 84*, 86*.

4. Римски републикански денари: №№ 36*, 39, 41, 43, 50*, 52, 65*, 93*, 95*, 99.

II в. пр. н. е.: № 37.

II—I в. пр. н. е.: №№ 33, 40, 46, 48, 53, 54, 55, 56, 58, 64, 67, 69, 79, 80, 81*, 84*, 103, 106.

I в. пр. н. е.: №№ 35, 44, 47, 59.

Смесени с други монети: №№ 32 (I в. от н. е.), 34 (I—II в.), 36*, 38 (I в. пр.—I в. от н. е.), 50*, 65*, 68 (I—II в.), 70 (I в. пр.—I в. от н. е.), 71 (I—II в.), 81*, 84*, 85 (I в. пр.—I в. от н. е.), 93*, 95*, 101 (I в. пр.—I в. от н. е.), 108 (I в. пр.—I в. от н. е.).

Първата отлика, която се хвърля в очи при анализа на публикувания нумизматичен материал спрямо съобщените находки от територията на днешна Югозападна България, е в количествено отношение. Обяснението на този факт би могло да се свърже с по-голямата площ на разглеждания район. В действителност обаче основната група данни за открити монетни съкровища произлизат от северозападните райони — от териториите на Михайловградско, Врачанско, Плевенско (Видинско — по-малко). Броят на находките от района, заключен между устията на реките Морава (на запад) и Осъм (на изток) и Дунав и Стара планина (на юг), възлиза на 55. Съобщенията за открити съкровища в източна и североизточна посока намаляват, а от крайните североизточни райони на България са съвсем разсеяни.

Другите показатели, които характеризират нумизматичния материал от колективните находки, налагат в повечето случаи комплексен подход при анализа. Така например най-общият елемент, който може да се посочи за тях, е, че броят на смесените съкровища надвишава броя на хомогенните. При това комбинациите на монетите имат следния вид (класификацията е на базата на преобладаващите монетни находки):

1. Тетрадрахми от о-в Тасос и Маронея: №№ 61, 63, 73, 91 (подр.), 94, 100 (Тасос + подр.), 102, 106, 108.

2. Римски републикански и императорски денари: №№ 32, 33, 34, 38, 68, 70, 71, 85, 101.

3. Тетрадрахми от о-в Тасос и I Македонска област: №№ 60, 74, 76, 77, 78, 89.

4. Римски републикански денари + монети от Аполония/Дирахий: №№ 36, 65, 81, 84.

5. Маронея + римски републикански денари: №№ 93, 95.

6. О-в Тасос + Аполония/Дирахий: № 83.

7. I Македонска област + Аполония/Дирахий: № 49.

8. О-в Тасос + римски републикански денари: № 50.

От хомогенните находки преобладават тези, чиито монети принадлежат на Римската република. При това от анализа и описание-

Таблица 2. Северна България

Местонаселе-ние	Гр. полица	Кол-чество	Местонами-ране. Поре-ден номер
Павлица			У Видинско
Алтица II			32 Макреш
Порбякало			33 Буконец
Марадея II			34 Градец
О-в Тарас II			35 Кладоруб
Порбякало			36 Котмичица
Истор. Свбег			37 Янково
Смеегна нок.			38 Котмичица
Друга нокта			39 Горна Вереница
Македонци			40 Калимачица
Филипци			41 Дяло Озирво
Макед. обиком			42 Стубено буче
АЕСИЛЛАС	100	24	43 Станиска мах
Смеегна нок.			44 Расово
Анодонци			45 Барковица
Аврахид	35		46 Вели брег
Смеегна с др.			47 Вели брег
Рич. рел. димр	7		48 Станиска мах
II в пр. н. е.			49 Гора, Дантово
I в пр. н. е.			50 Стубел
II - I в пр. н. е.			51 СЗ България
Смеегна с др.			52 Врачанско
Рич. рел. + Рич. Материала	63		53 Михайлово
	X X		54 Крушовица
			55 Краводер
			56 Околен
			57 Горни Вади
			58 Градецница
			59 Долни Вади
			60 Алтимир
			61 Гърнава
			62 Градецница
			63 Мраторци
			64 Милчица
			65 Лазарово
			66 Койчаре
			67 Камено поле
			68 Ваучрине
			69 Градецница
			70 Плевенско
			71 Долни Азбих
			72 Г. Гезел
			73 Ралево
			74 Садовец
			75 Ниславдо
			76 Рибен

Таблица 2. Продължението

Монетосъчетание	Гр. локиси	Местонамиране. Пореден номер	Количество
Антиа II		76. Бажуршица	
Побожанова		77. Горгалово	
Маронев II		78. Кошлубли	
Побожанова		79. Пизен	
О-в Тласос II	6 7 8	80. Губянци	
Побожанова		81. Тръстеник	
Истрия: Свбвв		82. Рахита	21
Смесена нок.		83. Садовец	
Друпа монети		84. Ореховица	
Македонци		85. Плевен	
Филип II, Верей		86. Плевенско	
I Макед. обиди	10 7 4	87. Ловечко	
AESILLAS		88. Рибарица	21
Смесена нок.		89. Ловечко	20
Анолония		90. Ловечко	6
Аврахий		91. Салтыка	
Смесени е др.	8	92. Татевен	
Рим. рен. денар	14 1	93. Великозарско	
II в. пр. н. е.		94. Варбица	48
I в. пр. н. е.		95. Крето Градише	11
II - IV пр. н. е.		96. Камен	
Смесени с др.		97. Небан	48
Рим. рен. денар		98. Родина	102
II в. пр. н. е.		99. Родина	1 5
Смесени с др.		100. Габровско	
Рим. рен. денар		101. Кортянско	
Мамершиа		102. Русенско	
		103. Новград	
		104. Копривец	
		105. Батша	
		106. Пирсово	
		107. Разградско	
		108. Прелез	
		109. Липник	
		110. Търговищко	
		111. Арчелово	
		112. Даме Златица	
		113. Осиково	
		114. Силистарско	
		115. Гарван	
		116. Потина	
		117. Толбушанско	
		118. Житница	
		119. Грамичар	

то на находките се създава впечатление, че по своята датировка те принадлежат към монетосеченето на II и началото на I в. пр. н. е.

Наблюденията от статистическата съпоставка на тези данни пораждат заключения, които са с валидност за земите на север от Стара планина. Сред монетните знаци, които се откриват по тези места, като че ли с основна тежест и популярност се ползват тези, които са от II в. пр. н. е. Сумарната оценка се изгражда въз основа на съдържанието на съкровищата, които включват монети от I Македонска област, о-в Тасос, Маронея, и съкровища, в които основното ядро от римски републикански монети принадлежи по своята датировка към II в. пр. н. е. (напр. №№ 33, 37, 40, 46, 56 и т. н.). Популярността на тези монетни знаци се потвърждава и от наличието на многобройни те техни подражания, свидетелстващи и за недостига на платежни средства в разглеждания район.

Използуваните парични номинали не са коренно различни от съдържащите се в съкровищата на територията на Югозападна България. Разликата в този смисъл се състои в това, че тук не разполагаме със сведения за разпространението на монети, сечени в Атина, Истия на о-в Евбея, от Филип V и Персей, от квестора Езилас. В замана на това се натъкваме на данни за разпространението на монети от Аполония и Дирахий (№№ 51, 88, 90), а също и за смесени с монети от други монетарници. С особена важност са находките, които съдържат римски републикански денари и монетите на Аполония или Дирахий. Броят им е 4, но сведенията се допълват с още 11 от територията на Румъния (№№ 28, 33, 47, 52, 57, 67, 69, 83, 134, 144, 157 — от каталога на Ю. Винклер). На основата на тези данни изпъква първостепенната роля и значение на тези градове на Адриатическо море за трансфера на монети, сечени от Рим, и тяхното разпространение в земите по долния Дунав.

Що се отнася до другите пътища, по които вероятно са прониквали монетите от съкровищата, предмет на това изследване, мнението ми е сходно с мнението на С. Димитрова-Чудилова³². Тя приема, че монетите от колективните находки на римски републикански денари са стигнали до земите по долното течение на р. Дунав по търговския път, очертан от долините на реките Моравя — Вардар, свързващи се с основната пътна артерия *Via Egnatia* в древността. Тук може да се допълни, че вероятно по същия път са достигали и монетите от о-в Тасос, Маронея, I Македонска област.

Ограничените данни за открити монетни съкровища на изток от р. Янтра са също един забележителен факт. В известен смисъл тази условна граница очертава разпространението на други монетни типове, които свидетелствуват за влиянието на гръцките черноморски колонии. За пръв път тази констатация е изказана от Т. Герасимов³³, който подкрепя мнението си с разпространението на някои монетни съкровища. Основно това са находките от с. Тръстиково, Варненско

(12 монети от края на II — първата половина на I в. пр. н. е.); с. Сладка вода, Варненско (4 месемврийски монети и 10 от Одесос: II—I в. пр. н. е.); от с. Орешак, Варненско (15 дребни бронзови монети от Одесос: II—I в. пр. н. е.); от Шуменско — без точна локализация (60 монети, II—I в. пр. н. е.); от Горна Оряховица, Великотърновско (7 монети от Месемврия, 338 от I Македонска област, 2 от II Македонска област); от с. Самоводене, Великотърновско (монети, сечени между 146 и 100 г. пр. н. е.). Смесеният характер на някои от тези находки очертава възможността за навлизане и от други места на разглежданите монетни типове в земите по долния Дунав. Чрез черноморските колонии са прониквали монетните знаци на I Македонска област, а също и на някои от егейските гръцки колонии. Потвърждение тази хипотеза намира както от посочените по-горе находки, така и от съкровището, публикувано от Г. Гинев³⁴ от с. Осиково, Търговищко (№ 105 от каталога). То съдържа монети от Одесос, о-в Тасос, Мароней, I Македонска област.

От изнесените данни става ясно, че основният метал, от който са направени монетите, влизащи в дадено съкровище, е среброто. Незначителните отклонения, които се забелязват на някои места, съдържащи монети от черноморските градове, не са решаващи. Наличието на подражания в много колективни находки доказва популярността на използваните монетни типове при търговските плащания, ако те са се извършвали. От друга страна, тези екземпляри сочат както недостига на парични знаци, така и тяхното безкритично приемане от страна на собствениците, които са притежавали тези монети.

В този ред на мисли е нужно да се обърне внимание и на друг очевиден факт. В много от находките се застъпват емисии, сечени по време на Републиката, и монети, които са сечени през първите векове на Империята. За земите по десния бряг на р. Дунав са известни 9 съкровища. Допълнено с данните, които посочва Ю. Винклер за земите по левия бряг на р. Дунав (около 40), броят им става твърде внушителен. Подобни данни не се нуждаят от коментар — те са недвусмислено свидетелство за ценността и популярността на римските денари, сечени по време на Републиката при плащанията и в по-късно време.

Другият показател, отразяващ ценностната характеристика на монетите от съобщените съкровища, е тяхното количество. Трудно е да се намери единен критерий за оценка по простата причина, че е твърде сложно да се открие съпоставителността между отделните монетни емисии. Относителният показател "количество" ми се вижда несигурен и явно определяща роля при оценката е играло качеството на метала, от който са били изработени монетите. А както стана ясно от коментара и изложеното дотук, преобладават емисии със сребърно покритие.

В количествено отношение се вижда, че: 19 съкровища съдържат

по-малко от 50 монети; 14 са с над 50 монети; 13 съдържат над 100 монети; 3 — над 200 монети и 15 са много богати съкровища, съдържат над 300 монети или данните за тях са неопределени (измерени са в килограми). Твърде показателно е, че съкровищата с по-ограничен брой на монетите се откриват в по-отдалечени (планински) от р. Дунав райони (напр. №№ 75, 87, 89, 90 и др.). Екземплярите в тях по своята датировка принадлежат към монетосеченето на II в. пр. н. е. Решението, което се диктува от тези обстоятелства, навежда на мисълта, че те са били притежание на отделни лица, вероятно натрупани в резултат на военна, търговска или друга дейност.

Впечатляващ е и броят на големите монетни съкровища, някои от които са придружени и с известно количество ценен метал във вид на съдове (№ 108 от каталога). Тяхната принадлежност и причините за тяхното събиране и трезориране трудно биха могли да се обяснят. Съставът на включените в тях монети е ангажиран с монетосеченето на Републиката и Империята. Това навежда на мисълта, че те вероятно са колективно притежание или представляват ковчевничеството на римските военни части, които са били дислоцирани по Дунавския лимес. Каквито и да са, мотивите за тяхното натрупване трудно биха влезли във връзка с целите, които са поставени в изследването, при положение че тяхното изтегляне от активно обръщение е станало при променени вече исторически условия.

Южна България

От територията на днешна Южна България са съобщени 49 колективни находки, монетите на които са били сечени през II—I в. пр. н. е. (в каталога от № 110 до № 158). Публикуваните от този район съобщения дават основания да се приеме най-напред, че той заема междинно положение в сравнение с районите на Югозападна и Северна България. Класифицирани, монетните съкровища се подреждат по следния начин:

1. Съкровища, съдържащи монети от гръцките полиси:

Атина: №№ 111*, 114, 116*, 118, 121*, 131*, 135*, 137*, 143*, 146*, 155*.

Мароней: №№ 121*, 125, 126, 131*, 146*, 150*, 153*.

О-в Тасос: №№ 110*, 111* (подр.), 115 (+ подр.), 116* (подр.), 120* (подр.), 121* (+ имит.), 122*, 124*, 130 (подр.), 131*, 132* (подр.), 134* (+ подр.), 135*, 137*, 138, 139* (имит.), 141* (подр.), 142 (подр.), 143*, 144, 145, 146* (+ подр.), 147, 148*, 150* (подр.), 152* (подр.), 153*, 155 (+ подр.), 157*.

Истиея, о-в Евбея: № 110*.

Смесени: №№ 110*, 111*, 116*, 120*, 121*, 122*, 124*, 129*, 131*, 134*, 137*, 139*, 141*, 143*, 146*, 148*, 150*, 153*, 157*.

Други: №№ 129*, 131*, 133*, 134*, 135*, 148*, 154, 157*, 158.

2. Съкровища, съдържащи монети, сечени в Македония: Филип V и Персей: № 129*.

I Македонска област: №№ 131*, 133*, 134*, 148*, 151*, 153*.

Квестора Езилас: №№ 124*, 131*, 133*, 153*.

Смесени с други монети: №№ 124*, 129*, 131*, 133*, 151*, 153*.

3. Римски републикански денари: №№ 111*, 112, 116*, 136, 149, 156.

II—I в. пр. н. е.: №№ 113, 119, 120*, 141*, 151*.

I в. пр. н. е.: №№ 121*, 122*, 139*, 140, 152*.

Смесени с други монети: №№ 111*, 116*, 120*, 121*, 122*, 139*, 141*, 151*, 152*.

4. Съкровища с монети на Реметалк I: №№ 117, 123, 127, 128.

При анализа на данните от монетния състав на публикуваните колективни находки, открити на територията на Южна България, първото впечатление е, че са били използвани различни по своя произход парични номинали. Между тях доминират сечените на о-в Тасос, Атина, Маронея и в I Македонска област. Повечето от публикуваните монетни съкровища имат смесен характер. В описанието на всяко от тях обаче е засвидетелствувано присъствието на тасоски тетрадрахми или на техни подражания. Безспорно те са имали голямо разпространение и популярност.

Затрудненията, които се пораждат от разнообразните монетни типове, включени в колективните находки, са очевидни. По-резултатен анализ би могъл да се постигне, като се работи с данните от хомогенните съкровища. На тази основа може да се извърши типологизация и да се систематизират използваните през II—I в. пр. н. е. парични номинали. При подобна постановка монетните съкровища могат да се класифицират по следния начин:

1. Съкровища с монети от о-в Тасос: 115 (+ подр.), 130 (подр.), 132 (подр.), 137, 138, 144, 145, 147, 155.

2. Съкровища с римски републикански денари: №№ 112, 113, 119, 136, 140, 149, 156.

3. Съкровища с монети на Реметалк I: №№ 117, 123, 127, 128.

4. Съкровища с монети на Атина: 114 и 118.

5. Съкровища с монети на Маронея: №№ 125, 126.

От тази класификация отново стигаме до констатацията за доминиращото присъствие на тетрадрахмите от о-в Тасос. На второ място по брой са съобщените находки от римски републикански денари. Те са 7, но като прибавим към тях и находките със смесен характер, достигат 25. Явно е, че и този монетен тип се е ползвал с доверие в Тракия при операциите с парични еквиваленти. Важно е да се отбележи, че в колективните находки от римски републикански денари много често са включени монетни емисии, сечени в Рим от средата на II в. до края на I в. пр. н. е. За разлика от монетното обръщение в земите на север от Стара планина, тук не може да се ус-

Таблица 3. Продължение

Монетосъчетание	Местонами-ране. Поре-ден номер	Количество
Гр. полица	151. Содицево	
Англия II	152. Новопагорско	
Подограшка	XIII. Ямболско	
Подограшка I	153. Страло	
О-в Тлас II	154. Ямбол	
Подограшка	155. Бургаско	
Истрия-Славя	156. Карбатовско	
Смесена нок.	157. Овзор	
Други монети	158. Содицево	
Македония	159. Изгрев	
Филипи I Верски		
AE SILLAS		
Смесена нок.		
Аполония		
Адряхий др.		
Смислен с др.		
Рим. реп. денар		
II в. пр. н. е.		
I в. пр. н. е.		
II - I в. пр. н. е.		
Смислен с др.		
Рим. реп. ауреус		
Материал		

танови едновременна циркулация на римски републикански и императорски денари. Това се дължи на динамиката в процесите на монетното обръщение, които не позволяват продължителното задържане на монетни типове, валидни за определен период от време.

Колективните находки с хомогенен състав, които съдържат бронзовите номинали на Реметалк I, се нареждат на трето място. Техният брой се допълва и от сребърна монета с лика на Реметалк I и Октавиан Август от с. Съдиево, Сливенско (№ 151 от каталога). Тези монети, които са сечени във Византион³⁵, могат да се разглеждат като свидетелство за стремежа на този тракийски цар да се доближи в своето монетосечене до господстващите по това време парични стандарти, които, както се вижда от дотук изложеното, са със сребърно покритие.

Съкровищата с монети на Реметалк I са 4, но някои от тях съдържат голям брой парични знаци. Очевидно монетосеченето на този владетел е било не само с цел да демонстрира неговите царски прерогативи, но вероятно и да запълни недостига от платежни средства на пазарите в Тракийското царство след 11 г. пр. н. е.

Хомогенните находки с монети от Атина и Маронея са по 2 в класификацията. Значението им като платежно средство в земите на юг от Стара планина се повишава с допълване на абсолютния им (за сега!) брой с тези съкровища, в които се съдържат оригинални монети или техни подражания. Тетрадрахмите на Атина от II период се срещат в 10, а на Маронея — в 6 колективни находки. Тези стойности дават основание да се определи значението на този тип парични знаци като основно за разплащателните операции през II—I в. пр. н. е.

Картината на монетното обръщение в земите на юг от Стара планина през посоченото време добива завършен вид, като я допълним с броя на съкровищата, които съдържат монети от Македония и от други монетни типове. От първите броят на колективните находки е 11, а съдържащите необичайни монетни екземпляри съкровища са 9. Последните цифри отбелязват нещо, което е било обичайна практика в древността за земите на юг от Стара планина. Освен традиционните, в парично обръщение през изследвания период тук са били и други монетни знаци. Показателни са съкровищата от с. Бели дол, Кърджалийско (№ 129 от каталога) и от с. Изгрев, Бургаско (№ 158 от каталога). Тези находки документират по твърде сполучлив начин широкия спектър от платежни средства, употребявани на пазарите в Тракия. От монетния им състав, представен с екземпляри от Книдос, Аспендос, Фаселис и Перге или с монети на Птоломей XII, става ясно, че освен основните типове парични знаци, посочени дотук, на пазарите в Тракия са били познати и други платежни емисии.

Анализът на данните не дава възможност да се отчете кои монети са имали по-висока стойност в района — тези, които са били сечени през II в. пр. н. е., или тези, които са били в обръщение през I в. пр. н. е. Статистическата съпоставка дотолкова, доколкото може да се направи, дава основание да се приеме, че съществува извест-

но равновесие в това отношение. Друг е въпросът, че монетите, които са били пускани в активен оборот през I в. пр. н. е., като че ли преобладават в монетните съкровища. Основания за подобна констатация намираме в датировката на емисиите монети от колективните находки, като за тези, които съдържат римски републикански денари, основната маса е сечена през I в. пр. н. е. От друга страна, наличието на голямо количество "варварски" подражания, за които се приема, че са сечени през втората половина на II в. пр. н. е.³⁶, т. е., след като официалните емисии по една или друга причина не са задовлявали потребностите от монети, дава основание да се приеме, че те са били използвани главно през I в. пр. н. е.

Материалът, от който са били изработени монетите, съставлящи публикуваните съкровища, е също показателен при оформянето на изводите за монетното обръщение по тези места. Очевидно е, че емисиите, изработени от пълноценен метал (сребро), са по-разпространени. Те са се приемали по достойнство при търговските разплащания и стремежът техният недостиг да се запълва с подражания от същия материал не подлежи на дискусия. Наличието на монетни съкровища, съдържащи бронзови монети (и то в голямо количество!) в края на I в. пр. н. е. дава отговор на мотивите, които са довели до възникване на подобно монетосечене. Находката от Смолян (№ 125 от каталога), съдържаща голям брой монети от Маронея, показва, че бронзовите номинали също са имали своето значение в монетния оборот на Тракия през II в. пр. н. е. Едновременната употреба на сребърни и бронзови монетни емисии е показателна за сравнително високото ниво на развитие на паричните плащания, след като в тях се отбелязва диференциран подход по отношение на стойностните еквиваленти. Недостигът от по-дребни по стойност монетни емисии, а вероятно и характерът на стоковото производство в Тракия са налагали нуждата от подобни монети. Най-ясно това е засвидетелствувано с монетосеченето на Реметалк I, от което по щастлива случайност са запазени четири съкровища.

В количествено отношение може да се каже, че преобладават колективни находки, съдържащи по над 50 монети. Някои от тях са съставени от бронзови екземпляри. Големи съкровища, наброяващи над 200 монети, и съкровища, чието количество се измерва в килограми, са редки. За отбелязване е, че сред тях са две, съдържащи бронзови монети от времето на Реметалк I (№№ 123 и 128 от каталога).

Имайки предвид основната маса от публикуваните съкровища, можем да направим заключение, че те са представлявали индивидуални натрупвания на отделни притежатели, преди да бъдат трезорирани. Големите съкровища, между които са и съкровищата с монетите на Реметалк I, могат да се разглеждат като ценност, принадлежаща на дадена институция — в случая ковчежничеството на тракийския цар.

Равновесието в количеството на монетите, което може да се забележи при една съпоставка между големите и малките съкровища, съществуващото съотношение между бронзови и сребърни номина-

ли според мене са указания, че в повечето случаи са се трезорирани непосредствено участващите в парично обръщение знаци. Последната констатация е в положителен смисъл относно схващането за интензивността и оживлението, което е съществувало в стопанския и икономическия живот в земите на юг от Стара планина. В потвърждение на това свидетелствуват и местата, където са били откривани монетните съкровища. Така например съкровището от с. Драгомир (№ 114 от каталога) е намерено в развалините на древно селище; съкровището от с. Подкова (№ 126 от каталога) — в стара каменна карьера; съкровищата от с. Сърница (№ 130), от селата Православ и Медово (№№ 140 и 141 от каталога) са открити в близост до стари рудници. Тези допълнителни обстоятелства подсказват повече за традиции и приемственост в областта на производствената и след това на икономическата дейност, а не както това беше представено за района на север от Стара планина — като приемственост и традиция в платежните средства.

III. ИЗВОДИ

Направеният преглед на съобщените и публикувани колективни монетни съкровища, открити на територията на България до 1988 г., дава представа за характера на монетното обръщение в Тракия през II—I в. пр. н. е. 158-те монетни находки може да се смятат за симптоматичен белег за настъпващите промени от политическо, търговско и икономическо естество в земите по долното течение на р. Дунав. Публикацията на Ю. Винклер³⁷ позволи да се проследи монетният оборот на територията освен на бъдещите провинции Мизия и Тракия, и на Дакия от II в. пр. н. е. до началото на II в. от н. е.

От данните за монетните съкровища от днешните територии на България и Румъния (съответно 158 и 170) може да се направи извод, че в разглеждания хронологически период монетното обръщение в земите, населени с тракийски племена, се интензифицира. Колективните находки не се разпределят равномерно върху целия географски ареал, върху който се простира изследването. От планинските области, които преобладават на Балканския полуостров, съобщенията за открити нумизматични съкровища са редки. Повечето от тях са намерени в равнините и долините на реките. Последните могат да се смятат за естествени съобщителни връзки, по които са прониквали и се разпространявали монетните знаци. Сравнително ниска степен на разпространение може да се регистрира и в източните райони на Балканския полуостров. Както вече беше пояснено, това се дължи на утвърдилото се търговско и икономическо влияние на гръцките градове-колонии още от предходните епохи. По традиция то се усеща и през разглеждания от нас период, като несъмнено търпи по-нататъшно развитие съобразно с промените се исторически условия.

Анализът на колективния нумизматичен материал от територията на България обхваща основния монетен фонд, който е бил в обръ-

щение през II—I в. пр. н. е. От известните досега 158 колективни монетни съкровища се установи, че 42 са съставени от римски републикански денари, а в още 32 се регистрира тяхно присъствие. Именно това дава основания да се твърди, че монетният оборот в Тракия през посочения период се е развивал под знака на римската военна и политическа експанзия на Балканите. Не бива обаче да се забравя, че твърде голям брой от съкровищата (около 90) съдържат монети, сечени в гръцките полиси, в македонските области, или включват техните "варварски" подражания. Вече стана дума, че тези монетни знаци представляват втори период в монетосеченето на гръцките полиси, а началото му се свързва с установяването на римско политическо присъствие в Елада и Македония. Появата на тези монетни знаци може да се разглежда като косвена форма на осъществяващата се икономическа експанзия на Рим по тези места и по-конкретно в Тракия.

До самостоятелно сечене на сребърни монети в Римската република се е стигнало в началото на II в. пр. н. е.³⁸ Това е станало възможно едва след успешните завоевателни войни на Рим срещу елинистическите владетели през първата половина на II в. пр. н. е., и най-вече след завладяване на Иберийските сребърни рудници. Явно е, че по време на тези военни действия римляните трудно биха могли да пристъпят към редовно сечене на пълноценни монети. Най-вероятно на първо време те са се стремели да сложат под свой контрол монетарниците в новозавладените земи. В този смисъл твърдението на Т. Рейнах³⁹, че монетосеченето на о-в Тасос и Маронея е било използвано от Рим като провинциално на Балканския полуостров, изглежда съвсем разумно. Като се има предвид конкретният нумизматичен материал, с който работим, би било справедливо тази постановка да се разшири. Напълно допустимо е монетните емисии на о-в Тасос и Маронея от техния втори период да се разглеждат като своеобразна предформа на провинциалното римско монетосечене. С подобна характеристика обаче би могло да се натовари и монетосеченето на Атина и на I и II Македонска област. Освен това едновременната циркулация на посочените монетни типове с монетите на Римската република, което се вижда от многобройните смесени находки, показва и начина, по който римските републикански денари са се разпространили не само в Тракия, но и в съседните на нея земи.

Традиционните парични знаци, пускани в обръщение от монетарниците на гръцките полиси, са били приемани с доверие при плащанията на Балканския полуостров. В този смисъл интересът на римляните е налагал използването на обичайните монетни емисии на Елада от втория период на монетосеченето им. По-късно те са били използвани и за въвеждането на римските парични знаци на местните пазари. В това отношение е много показателна находката от гр. Белица, Благоевградско (№ 3 от каталога). Тя съдържа всички основни монетни типове, които са били в парично обръщение през II—I в. пр. н. е. По своя характер това съкровище илюстрира еволюцията в проникването и разпространението на паричните знаци през посочения

период. Застъпнените в него тасоски и атински тетрадрахми от втория период на монетосеченето им отбелязва началото на римското политическо и икономическо влияние в Тракия. Впоследствие тетрадрахмите с името на Езилас и цистофорите сочат прехода на новата парична система, въведена вече от римляните в провинция Македония. Накрая се стига до въвеждането в редовен паричен оборот и на римските републикански денари.

Относително големият брой смесени находки (напр. №№ 10, 13, 50, 93, 95, 111, 121, 122, 139 и т. н.), в които съчетанията са на римски републикански денари и тетрадрахмите от гръцките полиси или македонските области, могат да се разглеждат не само като механичен сбор от монети. До известна степен те потвърждават изказаното за начина на навлизане на римските платежни средства в Тракия. Разбира се, смесените находки илюстрират и други процеси от монетното обръщение.

За находките с присъствие на монети от Аполония и Дирахий на Адриатическо море в съчетание с римски републикански денари приемме, че очертават пътищата на републиканските монетни емисии до Балканския полуостров. Движението е ставало чрез важните търговски центрове по Адриатическото крайбрежие, поставящо началото на основната пътна артерия в древността *Via Egnatia*, минаваща през цяла Егейска Тракия. По долините на реките Вардар и Морава е било също така и по-удобно да се осъществява търговската връзка на този път със земите по долното течение на р. Дунав (вж. бел. 32).

В други находки беше регистрирано смесването на монети от гръцките черноморски колонии и от гръцките полиси (напр. 105 от каталога). Те може да се приемат като свидетелство за традиционната посредническа роля на тези центрове с гръцкия свят.

Съкровищата, които съдържат римски републикански и императорски монети, документират приемствеността в платежните средства от II в. пр. н. е. до II в. от н. е.

С натрупването на достатъчно сребро в Рим и с извоюването на популярност на монетните емисии, сечени от него, постепенно се е стигнало до "затварянето" на монетарниците на Балканския полуостров, вероятно най-късно през първата четвърт на I в. пр. н. е. Това не означава обаче, че техните монетни типове са престанали да бъдат използвани. От описанията на колективните находки в каталога се вижда, че много от традиционните типове монети от II в. пр. н. е. се срещат в съкровищата под формата на т. нар. "варварски" подражания и имитации. Те свидетелствуват, че е съществувал стремеж недостигът на парични знаци да бъде запълван с възможностите на "неофициалното" монетосечене. По-подходящи за тази цел са били онези типове, които вече са били произвеждани, отколкото републиканските денари, които безспорно са по-трудни за фалшифициране. Относно съдбата на монетарниците от гръцките полиси може да се направи следното предположение:

Според Б. Митря,⁴⁰ който е анализирал химическия състав на среброто, от което били сечени римските републикански денари, влизащи в монетните находки на територията на Румъния, то е твърде близко до сребърните проби, взети от тетрадрахмите, пускани в обръщения от о-в Тасос. Тази констатация на румънския изследвач навежда на мисълта, че монетарниците на гръцките полиси и македонските области вероятно са продължили сеченето на парични знаци. Това обаче са били римските републикански денари, напълно идентични с изработваните в монетарниците на Рим и предназначени за нуждите от платежни средства на балканските провинции, респективно и в плащанията с търговските партньори в този район. Хипотезата намира подкрепа и в две независими археологически находки, които имат отношение към това предположение.

В края на миналия век в околностите на гр. Враца е открита матрица за сечене на монети, датирана за времето на управление на император Октавиан Август (27 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е.)⁴¹. Това сечиво свидетелствува за необходимостта, която е стояла пред представителите на римското управление на Балканския полуостров. Може да се допусне, че матрицата произхожда от някое от балканските монетни ателиета, където е била използвана пряко по предназначението си. Появата ѝ в земите на север от Стара планина може да се обясни по различен начин. Твърде възможно е тя да съставлява част от военната плячка на племената, нападали провинция Македония около 29 г. пр. н. е., предизвикали походите на провинциалния ѝ управител Марк Крас през същата и на следващата година⁴².

По-вероятно е да се приеме, че въпросната матрица представлява атрибут на т. нар. военно монетосечене — право, с което са разполагали римските военни пълководци, имащи *imperium* над командваните от тях войски⁴³. Известно е, че Корнелий Лентул, консул за 18 г. пр. н. е., е воювал срещу племената, живеещи по левия бряг на Дунав, за което са му били присвоени и триумфални отличия⁴⁴. Напълно е допустимо намерената матрица да има пряка връзка с нападенията на откъддунавските племена (гети, даки, сармати) и военните действия на провинциалния управител на Панония Гней Корнелий Лентул през 15 г. пр. н. е.

По-забележителна е друга подобна находка, открита на територията на съвременна Румъния през 1961 г. При археологическите разкопки на дакийското селище при Тилища, окръг Сибиу, е открит комплект от 14 бронзови матрици и 3 стоманени накрайника за сечене на републикански денари⁴⁵. В случая е важна датировката на монетите, които са били сечени с тези матрици, а тя е от 145 — 138 до 72 г. пр. н. е.⁴⁶ Ако за находката от околностите на гр. Враца беше допустимо предположението, че може да се свърже с римското военно настаняване на север от Стара планина, за находката от Тилища би могло да се даде друго, макар и пак хипотетично решение.

От всичко казано може да се приеме, че матриците от Тилища произхождат от монетните ателиета на Балканския полуостров, поели ангажмента да сечат римски републикански денари. Малка е вероятността тези матрици да са принадлежали на някой от римските легиони, тъй като те се появяват сравнително късно на север от Балкана. Съгласно с изворовите свидетелства и с историческата литература⁴⁷ първите опити за римско военно проникване по тези места се свързват с имената на Г. Скрибоний Курион през 75—73-та и на М. Теренций Варон Лукул през 72 г. пр. н. е. Походът на първия е имал повече демонстративна цел в северозападните райони на Балканския полуостров, а на втория е бил насочен срещу гръцките колонии по западния бряг на Черно море.

Изкушението да се свърже появата на тези матрици с развиващата се римска завоевателна политика на Балканите се лишава от основание, като се вземат предвид датировките на монетите, сечени с тях (вж. позоваването в бел. 46). Става ясно, че матрици № 1 и 2 отговарят на емисиите от 145 до 138 г. пр. н. е.; № 3 и 4—119—110 г. пр. н. е.; № 5—100—95 г. пр. н. е.; № 6—85—84 г. пр. н. е.; № 7, 8 и 9—78—77 г. пр. н. е.; № 10—72 г. пр. н. е. Алтернативното решение на въпроса за тяхната поява на север от Стара планина предполага посочените датировки да се свържат с конкретни военни операции на римляните и с вероятността те да са разполагали с щемпели за сечене на монети. Това решение обаче автоматично трябва да се обвърже с тезата в полза на централизиран политически и държавен живот на племената, живеещи по тези места, и с оценката от тяхна страна на откритите матрици като сечива за производство на монети. При подобна постановка наистина би могъл да се обясни стремежът да се събират и комплектоват монетните матрици с цел да бъдат използвани по тяхното предназначение.

По-вероятно е появата на тези 14 матрици да се обясни с някое еднократно събитие (грабеж, кражба и т. н.), при което те са се озовали в античното селище при Тилища. Известно е, че по време на възхода на гетската държава при Бурбиста (ок. 55—44 г. пр. н. е.) той е бил в състояние да извършва военни нападения, стигащи до провинция Македония⁴⁸. Напълно допустимо е в хода на тези операции матриците да са попаднали сред трофеите на нападателите, а след това и да са били използвани.

При една съпоставка на данните за откритите монетни съкровища на север и на юг от Стара планина се установява очебийната разлика в количествено отношение в полза на находките по двата бряга на р. Дунав. Тази констатация поражда въпроса за нивото на икономическото развитие на двете основни области в Тракия. Изказано е становище, че по-големият брой на открити монетни съкровища на север от Стара планина може да се приеме като указание за военна и политическа несигурност по тези места. Тя от своя страна води до

изтеглянето от обръщение на монетите, които са били използвани през II—I в. пр. н. е.⁴⁹

Подобно схващане обяснява причините, които довеждат до трезориране на монетите, но не обяснява разликата в количествено отношение на откритите съкровища. Тази разлика може да подсили погрешното заключение, че монетното обръщение е било по-интензивно в местата, откъдето разполагаме с повече нумизматични сведения.

При анализа на тази диспропорция не бива да се ръководим само от количествената характеристика — т. е. от броя на монетните съкровища и броя на монетите, които влизат в тях. Тук трябва да се има предвид и датировката на монетните емисии, които изграждат колективната находка, а също така и допълнителните обстоятелства — преди всичко от стопанско естество, които съпровождат описанието на монетното съкровище. В този ред на мисли се установи, че основните ядра на монетните съкровища, намерени на север от Стара планина, принадлежат по своята датировка на монетосеченето от II—началото на I в. пр. н. е. Това са преди всичко екземпляри от втория период на монетосеченето на Тасос, Маронея, I Македонска област, Апология и Дирахий на Адриатическо море. Тези монетни знаци, освен че поясняват връзките и влиянията в монетното обръщение по тези места, позволяват да се установи известна статичност в него. Именно с липсата на динамика в монетното обръщение може да се обясни защо се задържат сравнително дълго време дадени монетни емисии и защо те основно принадлежат към монетосеченето на II в. пр. н. е. Това се потвърждава и от датировката на римските републикански денари, които в повечето случаи също се отнасят към монетосеченето от втората половина на II или първата четвърт на I в. пр. н. е.

Обратното. За земите на юг от Стара планина може да се установи, че основните типове римски републикански денари по датировката на своето отсичане принадлежат към I в. пр. н. е. Същото може да се каже и за другите монетни екземпляри — на о-в Тасос, Атина, Маронея и т. н., които твърде често са "варварски" подражания, а не оригинални монети. Явно е, че под влияние на динамиката в обmena на платежни средства по тези места е имало недостиг на монети. По тази причина твърде често са били сечени и разпространявани имитации на известни монетни типове. При това са се секли подражания на онези монети, които през I в. пр. н. е. не са се произвеждали в монетарниците на Елада и Македония. Нещо повече — в края на периода се установява интензивно тракийско монетосечене, свързано с управлението на Реметалк I. Четирите съкровища (№№ 117, 123, 127 и 128 от каталога), някои от които са твърде големи, показват стремежа на официалната власт да бъде преодолян дефицитът от платежни средства.

С динамиката и интензивността в икономическите отношения може да се обясни и по-късната датировка на екземплярите от колективните монетни находки в бъдещата провинция Тракия. Явно е, че при трезориране на монетите се укриват тези, които в момента са в активен оборот. Освен това, както вече беше изтъкнато по-горе, някои от находките (№№ 114, 126, 130, 140, 141 и т. н.) са открити в близост до антични рудници, каменни кариери или край селища — т. е. в места, където може да се развива активна производствена дейност.

Що се отнася до въпроса дали може да се говори за активност в монетния оборот и през II в. пр. н. е., е показателен съставът на монетните съкровища от Смолян (№ 125 от каталога), Бели дол, Кърджалийско (№ 129 от каталога), от Левка, Хасковско (№ 131 от каталога), от Мезек, Хасковско (№ 134 от каталога), и др., които съвсем недвусмислено го документират. Забележителни в това отношение са находките от Бели дол, Кърджалийско и Изгрев, Бургаско, (№ 158 от каталога), които свидетелствуват за широтата на връзките с елинистическите търговски центрове, разположени на Тракийския Херсонес в предна Мала Азия и Египет.

Красноречиви са и сведенията на Тит Ливий за това, че сред тракийската и одриската аристокрация през първата половина на II в. пр. н. е. са се ползували с известност и сечените по това време монети на Римската република. Така например древният историк е свидетелствувал, че в навечерието на III Македонска война (171—168 г. пр. н. е.) в Рим е пристигнало посолство на траките за установяване на съюзни отношения срещу Македония. Те (траките) били приети в сената, след което били уговорени условията за съюз. Потвърждение за доброто разположение на римския сенат е било и изплатеното парично възнаграждение в размер на 2000 аса на човек⁵⁰. Това било в стила и практиката на римляните по това време. В историческата литература⁵¹ се приема, че тракийското посолство е било съставено от представители на племената асти, сапей и меди.

От същото естество е и другото сведение на Тит Ливий, в което се разглеждат някои подробности в политическите отношения между одриския владетел Котис III (183—166 г. пр. н. е.) и римския сенат. След приключването на III Македонска война Котис III изпратил свое пратеничество в Рим, което трябвало да го оправдае пред сената за съюза му с последния македонски владетел Персей и да откупи престолонаследника Битюс. Мисията на одрисите била успешна и те установили договорни отношения с римляните. По традиция пак било изплатено парично възнаграждение в размер на 2000 аса на член от посолството, което трябвало да компенсира разходите им до Рим⁵².

Тези подробности, изясняващи дипломатическите отношения между Тракия и Рим през първата половина на II в. пр. н. е., показ-

ват и една от възможностите за проникване на римските платежни знаци. Безспорно по това време в Тракия са се ползвали с популярност елинистическите монети. Военните успехи на Рим обаче диктували промяна и в сферата на търговията и икономиката, което е водело и до промяна на основните парични единици. Преодоляването на популярността на обичайните емисии монети се е постигало по различни пътища. В конкретните случаи беше посочена и ролята на дипломатията като едно от средствата за проникване на римските републикански монети в Тракия.

В тясна връзка с всичко казано дотук стои и въпросът за собствеността на монетите от съкровищата, а също така и за причините, които са довели до тяхното натрупване и изтегляне от обръщение. Отговор на тези въпроси може да се търси в количествата на монетите, които съставят колективните находки, и в местата, където са намерени. Нужно е също така да се подходи диференцирано и в зависимост от това за кои от находките се говори — за намерените на север или на юг от Стара планина.

Установихме, че според броя на монетите в повечето случаи съкровищата могат да се разглеждат като продукт на индивидуално събиране и съхраняване. В количествено отношение обаче съществува разлика в обема на тези монетни натрупвания. Установи се например, че на север от Стара планина преобладават находки, съдържащи между 50 и 200 монети (14 — над 50; 13 — над 100; 19 — под 50; 3 — над 200 монети). От тези райони разполагаме със сведения и за твърде големи находки (15), като за тях допускаме, че са колективно притежание.

Съпоставени с обема на монетните находки, открити в земите на юг от Стара планина, се вижда, че там доминират също находки с брой на монетите между 50 и 200. Числото на големите съкровища обаче е ограничено и в повечето случаи се доближава до долната количествена граница.

С подобна характеристика са и съкровищата от територията на Югозападна България, където общо взето преобладават съдържащите до 50 монети. Засвидетелствувани са и съкровища, съставени от бронзови екземпляри, но от тези места е и съкровището от гр. Белица, което по включените в него монети и ценни метали има универсален характер.

Тази съпоставка е в потвърждение на поддържаната теза, че слабо изразената динамика в обмена на платежните средства води до тяхното количествено натрупване, оттам идва и спадането на активния търговски оборот. Заключение е с особена валидност за колективния нумизматичен материал, открит на територията на днешна Северна България.

Въпросът в резултат на какво са били събрани тези монети няма много различни възможности за решаване. Голяма част от съкро-

вищата вероятно представляват дял от заплащането, което притежателите им са получили като военно възнаграждение, или индивидуален дял от плячката в резултат на грабителски операции и т. н. В значителна степен такъв е бил духът на времето, определящ и начина на прехрана на местното население. Не би могла да се изключи възможността за натрупване на използваните по това време монети и по пътя на търговския обмен и на активната стопанска дейност. Потвърждение на това са сравнително редовните постъпления на римски републикански денари — факт, който говори за известна системност и закономерност в оборота на платежните средства. Интензивност в този смисъл на монетния оборот може да се регистрира в земите на юг от Стара планина. Недостигът на платежни средства наличието на археологически доказателства за активна стопанска дейност и изворите сведения — всичко това като че ли отразява симптомите за промени в икономическата структура на Тракия през II—I в. пр. н. е. Много показателни са сведенията на Дион Касий за икономическите интереси сред представителите на управляващите среди в Рим към балканските земи. Древният автор разказва във връзка със събитията около Гражданската война между Гней Помпей и Гай Юлий Цезар, че мнозина видни сенатори и конници напуснали Рим, изоставяйки имуществата и богатствата си с надеждата, че ще натрупат нови в Македония или Тракия⁵³. Най-вероятно е те да са били привлечени от благоприятните възможности за експлоатация на нейните суровинни богатства и от демографския ѝ потенциал.

От изложеното дотук е видно, че голямото количество находки и монетите, които влизат в тях, свидетелствуват за промяна в характера на монетното обръщение в Тракия. Установиха се и безспорни разлики в развитието на основните райони, които бяха предмет на изследването. Със сигурност може да се твърди, че под влияние на благоприятните условия за интензивен икономически живот активен оборот на платежните средства се реализира на юг от Стара планина. Откъснатостта от основните икономически и търговски центрове на земите на север от Стара планина от своя страна оказва неблагоприятно влияние, водещо и до сравнително пасивен характер на монетния оборот. Достигналите до тези места емисии монети са обект на стремеж за натрупване и вероятно съвсем малка част са били в активно обръщение. Въпреки това може да се каже, че и те са изиграли положителна роля, което може да се отчете след настъпилите политически промени в началото на I в. от н. е.

В заключение на всичко казано дотук може да се предложи следната схема за отделните етапи в развитието на монетното обръщение в Тракия през II—I в. пр. н. е.

За първи етап се определя времето от края на първата четвърт до средата на II в. пр. н. е. — тогава в Тракия навлизат монетните емисии от втория период в монетосеченето на о-в Тасос, Маронея, Атина. Все още се чувства влиянието на Македония, но след 168 г. пр. н. е. оттам започват да постъпват монетите на I Македон-

ска област. Римското монетно присъствие освен по писмените извори е засвидетелствувано и от т. нар. "анонимни денари", които се датират в монетните каталози между 180 и 150 г. пр. н. е. Екземпляри от тях се срещат в редица колективни находки (напр. №№ 35, 48, 55, 69, 80 и др.).

Вторият етап обхваща втората половина на II в. пр. н. е. Той съвпада с известна интензификация в монетното обръщение. За растящите нужди от платежни средства говори появата на по-голямо количество римски републикански денари и сеченето на т. нар. "варварски" подражания на монетните типове от втория период на монетосеченето на гръцките полиси. В земите на север от р. Дунав проникват римски републикански денари.

Третият етап се свежда до I в. пр. н. е., когато може да се забележи своеобразен връх в монетното обръщение на Тракия. В активен оборот са различни по своя произход монетни емисии — в рамките, разбира се, на посочените вече основни типове. Важна роля обаче като платежно средство играе римският републикански денар. За известно време той е в обръщение с традиционните емисии гръцки и македонски монети (втората половина на II — началото на I в. пр. н. е.), но след "затварянето" на монетарниците им се превръща в доминираща парична единица. Недостигът на монети се запълва с "варварски" подражания и имитации на известните от II в. пр. н. е. монетни типове. В края на века след консолидацията на Тракийското царство се достига до редовно монетосечене при Реметалк I.

Последният, четвърти етап на монетното обръщение на Тракия, в известен смисъл излиза извън границите на изследването. Той продължава за земите на север от долното течение на р. Дунав до създаването на римска провинция Дакия в началото на II в. Характеризира се с едновременно използване на римски републикански и императорски монети. Такива находки се откриват изключително в земите, принадлежащи на долното течение на р. Дунав.

Трако-римските отношения от края на III в. пр. н. е. до средата на I в. от н. е. завършват със създаването на провинциите Мизия и Тракия, а в началото на II в. и на Дакия. Тук се сблъскваме със своеобразна проява на един от начините за по-нататъшното развитие на робовладелските отношения в раннокласовите общества. Закономерностите, които се проявяват във връзка с включването на земите на Балканския полуостров (проучвани под събирателното име Тракия) в системата на Римската империя, са продиктувани от самия характер на римското класово общество. Екстензивният му начин на развитие е залог за неговата жизненост, а по отношение на завладените земи и народи това представява възможност за доближаване до нивото на по-високо стоящите обществено-икономически структури. В този смисъл изследването върху характера на монетното обръщение през II—I в. пр. н. е. в Тракия обективно допринася за осветляване на началото в икономическите промени на романизиращото се тракийско общество.

Б Е Л Е Ж К И

- ¹ А л. Ф о л. Демографска и социална структура на древна Тракия. С., 1970, 175—213 — с лит.; И стор и я на България. Т. 1. С., 1979, 137—157; А л. Ф о л. История на българските земи в древността. Ч. 1. С., 1981, 92—110; М. Т а ч е в а. История на българските земи в древността. Ч. 2. С., 1987, 115—147.
- ² А л. Ф о л. История на .., с. 105—110; М. Т а ч е в а. История на .., с. 115—129.
- ³ А л. Ф о л. Демографска.., с. 182; V. V e l k o v. Die Sklaverei in Nordbulgarien in der römische Kaiserzeit. — In: *AAntPh. St. hist. et philol.*, S., 1963, 33—44; V. Velkov. *Developpement socio-économique de la Thrace et des Thraces (I-er—VI-e s.)*. — *Pulpudeva*, 3, S., 1981, 18—23.
- ⁴ Е л. З л а т а р е в а. Колективна находка от римски републикански монети при с. Колю Мариново. — *ГМ—Пловдив*, 3, 1960, 367—377.
- ⁵ Д. Н и к о л о в. Колективни находки от римски републикански монети в Старазагорско. — *ИАИ*, 27, 1964, 153—180.
- ⁶ Е в. Г е н о в а. Две находки от римски републикански денари от Плевенски окръг. — *А*, 1967, № 4, 53—59.
- ⁷ P. R a d o m e r s k y. Nalez římských republikánských denáru ze Severního Bulharska. — *SbNMP. AMNP*, 15, 1961, N. 2, 69—91.
- ⁸ С. Д и м и т р о в а - Ч у д и л о в а. Съкровище от римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — *А*, 1972, № 2, 23—31; Контрамаркирани римски републикански монети от с. Оходен, Врачански окръг. — *А*, 1972, № 4, 41—50.
- ⁹ Г. К а ц а р о в а. Колективна находка от тасоски тетрадрахми при с. Куклен, Асеновградско. — *А*, 1961, № 4, 53—58.
- ¹⁰ Й. Ю р у к о в а. Една находка от републикански денари от Черноморското крайбрежие. — *ИВАД*, 14, 1963, 39—43; Й. Ю р у к о в а. Принос към тракийската нумизматика. — *А*, 1972, № 2, 32—38; Й. Ю р у к о в а, Й. А т а н а с о в а. Две съкровища от римски републикански монети, съхранявани в Охридския исторически музей — Видин. — *ИМСЗ—България*, 3, 1979, 245—260; Й. Ю р у к о в а. Съкровище от еллинистически монети в Родопите. — *РСБ*, 3, 1972, 175—189.
- ¹¹ Вж. литературата и позоваванията в приложения каталог.
- ¹² Д. Н и к о л о в. Колективни.., с. 170—180.
- ¹³ Т. I v a n o v. Die römischen Städte in Ober- und Untermösien. — In: *L'Adriatico tra Mediterraneo e penisola balcanica nell'antichità*. Taranto, 1983, 257—273.
- ¹⁴ Т. Г е р а с и м о в. Находка от Месемврийски и Одесоски тетрадрахми. — *ИАД—Варна*, 10, 1956, 65—78.
- ¹⁵ М. Л а з а р о в. Някои наблюдения върху монетната циркулация в Североизточна Тракия през еллинистическата епоха. Доклад, четен на симпозиум "Гетика", 26—28. 02. 1982 г.
- ¹⁶ И в. Т о д о р о в. Търговски връзки на Римската република с Тракийската държава и тракийските земи. — *ThAnt*, 6, S., 1980, 5—16.
- ¹⁷ J. W i n k l e r. Schatzfunde römischer Silbermünzen in Dakien bis zum Beginn der Dakerkriege. — *JNG*, 17, 1967, 123—156.
- ¹⁸ M. T h o m p s o n. The new style silver coinage of Athens. New York, 1961, p. 61.
- ¹⁹ M. T h o m p s o n. The new.., p. 107.
- ²⁰ M. T h o m p s o n. A hoard from Northern Greece. — *ANS. MN*, 12, 1966, p. 61.
- ²¹ А. Р о г а л с к и. Нова тетрадрахма от Мароня. — *Нум*, 1979, № 7, 7—12.
- ²² Е. Ш ъ о н е р т - Г а й с. Монетосеченето на Мароня. — *Нум*, 1982, № 4, с. 7.
- ²³ C h r. B o e h r i n g e r. Zur Chronologie Mittelhellenistischer Münzserien 220—160 v. Chr. Berlin, 1972, 111—116.
- ²⁴ M. T h o m p s o n. The new.., p. 382: p. 413.

- ²⁵ E. B a d e l o n. Description historique et chronologique des monnaies de la Republique Romaine. V. I. Paris, 1885, 668 p.; E. S y d e n h a m. The coinage of the Roman Republic. London, 1952, 343 p.
- ²⁶ H. C e k a. La datation des drachmes de Dyrrachion et d' Apollonie et l' époque de leur pénétration massive vers les côtes de la mer Noire. — In: I. Congr. int. étud. balk. et Sud-est. europ., S., Act. 2. S., 1969, p. 285.
- ²⁷ Изказвам благодарност за консултацията на Иля Прокопов.
- ²⁸ Y. Y o u r g o u k o v a. Coins of the Ancient Thracians. BAR Supplementary Series 4. Oxford, 1976, 33—65.
- ²⁹ Г. К а ц а р о в а. Принос към проучването на маронейските и тасоските тетрадрахми от II период. — А, 1962, № 1, с. 26.
- ³⁰ А. л. Ф о л. Политическа история на траките. Края на второто хилядолетие до края на петти век преди нашата ера. С., 1972, 35—36.
- ³¹ P. F r a n k e. Zur finanzpolitik des makedonischen Königs Perseus während des Kriegs mit Rom 171—168 v. Chr. — JNG, 8, 1957, 31—50.
- ³² С. Д и м и т р о в а - Ч у д и л о в а. Съкровище..., с. 31.
- ³³ Т. Г е р а с и м о в. Находка..., с. 65—78.
- ³⁴ Г. Г и н е в. Монетно съкровище от с. Осиково, Търговишки окръг. — Нум, 1978, № 3, 18—25.
- ³⁵ Y. Y o u r g o u s e v a. Coins..., 54—56.
- ³⁶ Вж. бел. № 29.
- ³⁷ J. W i n k l e r. Schatzfunde..., 123—140.
- ³⁸ С. У т ч е н к о. Цицерон и его время. М, 1972, с. 46 — с изв.
- ³⁹ T. H. R e i n a s c h. L' anarchie monétaire et ses remedes chez les anciens' Grecs. — In: Memoires de l' Institut national de France. Academie des Inscriptions et Belles Lettres, 28, Paris, 1911, № 2, p. 360.
- ⁴⁰ Й. Ю р у к о в а. Трета общополска сесия по нумизматика. — А, 1971, № 1, 77—78. В отчета на автора се резюмира докладът на Б. Митра.
- ⁴¹ E. B a b e l o n. Traitedes monnaies grecques et romaines. Première partie. Théorie et doctrine. Bd. I, Paris, 1901, 905—906.
- ⁴² D i o. C a s s., 51 23—27; C. P a t s c h. Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. 5. Aus 500 Jahren Vorrömischer und römischer Geschichte Südosteuropas. I. Teil. Bis zur Festsetzung der Römer in Transdanuvien. — SBAW, phil. — hist. Kl., 214, Wien, 1932, 69—82; И с т о р и я на България. БАН. Т. 1. С., 1979, 282—284.
- ⁴³ А. З о г р а ф. Античные монеты (МИА—СССР, № 16). Москва/Ленинград, 1951, с. 35.
- ⁴⁴ F l o r., 2 28, I — 3; B r a n d i s. Dacia. — RE, Bd. 8, 1901, S. 1962; M. F l u s s. Moesia. — RE, Bd. 15, 1932, S. 2372.
- ⁴⁵ N. L u r u. Aspekte des Münzlaufs im vorrömischen Dakien. — JNG, 17, 1967, 101—121.
- ⁴⁶ N. L u r u. Aspekte..., p. 115—117.
- ⁴⁷ Т. L i v., Per., 97; Eutrop., 6 2; 10; C. Patsch. Beiträge... — op. cit., 35—37; И с т о р и я на България. БАН. Т. 1. С., 1979, с. 281.
- ⁴⁸ S t r a b o., 7 3, 11.
- ⁴⁹ Д. Н и к о л о в. Цит. съч., с. 172.
- ⁵⁰ Т. L i v., 42 19, 5—6.
- ⁵¹ Н. М у р ы г и н а. Сопротивление фракийских племен римской агрессии и восстание Андрииска. — ВДИ, 1957, № 2, с. 75.
- ⁵² Т. L i v., 45 42, 6—14.
- ⁵³ D i o. C a s s., 41 7, 4—6.

СЪКРАЩЕНИЯ НА ИЗТОЧНИЦИТЕ

А	Археология. София
ВДИ	Вестник древней истории. Москва
ГМ-Пловдив	Годишник на музеите в град Пловдив. Пловдив
ГНАМ-Пловдив	Годишник на Народния археологически музей – Пловдив. Пловдив
ГПлНМ	Годишник на Пловдивския народен музей. Пловдив
ИАД-Варна	Известия на археологическото дружество – Варна. Варна.
ИАИ	Известия на Археологическия институт. София
ИБАД	Известия на Българското археологическо дружество. София
ИБАИ	Известия на Българския археологически институт. София
ИВАД	Известия на Варненското археологическо дружество. Варна
ИМСЗ-България	Известия на музеите от Северозападна България. София
Могили	Могили. Паметници из Българско. Пловдив
МСБ	Сборник за народни умотворения, наука и книжнина. София
МИА-СССР	Материалы и исследования по археологии СССР. Москва/Ленинград
Нум	Нумизматика. София
РСБ	Родопски сборник. София
AAntPh. St. hist. et philol.	Acta antiqua Philippolitana. Studia historica et philologica. S., 1963, Sofia
ANS. MN	American Numismatic Society. Museum Notes. New York
I Congr. int. etud. balk. et sud. -est. europ. Act. 2.	I. Congrès international des études balcaniques et sud-est europeens. S., Actes 2. 1969. Sofia
JNG	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte. Bayern
Pulpudeva	Pulpudeva. Semaines Philippolitaines de l'histoire et de la culture Thrace. V. 3. Plovdiv, 4–19 oct. 1978. Sofia
RE	Pauly-Wissowa Real-Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft. Bd. 8., 1901; Bd. 15, 1932. Stuttgart
SBAW phil. – hist. Kl.	Sitzungsberichte der Akademie der Wissenschaften in Wien. Philosophisch - historische Klasse. Wien
SbNMP. AMNP	Sbornik národního muzea v Praze. Acta Musei nationale Pragae. Praha
ThAnt	Thracia antiqua. Sofia

КАТАЛОГ
НА КОЛЕКТИВНИТЕ МОНЕТНИ НАХОДКИ

Югозападна България

I. Благоевградско

1. Симитли. Сребърни тетрадрахми: Атина, 2 период. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 12, 1938, с. 456).
2. Абланица. Бронзови монети: Филип V и Персей. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 14, 1942, с. 282).
3. Белица. Смесена находка: 28 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 27 тетрадрахми — Атина, 2 период; 5 тетрадрахми — AESILLAS; 2 цистофора; 12 драхми (някои варвар. нмгт.) — Дирахий, Адр. море; 36 рим. републ. денара; няколко слитъка сребро. (Т. Герасимов, ИАИ, 22, 1959, с. 357; Й. Юркова, Нум, 1973, 2, 1—4).
4. Гоце Делчев. 12 рим. републ. денара: 64—31 г. пр. н. е. (Й. Юркова. — А, 1978, 2, 58—59).
5. Гърмен. Смесена находка: 1 денар: М. Антоний; 6 бр. мон.: Амфиол. (Й. Юркова. — А, 1985, 2, с. 59).
6. Струмско (? — Струма, Струмешница). 4 тетраобола: Истнея. (Й. Юркова. — А, 1985, 2, с. 59).
7. Горна Градешница (?). 7 бр. мон.: Филип V и Персей. (И. Прокопов. — Нум, 1986, 3, 5—20).

II. Кюстендилско

8. Слатино. Рим. републ. денари. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, с. 242).
9. Висока могила. 72 бр. мон.: Мароней — II—I в. пр. н. е. (Й. Юркова. — А, 1981, 1—2, с. 127).
10. Кюстендилско. Смесена находка: 1 монета — I Мак. област; 5 тетрадрахми — AESILLAS; 6 рим. републ. денара — 90—83 г. пр. н. е. (Й. Юркова. — А, 1981, 1—2, с. 127).
11. Кочериново. 6 бр. мон.: Персей — 3; Тесалоника — 2; Пела — 1. (Й. Юркова. — А, 1985, 2, с. 59; И. Прокопов. — Нум, 1986, 3, 15—20).
12. Смочево. 14 бр. мон.: Филип V и Персей. (Й. Юркова. — А, 1985, 2, с. 59; И. Прокопов. — Нум, 1986, 3, 5—20).
13. Кюстендилско. Смесена находка — ок. 100 среб. монети: 3 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 2 тетрадрахми — I Мак. област; 1 тетрадрахма — AESILLAS; 1 рим. републ. денар (Й. Юркова. — А, 1985, 2, с. 59).
14. Крайница. 6 бр. мон.: Филип V; Персей; Амфиол. (И. Прокопов. — Нум, 1986, 3, 15—20).
15. Червен бряг. 3 бр. мон.: Филип V и Персей (И. Прокопов. — Нум, 1986, 3, 5—20).

III. Пернишко

16. Перник. 135 рим. републ. денара (Н. Мушмов. — ИБАД, 4, 1914, с. 274).
17. Чепино. 100 тетрадрахми — AESILLAS. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, с. 242).
18. Филиповци. Ок. 800 рим. републ. денара. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, 242—243).
19. Кралев дол. 10 тетрадрахми: I Мак. област. (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 238).
20. Кралев дол. Рим. републ. денари: 12 видени — 109 — 89 г. пр. н. е. (Й. Юркова. — А, 1979, 4, с. 60).

21. Студена. 15 тетрадрахми: I Мак. област. (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).
22. Ноевци. Ок. 20 монети: AESILLAS и I рим. републ. денар (Й. Юрукова. — А, 1982, 1, с. 62).

IV. Софийско

23. Искрец. Тетрадрахми: Тасос, 2 период (X. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 112).
24. Добравица (ст. Загъжено). Рим. републ. денари (X. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив, 1898, с. 117).
25. Бухово. Рим. републ. денари (В. Добруски. — МСБ, 18, 1901, с. 782, бел.1).
26. Осонца. 36 рим. републ. денара — запазени (Б. Филов. — ИБАД, 1, 1910, с. 228).
27. Макоцево. 46 рим. републ. денара — края на I в. пр. н. е. — нач. I в. от н. е. (Б. Филов. — ИБАД, 2, 1911, с. 270).
28. Чурек. Ок. 7 кг варвар. подр. на тетрадрахми: Тасос, 2 период (Б. Филов. — ИБАД, 3, 1913, с. 330).
29. Долна баня. 14 рим. републ. денара (Н. Мушмов. — ИБАД, 4, 1914, с. 273).
30. Софийско. Ок. 5 кг варвар. подр. на тетрадрахми: Тасос, 2 период (Н. Мушмов. — ИБАД, 4, 1914, с. 274).
31. Габер. Тетрадрахми: I Мак. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 26, 1963, с. 257).

Северна България

V. Видинско

32. Макреш. Смесена находка: 27 рим. републ. и 63 имп. денара (Н. Мушмов. — ИБАИ, 5, 1929, с. 383).
33. Буковец. Ок. 1000 рим. републ. денара — осн. ядро. II — нач. I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 11, 1937, с. 320).
34. Градец (ст. Гърци). Смесена находка: рим. републ. и имп. денари — I в. пр. н. е. — II в. н. е. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 14, 1942, с. 282).
35. Кладоруб. Ок. 60 рим. републ. денара: 55 г. пр. н. е. — 37 г. от н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 242; Й. Юрукова и Й. Атанасова. — ИМСЗ — България, 3, 1979, 245–260).

VI. Михайловградско

36. Комошница. Над 300 монети: 37 драхми — Дирахий, Адр. море и 7 рим. републ. денара (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, с. 239).
37. Якимово (ст. Прогорелец) — 70 рим. републ. денара: III–II в. пр. н. е. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, с. 239).
38. Комошница. Смесена находка — 70 екз.: рим. републ. и имп. денари — I в. пр. н. е. — I в. от н. е. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 1, 1922, с. 239).
39. Горна Вереница. Над 26 рим. републ. денара (Т. Герасимов. — ИБАИ, 11, 1937, с. 320).
40. Калчиманица. 70 рим. републ. денара. — ср. II в. пр. н. е. — 76 г. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 239).
41. Долно Озирово. Рим. републ. денари (Т. Герасимов. — ИАИ, 17, 1950, с. 321).
42. Студено буче. 100 тетрадрахми: I Макед. област (Т. Герасимов, ИАИ, 22, 1959, с. 359).
43. Сталийска махала. Рим. републ. денари (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 359).
44. Расово. Над 200 рим. републ. денара — I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 28, 1965, с. 249).

45. Берковица. 24 тетрадрахми: I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 211).
46. Бели брег. 160 рим. републ. денара — II — нач. на I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 211).
47. Бели брег. 18 рим. републ. денара — I в. пр. е. (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).
48. Сталийска махала. 60 рим. републ. денара — 175 — 73 г. пр. н. е. (Й. Юрукова и Й. Атанасова. — ИМСЗ — България, 3, 1979, 245—260).
49. Георги Дамяново. Смесена находка: 54 драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море; тетрадрахми — I Макед. област; тетрадрахми — Тасос, 2 период (Й. Юрукова. — А, 1979, 4, с. 60).
50. Стубел. Смесена находка: 7 тетрадрахми — Тасос, 2 период; рим. републ. денари (Й. Юрукова. — А, 1982, 1, с. 62).
51. СЗ-България. Смесена находка: 14 драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море (Й. Юрукова. — А, 1985, 2, с. 59).

VII. Врачанско

52. Михайлово (ст. Долна Гнойница). Ок. 100 рим. републ. денара (Б. Фылов. — ИБАД, 1, 1910, с. 224).
53. Крушовица. 200 рим. републ. денара: II—I в. пр. н. е. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 6, 1931, с. 316).
54. Краводер. 100 рим. републ. денара (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 236).
55. Оходен. 470 рим. републ. денара: нач. II до края на I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 242; С. Димитрова - Чудилова. — А, 1972, 2, 23—31).
56. Горни Вадин. 51 рим. републ. денара: II — нач. на I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 17, 1950, с. 320).
57. Градешница. 60 тетрадрахми: Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 603).
58. Долни Вадин. Над 700 рим. републ. денара: II — нач. I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 357).
59. Алтмир. Рим. републ. денари: нач. на I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. ИАИ, 22, 1959, с. 357).
60. Търнава. Смесена находка: 105 тетрадрахми — I Макед. област; 35 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 359).
61. Градешница. Смесена находка: 400 слабо варвар. тетрадрахми — Тасос, 2 период; 1 тетрадрахма — Маронея, 2 период; 15 драхми — Аполония и 15 драхми Дирахий, Адр. море. (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 237).
62. Мраморен. 8 тетрадрахми: I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 239).
63. Липница. Смесена находка: 19 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 27 тетраобола — Дирахий, Адр. море; 4 тетраобола — Аполония, Адр. море (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 242).
64. Лазарово. 125 рим. републ. денара: 145 — 41 г. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 238).
65. Койнаре. 338 рим. републ. денара; 2 драхми — Дирахий, Адр. море (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 242).
66. Камено поле. Тетрадрахми — I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 28, 1965, с. 248).
67. Баурене. 300 рим. републ. денара: II—I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 211).

68. Градешница. Смесена находка: 435 рим. републ. и 336 имп. денара (до нач. на II в. от н. е. — Траян). (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 212).
69. Градешница. Над 70 рим. републ. денара: II — нач. I в. пр. н. е. (Й. Юркова. — А, 1979, 4, с. 60).

VIII. Плевенско

70. Долни Дъбник. Смесена находка: 87 рим. републ. и 47 имп. денара — I в. пр. — I в. от н. е. (Б. Филов. — ИБАД, 1, 1910, с. 224).
71. Гиген. Смесена находка: 400 рим. републ. и имп. денара — средата I в. пр. н. е. — нач. II в. от н. е. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 5, 1929, 382—383).
72. Ралево. Варвар. подр. на тетрадрахми — I Макед. област (Т. Герасимов. — ИБАИ, 14, 1942, с. 284).
73. Садовец. 421 драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море и 40 тетрадрахми, — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 17, 1950, с. 321).
74. Николаево. 10 тетрадрахми — I Макед. област и 8 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 17, 1950, 324—325).
75. Рибен. 22 тетрадрахми — I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 18, 1952, с. 404).
76. Божурица. 10 тетрадрахми — I Макед. област и 6 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 18, 1952, с. 404).
77. Горталово. 7 тетрадрахми — I Макед. област и 7 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 18, 1952, с. 404).
78. Ковлюци. 4 тетрадрахми — I Макед. област и 2 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 18, 1952, с. 404).
79. Гиген. Рим. републ. денари: II—I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 357).
80. Гулянци. 441 рим. републ. денара: II—I в. пр. н. е. (P. Radomersky. — SbNMP. AMNP, 15, 1961, 2, 69—91).
81. Тръстенник. 61 рим. републ. денара: II—нач. I в. пр. н. е. и 2 драхми — Дирахий, Адр. море (Т. Герасимов. — ИАИ, 25, 1962, с. 232; Ев. Генова. — А, 1967, 4, 53—59).
82. Ракита. 21 тетрадрахми — I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 213).
83. Садовец. 21 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 8 драхми — Аполония, Адр. море и 14 драхми — Дирахий, Адр. море (Ев. Генова. — А, 1967, 4, 53—59).
84. Ореховица. 280 рим. републ. денара: II—ср. I в. пр. н. е. и 1 драхма — Дирахий, Адр. море (Ев. Генова. — А, 1967, 4, 53—59).
85. Плевен. Смесена находка: 3032 рим. републ. и имп. денара: I в. пр. — I в. от н. е. (Й. Юркова. — А, 1978, 2, с. 73).
86. Плевенско. Смесена находка: 20 тетрадрахми — Тасос, 2 период; драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море (Й. Юркова. — А, 1982, 1, с. 62).

IX. Ловешко

87. Рибарица. Тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 237).
88. Ловешко. 152 драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 239).
89. Слатина. 6 тетрадрахми — Тасос, 2 период и 6 тетрадрахми — I Македонска област (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 243).
90. Тетевен. Драхми — Аполония и Дирахий, Адр. море (Й. Юркова. — А, 1978, 2, с. 73).

X. Великотърновско

91. Върбица (ст. Влащина). 48 подр. тетрадрахми — Маронея, 2 период и 11 подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 11, 1937, с. 315).

92. Красно Градище. 37 тетрадрахми — I Макед. област (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 610).
93. Камен. Тетрадрахми — Маронея, 2 период и рим. републ. денари (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 361).
94. Недан. 102 тетрадрахми — Тасос, 2 период и 1 тетрадрахма — Маронея (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 212).
95. Родина. 5 тетрадрахми — Маронея, 2 период и 50 рим. републ. денара (Т. Герасимов. — ИАИ, 29, 1966, с. 213).

XI. Габровско

96. Кормянско. 7 тетрадрахми — I Макед. област (Й. Юркова. — А, 1979, 4, с. 60).

XII. Русенско

97. Новград. 109 тетрадрахми — I Макед. област и 1 тетрадрахма — II Макед. област (В. Димова. — А, 1959, 1-2, 81-84).
98. Копривец. Тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 242).
99. Батин. Рим. републ. денари (Й. Юркова. — А, 1978, 2, с. 73).
100. Пиргово. 401 имит. тетрадрахми — Филип II; 14 имит. тетрадрахми — Филип III — Аридей; 3 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Й. Юркова. А, 1979, 4, с. 60).

XIII. Разградско

101. Прелез (ст. Юнузлар). Ок. 660 рим. републ. и имп. денара: I в. пр. — I в. от н. е. (Н. Мушмов. — ИБАИ, 4, 1927, с. 325).
102. Липник. 37 тетрадрахми — Тасос, 2 период и 3 тетрадрахми — Маронея (М. Мирчев. — ИВАД, 8, 1951, с. 124).

XIV. Търговищко

103. Априлово. 110 рим. републ. денара — II — нач. I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 602).
104. Долна Златица. Среб. монети от Одесос и Месемврия (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, 238).
105. Осиково. 22 подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период; 1 тетрадрахма — I Макед. област; 2 монети — Одесос (Т. Герасимов. — ИАИ, 30, 1967, с. 188; Г. Гинев. — Нум, 1978, 3, 18-25).

XV. Силистренско

106. Гарван. Ок. 100 рим. републ. и имп. денара от I в. пр. н. е. (Б. Филев. — ИБАД, 3, 1913, с. 336).
107. Попина. Над 170 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 362).

XVI. Добричко

108. Житница (ст. Базаурт). 1430 рим. републ. и имп. монети и среб. съдове (Б. Филев и Ив. Велков. — ИБАД, 7, 1920, с. 150).
109. Граничар. 3 статера — Лизимах и 2 статера — Митридат VI — Евпатор (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 609).

Ю ж н а Б ъ л г а р и я

XVII. Пазарджикско

110. Блатница. 8 тетрадрахми — Тасос, 2 период и 43 монети — Истрия (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 241).

111. Ветрен. 4 тетрадрахми — Атина, 2 период; 1 варвар. подр. тетрадрахма — Тасос, 2 период и 3 рим. републ. денара — ср. I в. пр. н. е. (Й. Юрукова. — А, 1979, 4, с. 60).

XVIII. Пловдивско

112. Първомай. Ок. 3 кг рим. републ. денара (Н. Мушмов. — ИБАИ, 6, 1931, с. 316).
113. Чехларе. 60 ранноимп. денара: кр. I в. пр. — нач. I в. от н. е. (Т. Герасимов. — ИБАИ, 13, 1939, с. 345).
114. Драгомир. Над 14 тетрадрахми — Атина, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 14, 1942, с. 283).
115. Куклен. 17 ориг. и 2 подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 606; Г. Кацарова. — А, 1961, 4, 53—58).
116. Нова махала. 18 подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период; 3 тетрадрахми — Атина, 2 период; 12 рим. републ. денара (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 610).
117. Пловдив. 84 бр. монети — Реметалк I (Л. Ботушарова. — ОГ, 3669, 29. 08. 1956; Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 359; Д. Цончев. — ГПлНМ, 4, 1960, с. 209).
118. Драгомир. 16 тетрадрахми — Атина, 2 период (Д. Цончев. — ГПлНМ, 4, 1960, с. 213).
119. Каравелово. Рим. републ. денари: ср. II в. — I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 25, 1962, с. 232; Юл. Шулекова-Нум, 1979, 2, 13—17).
120. Тополово. 130 рим. републ. денара: ср. II — кр. I в. пр. н. е.; 40 варвар. подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Ел. Златарева. — ГНАМ—Пловдив, 5, 1963, 161—171).
121. Болярино. 2 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 16 имит. тетрадрахми — Тасос, 2 период; 3 тетрадрахми — Атина, 2 период; 1 тетрадрахма — Маронея, 2 период; 1 тетрадрахма, подр. Александър III — Велики — Месемврия; 7 рим. републ. денара — I в. пр. н. е. (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 241; К. Колев. — ГНАМ—Пловдив, 6, 1968, с. 160).
122. Павелско. 4 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 3 рим. републ. денара — I в. пр. н. е. (Й. Юрукова. — А, 1978, 4, с. 58).

XIX. Смолянско

123. Ерма река. Ок. 3 кг бр. монети — Реметалк I (Д. Цончев. — ГПлНМ, 4, 1960, с. 207).
124. Златоград. 10 тетрадрахми — Тасос, 2 период и 1 тетрадрахма — AESILLAS (К. Колев. — ГНАМ—Пловдив, 6, 1968, с. 164).
125. Смолян. 726 бр. монети — Маронея, 2 период (Й. Юрукова. — А, 1979, 4, с. 60).

XX. Кърджалийско

126. Подкова. Тетрадрахми — Маронея, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 240).
127. Кърджали. Бр. монети — Реметалк I (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 610).
128. Груево. Над 448 бр. монети — Реметалк I (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 610).
129. Бели дол. Смесиена находка: 35 мон. — Книдос (190—167 г. пр. н. е.); 17 тетрадрахми "Александров тип" — Аспендос, Перге, Фаселис (222—188 г. пр. н. е.); 2 мон. — Персей; 1 тетрадрахма "Лизимахов тип" — Византион (Й. Юрукова. — РСБ, 3, 1972, 175—189).

XXI. Хасковско

130. Сърница. 12 подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 25, 1962, с. 228; Д. Аладжов. — Нум, 1970, 3, 16—19).
131. Левка. 19 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 3 тетрадрахми — Атина, 2 период; 5 тетрадрахми — Маронея, 2 период; 5 драхми — Александър III; 1 тетрадрахма "Лизи-

- махов тип" — Византион; 5 тетрадрахми — I Макед. област; 3 тетрадрахми — AESILLAS (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).
132. Долно Ботево. Ок. 30 тетрадрахми — Тасос, 2 период. Видени: 9 варвар. подр. и 1 мон. ядро (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).
133. Хасковско. Смесена находка: 3 тетрадрахми — I Макед. област; 1 тетрадрахма — AESILLAS; 2 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 2 драхми — Дирахий, Адр. море; 1 тетрадрахма — Митридат VI — Евпатор (Й. Юрукова. — А, 1978, 4, с. 58).
134. Мезек. 205 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 3 варвар. подражания — Тасос, 2 период; 4 тетрадрахми — I Макед. област; 1 тетрадрахма, подр. Александър III; 4 тетрадрахми "Лизимахов тип" — Византион (Й. Юрукова. — А, 1979, 4, с. 60).
135. Бисер. Тетрадрахми — Атина, 2 период; тетрадрахми — Тасос, 2 период; тетрадрахми, подр. Александър III и Лизимах (Й. Юрукова. — А, 1982, 1, с. 62).

XXII. Старозагорско

136. Казанлъшко. Ок. 600 рим. републ. денара (Н. Мушмов. — ИБАИ, 5, 1929, с. 382).
137. Бенковски. 50 тетрадрахми — Тасос, 2 период, и Атина, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 602).
138. Бенковски. 60 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 22, 1959, с. 357).
139. Колно Мариново. 31 рим. републ. денара — 88 — 14 г. пр. н. е. и 9 мнит. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Ел. Златарева. — ГМ—Пловдив, 3, 1960, 367—377).
140. Православ. 58 рим. републ. денара: 78 — 16 г. пр. н. е. (Д. Николов. — ИАИ, 27, 1964, 153—180).
141. Медово. 151 рим. републ. денара: 155 — 14 г. пр. н. е.; 5 варвар. подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Д. Николов. — ИАИ, 27, 1964, 153—180).
142. Оряховица. Подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 27, 1964, с. 243).
143. Мъдрец. Тетрадрахми — Тасос, 2 период, и Атина, 2 период (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).

XXIII. Сливенско

144. Кортен. 40 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 12, 1938, с. 456).
145. Маца. 5 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 12, 1938, с. 456).
146. Нова Загора. 7 тетрадрахми — Мароня, 2 период; 3 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 2 тетрадрахми — Атина, 2 период; 12 варвар. подр. тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИБАИ, 15, 1946, с. 242).
147. Градец. 8 тетрадрахми — Тасос, 2 период (Т. Герасимов. — ИАИ, 17, 1950, 316—317).
148. Маца. 411 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 1 тетрадрахма — I Македонска област; 22 тетрадрахми, подр. Лизимах; 24 тетрадрахми и 3 драхми — подр. Александър III (Т. Герасимов. — ИАИ, 20, 1955, с. 610).
149. Омарчево. Ок. 28 рим. републ. денара (Т. Герасимов. — ИАИ, 21, 1957, с. 324).
150. Пъдарево. 1 тетрадрахма — Мароня, 2 период; 1 трак. подр.; 10 тетрадрахми — Тасос, 2 период; 4 полуварв. подр. — Тасос, 2 период; 17 варвар. подр. — Тасос, 2 период (Г. Кацарова. — ИАИ, 27, 1964, 131—152).
151. Съдиево. 161 рим. републ. денара: 133 г. пр. н. е. — 14 г. от н. е. и 1 тетрадрахма — варвар. подр. I Макед. област (Й. Юрукова. — А, 1972, 2, 32—38).
152. Новозагорско. 1 тетрадрахма — Тасос, 2 период; 6 варвар. подр. — Тасос, 2 период; 1 рим. републ. денар — Марк Антоний (Й. Юрукова. — А, 1978, 2, с. 73).

XXIV. Ямболско

153. Стройно. 60 тетрадрахми – Маронея, 2 период; 126 тетрадрахми – Тасос, 2 период; 3 тетрадрахми – I Макед. област; 3 тетрадрахми – Атина, 2 период; 1 тетрадрахма – AESILLAS (Т. Герасимов. – ИАИ, 26, 1963, с. 265).
154. Ямбол. 11 бр. монети – Месамбрия, III–II в. пр. н. е.; 4 бр. гривни (Й. Юрукова. – А, 1982, 1, с. 62).

XXV. Бургаско

155. Карнобатско. 20 тетрадрахми и 16 подражания – Тасос, 2 период (Н. Мушмов. – ИБАД, 6, 1918, с. 163).
156. Обзор. 43 рим. републ. денара (Т. Герасимов. – ИАИ, 20, 1955, с. 607; Й. Юрукова. – ИВАД, 14, 1963, 39–44).
157. Съдиево. 4 тетрадрахми – Тасос, 2 период; 43 подраж. Лизимах – Византион (М. Лазаров. – А, 1965, 2, 52–62).
158. Изгрев. Тетрадрахми – Птолемей XII, 85–50 г. пр. н. е. (Й. Юрукова. – А, 1981, 1–2, с. 127).

ХАРАКТЕР НА МОНЕТНОТО ОБРЪЩЕНИЕ В ТРАКИЯ ПРЕЗ II—I В. ПР. Н. Е.

(По данни от колективните монетни находки)

Резюме

Предмет на изследването е колективният нумизматичен материал от 158 съкровища, открити на територията на България. В тях влизат монети от втория период на монетосеченето на гръцките полиси, римски републикански денари и други разпространени през II—I в. пр. н. е. елинистически платежни средства.

Преследено е териториалното им разпространение в земите на север и на юг от Стара планина. Въз основа на датировките на постъпилите монетни емисии е анализиран монетният оборот за изследвания период. Количеството на монетите, съставляващи монетните находки, се приема като указание за тяхната принадлежност преди трезорирането им и степента на търговско и икономическо развитие на тракийските племена преди създаването на римските провинции Мизия, Тракия и Дакия.

Търговските връзки и влияния в Тракия се установяват на основата на принадлежността на монетните емисии, съставляващи монетните находки.

Изводите, до които се достига в резултат на изследването на колективния нумизматичен материал и някои писмени извори, са, че през посочения период монетното обръщение в Тракия се интензифицира. То се развива под влияние на римската военна и политическа експанзия на Балканския полуостров. В резултат на това се поставя началото на сериозни промени от икономическо и социално-класово естество.

ХАРАКТЕР МОНЕТНОГО ОБРАЩЕНИЯ ВО ФРАКИИ ВО II—I ВВ. ДО Н. Э.

(По данным коллективных монетных находок)

Резюме

Предметом данного исследования является коллективный нумизматический материал 158 кладов, найденных на территории Болгарии. В них входят монеты второго периода чеканки монет греческого полиса, римских республиканских денаров и других распространенных во II—I вв. до н. э. эллинистических средств платежа. Прослеживается их территориальное распространение на севере и на юге от Старой планины. На основе датировки поступивших монетных эмиссий анализируется и монетный оборот за исследованный период. Количество составляющих монетных находок монет принимается как указание на их принадлежность до трезорирования и степени торгового и экономического развития фракийских племен до создания римских провинций Мёзия, Фракия и Дакия.

Торговые связи и влияния во Фракии устанавливаются на базе принадлежности составляющих монетных находок эмиссий.

Исследование коллективного нумизматического материала и некоторых письменных источников привело к выводам о том, что за указанный период монетное обращение во Фракии интенсифицировалось. Оно развивается под влиянием римской военной и политической экспансии на Балканский полуостров. В результате ставится начало серьезных экономических и социальных изменений.

CARACTÉRISTIQUE DE LA CIRCULATION DES MONNAIES EN THRACE II—I S. AV. N. E.

(D'après les données des trouvailles collectives de monnaies)

(R e s u m e)

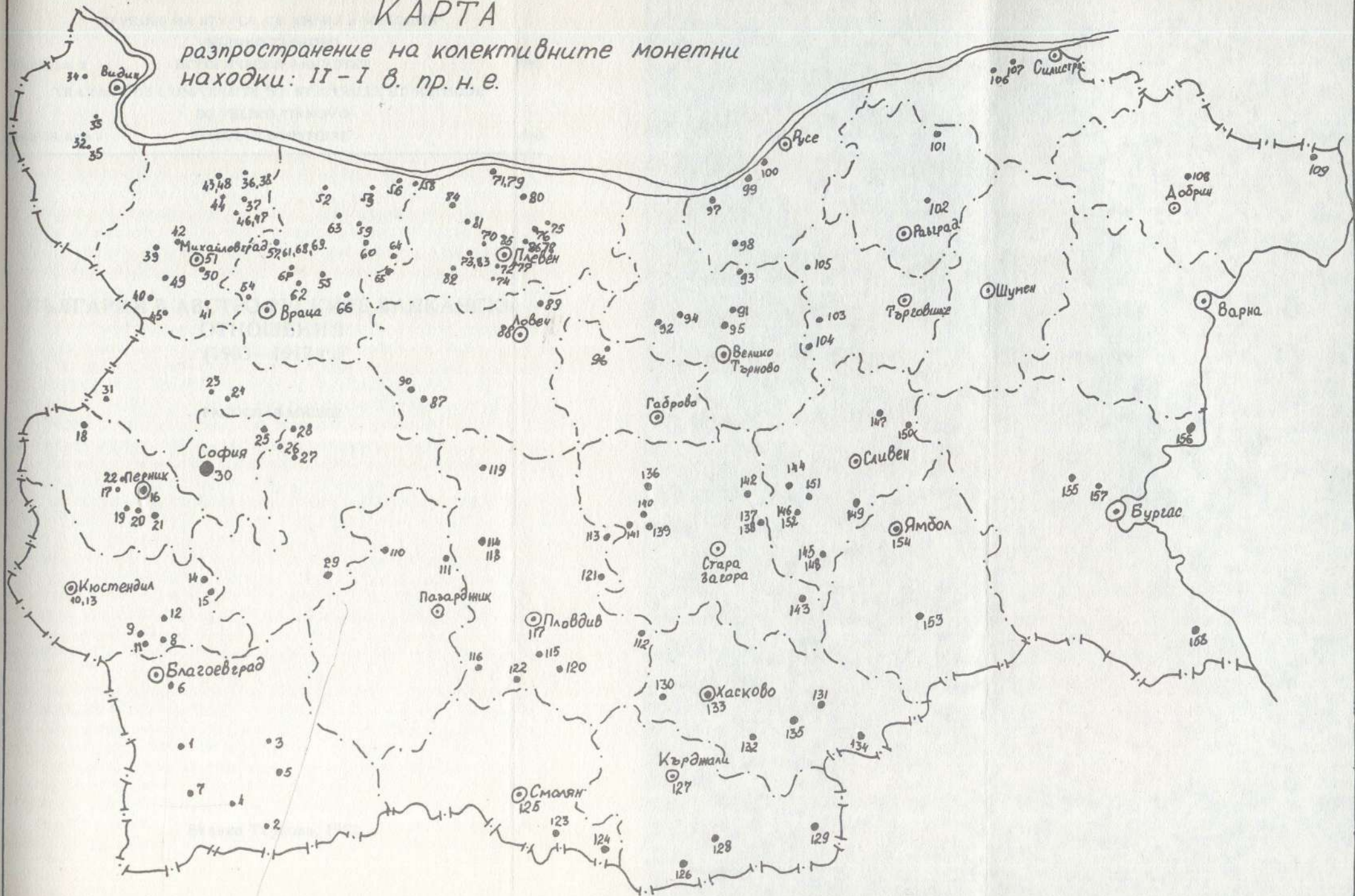
L'objet de l'étude présente sont les trouvailles collectives de monnaies, unies dans 158 trésors, provenant des terres bulgares. Ils comprennent des monnaies, frappées pendant la deuxième période des polis grecques, des deniers romains républicains, ainsi que d'autres moyens de paiement hellénistiques, tous, utilisés pendant II—I s. av. n. e. L'auteur traite leur diffusion sur le territoire au Nord et au Sud du Balkan. D'après les datations des émissions monétaires connues, l'auteur analyse la circulation des monnaies durant la période étudiée. La quantité des monnaies qui font partie des trouvailles monétaires explique leur appartenance lors de l'usage, ainsi que le degré du développement de la commerce et de l'économie avant l'organisation des provinces romaines en Moesie, Thrace et Dacie.

L'influence et les relations commerciales en Thrace s'établissent selon l'appartenance des émissions, consistant les trouvailles monétaires.

En se fondant sur un analyse concrète des trouvailles collectives, ainsi que sur certaines sources écrites, l'auteur tire les conclusions suivantes: la circulation monétaire s'intensifie pendant II—I s. av. n. e.; elle s'élargie sous l'influence de l'expansion militaire et politique romaine sur les Balkans. Il en résulte qu'une période de changements socio-économiques commence.

КАРТА

разпространение на колективните монетни находки: II - I в. пр. н. е.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 28, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1990

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 28, livre 3

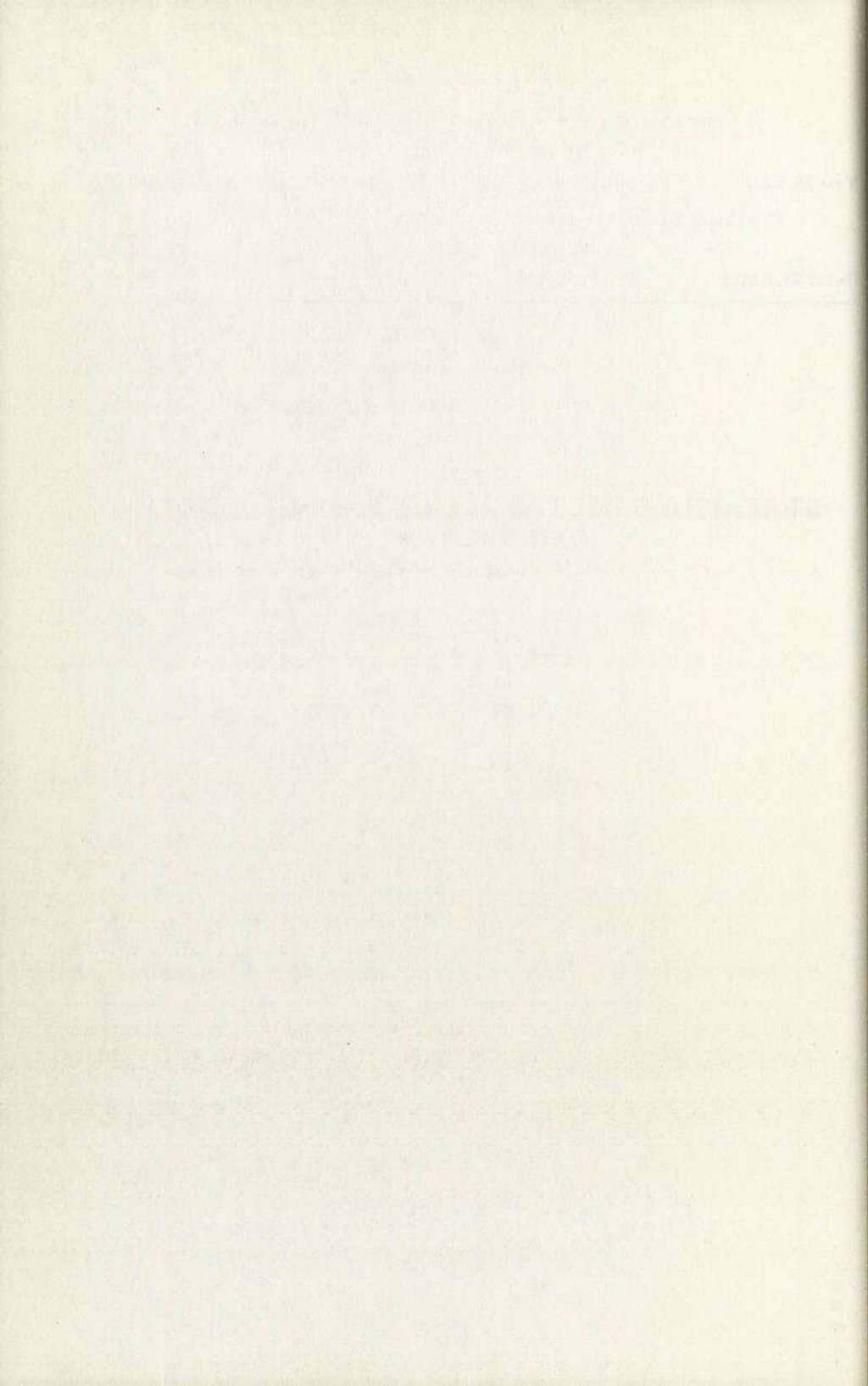
FACULTÉ D'HISTOIRE

1990

БЪЛГАРИЯ В АВСТРО-РУСКИТЕ БАЛКАНСКИ ОТНОШЕНИЯ (1903 – 1912 г.)

РАДОСЛАВ МИШЕВ

Велико Търново, 1992

В началото на ХХ в. балакнската политика на великите държави се характеризираше с някои нови особености, породени от сложната международна обстановка. Проявите на англо-германския антагонизъм в Близкия изток започнаха да се отразяват много силно и върху останалите велики сили. Германия спечели решително влияние в Турция и това се изрази не само в мисията на генерал фон дер Голц, но и особено в турската благосклонност към проекта за Багдадската железопътна линия. Всъщност Германия се превърна в най-ревностен защитник на целостта на Османската империя. За да подкопае нейните позиции, Англия се насочи към децентрализация на Турция с цел да спечели симпатиите на откъсналите се народи. Разбира се, това англо-германско противоборство приемаше най-различни нюанси. Към подобна позиция се придържаше и Италия, аспирираше към турските владения Триполитания и Киренайка. Франция се придържаше към консервативната линия за запазване на статуквото в Турция поради големите си стопански интереси в тази страна. Понякога нейната позиция беше по-колеблива, тъй като трябваше да се съобразява със съюзника си Русия и с Англия.

Далеч по-сложни бяха мотивите, определящи политиката на Австро-Унгария и Русия. Австро-Унгария тласкаше Сърбия към земи с българско население или се опитваше да всява и поддържа раздори между двете балкански страни. След преориентирането на Сърбия към Русия последната тенденция стана преобладаваща. Хабсбургската империя имаше вътрешни политически проблеми, но не изпускате от погледа си Балканите. И при новите условия, създадени от австро-руското споразумение за статуквото на Балканския полуостров от 1897 г., Виена се стремеше да усилва своите позиции на Балканите. Руската дипломатия беше убедена, че е в неин интерес Сърбия да се превърне в по-здрава бариера срещу Германия и Австро-Унгария. Именно затова в Петербург смятаха, че сръбското кралство трябва да получи съответстващото на историческата си роля териториално разширение. Оттук руската дипломатия зае позицията за равновесие между България и Сърбия в Македония, която ощетяваше законните български интереси. Същевременно самата руска дипломатия имаше аспирации към Проливите и техния близък хинтерланд на Балканите. Тези, заедно с руската ангажираност в Далечния изток, са причините за отказа на Русия от идеята за санстефанска

България и хладно съдържаното ѝ отношение към българските национални искания.

В навечерието на Босненската криза 1908—1909 г. в Европа се извършват важни събития, които имат съществено значение в международния живот и особено на Балканите. Реформената акция на силите в Европейска Турция навлиза в своята последна фаза, за да завърши безславно през 1908 г. От друга страна, последвалото "връщане" на руската външна политика в Европа и постигането на англо-руското споразумение от 1907 г. отново увеличават значението на руския фактор. Новото оживление пък по Критския въпрос създава поредния прецедент за активизиране на исканията на българското правителство и българите в Европейска Турция. Политиката на великите сили и противоречията между балканските държави предизвикват усилване на взаимоистребителните борби на революционните организации и чуждите пропаганди в Македония. В резултат от гръцките изстъпления в Македония се развихря и гръцко-българският спор от 1906 г. При неговото развитие Австро-Унгария и Русия се стремят да съдържат и двете страни. От есента на 1906 г. за австро-унгарски външен министър е назначен А. Ерентал, който се ориентира към активна политика на Балканите и постепенно изоставяне на австро-руската идея за спазване на статуквото. Новият курс на Ерентал не закъснява да даде своите резултати, които се проявяват през Босненската криза и в навечерието на Балканската война.

Успоредно с това условията за българската външна политика стават по-сложни, отколкото през годините в края на XIX в. Тогава тактиката на лавиране между великите сили дава известни резултати, докато при новата ситуация по време и след Илинденско-Преображенското въстание възможностите на българската дипломация са ограничени. Твърде вредно за българската национална кауза беше обстоятелството, че Австро-Унгария и Русия вървят анблок по въпроса за спазване на балканското статукво и по такъв начин отлагат или пречат за разрешаването на възникващите проблеми. Разбира се, балканската политика на Австро-Унгария и Русия не може да се провежда, без да се има предвид България. Още повече че много чуждестранни военни специалисти поставят нейните военни възможности наред с турските и на първо място сред останалите балкански държави. Географското положение на Княжеството и фактът, че мнозинството от потиснатото население в Македония и Одринска Тракия е българско, също спомагат съветите, внушенията и предупрежденията на Виена и Петербург да се отправят главно към София. Поради тези съображения българският фактор е много важен в австро-руските политически отношения на Балканите.

През 1908—1912 г. кабинетите на Ал. Малинов и И. Е. Гешов трябва да работят в сложна и критична международна обстановка.

Появяват се видими признаци, че приближава времето за разсичане на балканския възел от противоречия — Младотурската революция, възобновяването на въоръженото революционно движение в Европейска Турция, преговорите между балканските държави и др. И през тези години въпреки кризите, преговорите и враждебността между Виена и Петербург последният продължава да играе водеща роля на Балканите. Очертава се тенденцията и се водят преговори между България, Сърбия и Гърция с крайна цел сключване на Балканския съюз. Създава се любопитната ситуация, когато двете империалистически коалиции трескаво се подготвят за предстоящия конфликт и се стремят да привлекат балканските страни, докато последните желаят да ги изпреварят, като самостоятелно си разпределят европейските владения на Турция.

Досега в българската и чуждата историография няма пряко насочено историческо изследване върху проблема за мястото на България в австро-руските балкански отношения през 1903—1912 г. Разбира се, в трудове с друга тематика този проблем е засяган в различна степен. Това особено се отнася за обявяването на българската независимост и за конкретното образуване на Балканския съюз¹. Същевременно важни други моменти от периода са останали неизследвани или недостатъчно разработвани. Затова в тази разработка ние си поставяме за цел да изясним българския фактор в австро-руските балкански отношения през посочените години. Изследването е направено въз основа на австрийски, български и руски архивни материали, документални сборници на кирилица и латиница, разнообразна литература, преса и др.

* * *

След Илинденско-Преображенското въстание проблемът за реформите в Европейска Турция заема трайно място в отношенията Виена — Петербург — София, като България е поставена в изключително неблагоприятното положение да действа срещу обединената австро-руска политика. Въпреки че между Австро-Унгария и Русия съществува наследството на тежки и непреодолими противоречия, що се отнася до политиката им по отношение на българския национален въпрос през разглежданите години, те намират общи гледни точки. Твърде скоро българското правителство и населението в Македония се разочароват от Мюрцшегската реформена програма и нейното прилагане, тъй като поради тайната съпротива на турските власти е почти невъзможно да се направят решителни подобрения в живота на местното християнско население. Освен това смесените комисии трябвало да имат предвид, че българите са понесли най-

много страдания от турската администрация. Важен е и въпросът за арестуваните и осъдени представители на българското население. Министър-председателят Рачо Петров поставя пред австро-унгарските дипломати въпроса за амнистирането на 1000 българи в Мала Азия и Триполи и за връщане на 13 000 бежанци в родните им места². Междувременно руската дипломация се опасява, че германското правителство поради своите интереси в Цариград може да саботира контролните мерки на Австро-Унгария и Русия в Македония. В такъв дух руският дипломат Бахметиев говори на австро-унгарския дипломатически представител в София Й. Форгах. Според Бахметиев Германия може да попречи на реформите, като тласне Турция към война с България, но неговото мнение среща опровержението на Форгах³.

Успоредно с това Русия се опитва по най-настойчив начин да убеди българската страна в необходимостта да се приемат Мюрцщегските реформи. Например руският консул в Солун Гирс, който пребивава временно във Виена, изказва пред тамошния български дипломатически агент И. Гешов възхищение от реформената програма. Той се стреми да заблуди българския дипломат, че турската администрация в Македония щяла да остане формална пред действителното ръководство на австро-унгарския и руския делегат. Затова Гирс сондира мнението на Гешов дали революционните комитети в Македония и Одринско са доволни от реформените начертания. Руската дипломация се опитва да внуши на Вътрешната революционна организация да се възползва от предложените реформи, като комитетите декларират, че спират всякаква революционна дейност. Светът и Русия щели да бъдат приятно изненадани, ако революционните комитети се саморазпуснат⁴. Подобни внушения към българската дипломация прави и Австро-Унгария. Голуховски казва на Гешов, че Княжеството трябва да спре всякаква помощ за революционното движение в Европейска Турция, тъй като само ако се умиротвори Македония, ще могат да се приложат реформите. Волята на Европа не можела да бъде насилена чрез въстания⁵. Агенор Голуховски дори смята, че софийското правителство може да спре действията на Вътрешната революционна организация. Вижда се, че австро-унгарските и руските дипломати не само правят антибългарски предложения пред София, но и надценяват възможностите за въздействие на софийския кабинет над ВМОРО.

Във връзка с предстоящото развитие на събитията в Македония, през ноември 1903 г. българският дипломатически агент във Виена е на мнение, че трябва да се поддържат добри връзки с австро-унгарския печат. Поради това Гешов предлага да не се спира абонаментът на българското външно министерство за в-к "Политише кореспондент". Според него вестникът имал добро разположение към Кня-

жеството и се намирал в тесни връзки с Балпац⁶. Същевременно незавидното положение на българите в Европейска Турция и напрегнатите отношения между София и Цариград стимулират нова антибългарска активност на съседните балкански държави. През ноември 1903 г. гръцкият крал Георги I се озовава във Виена, където очаква императора Франц Йосиф да се завърне от Ваалзе. По време на престоя гръцкият монарх често разговарял с Голуховски по Македонския въпрос. Георги I искал фаворизиране на гърцизма с цел да се ограничи надмощието на българския елемент в тази област. При това той вече имал симпатиите на бившия австро-унгарски дипломатически представител в Атина Стефан Буриан⁷.

Мюрцшегската реформена програма предвижда два органа за контрол — единия спрямо турското правителство, вторият следва да контролира реорганизацията на турската жандармерия в Македония. В първата институция за контрол вземат участие само Австро-Унгария и Русия чрез назначените на 8 декември 1903 г. свои цивилни агенти Хайнрих Ритер фон Мюлер и Никола Демерик. Във втория орган за контрол участвуват представители на всички велики сили, като реформената област се разделя на райони, където съответната велика държава трябва да реорганизира жандармерията⁸.

По данни на австро-унгарската дипломация от декември 1903 г., назначението на Х. Мюлер поражда задоволство сред българските кръгове в Битолско. В контраст с това впечатление призоваването на руския генерален консул Никола Демерик за цивилен агент при Хилми паша разочарова българското население, понеже то пази неприятни спомени от неговата работа като консул в Битоля. Тогава Демерик си спечелва репутацията на сърбофил и гръкофил, поради което местните българи виждат в неговото назначаване опасност от влошаване на българските позиции в Македония. Българското население разбира, че със своето масово участие във въстанието и понесените загуби привлича в най-голяма степен върху себе си репресиите на турските власти. В последна сметка това обстоятелство се експлоатира енергично от другите националности, както и от Румъния, Гърция и Сърбия. Призоваването на сръбска националност в Европейска Турция и симпатиите на руския цивилен агент към нея предизвикват нови страхове сред българите в областта. По-видните български дейци в Македония били убедени, че руското правителство води враждебна политика към българите и в този смисъл назначаването на Н. Демерик било ново доказателство за това⁹. Разбира се, руският кабинет е запознат с недоверието и отрицателното отношение на ВМОРО и българското правителство към реформите, поради което одобрява миролюбивите български изявления и се опитва да внуши в София повече надежда в реформената инициатива на Русия и Австро-Унгария¹⁰.

Паралелно с тези събития Австро-Унгария и Русия посрещат благосклонно започващите българо-турски преговори за уреждане на спорните въпроси, тъй като те обслужват и тезата на Петербург и Виена за умиротворяване на полуострова. Първото пътуване на българския представител за преговорите Григор Начович до Цариград става през май 1903 г., а от есента на същата година той заема мястото на И. Гешов като дипломатически представител в Цариград. Именно тук започват българо-турските разговори за регулиране на спорните проблеми след въстанието¹¹. По този повод австро-унгарският служител в Министерството на външните работи Ф. Мерей казва на М. Шишманов (български дипломатически служител във Виена — б. а.), че австро-унгарското правителство ще посрещне с удовлетворение едно българо-турско споразумение, тъй като то ще сложи край на кръвопролитията в Македония и Одринско. Германският император Вилхелм II също съветва турския посланик в Берлин и респективно султана чрез посланика си в Цариград турците да избегнат европейска намеса, като се споразумеят директно с българите¹². Българският министър-председател съобщава на Форгах, че според Начович няма съществени различия в преговорите с Турция. Р. Петров е на мнение, че въпреки всичко преговорите ще приключат със споразумение. Той смята, че в последния момент Портата ще повдигне нови въпроси, като откаже или отложи споразумението, но Р. Петров залага на неговата главна стойност. Освен това българският премиер обещава да предприеме сериозни мерки срещу македонската агитация¹³.

В крайна сметка на 26 март 1904 г. се подписва българо-турско споразумение, което включва 8 точки и предвижда да се подготвят специални съглашения по още 6 въпроса. България се задължава да пречи на образуването на революционни комитети и чети на своя територия, а Турция обещава да въведе реформите и да даде амнистия на затворниците и заточениците с изключение на виновните за атентатите. Узаконява се връщането на бежанците с подкрепата на турските власти и се предвижда нормализиране на железопътните връзки и митнически отношения между България и Турция. Освен това турската страна обещава да направи достъпни за българите службите в империята. Практически се освобождават над 4000 затворници и се дава възможност за връщане на десетки хиляди бежанци. Великите сили и по-специално Австро-Унгария и Русия посрещат добре споразумението. Единственото недоволство идва от Белград и Атина¹⁴. Споразумението се сключва успоредно със срещата между Голуховски и италианския министър на външните работи Т. Титони в курорта Абазия. Там се обсъждат интересите на двете страни в балканските работи и особено в Македония. Италианците настояват за свой сектор на реформи в Битоля¹⁵.

По-труден е въпросът с прилагането на българо-турската конвенция, при което българското правителство и населението в Македония и Одринско търсят съдействието на Австро-Унгария и Русия. Пълномощници на българи от Одринско отправят молба до Форгах да се разпространи действието на чл. VI от Мюрцщегската програма и в техните райони. Селяните желаят да се съставят комисии за оценка на нанесените им вреди, назначаване на допълнителни вицеконсули и обезщетение за понесените щети¹⁶. Междувременно в началото на януари 1904 г. австро-унгарското дружество на "Червен кръст" подарява 5000 франка за подкрепа на македонските бежанци, като веднага депозира 1500 франка.¹⁷ През юли 1904 г. австро-унгарският консул в Одрин пише на Голуховски, че въпреки амнистията нещата се изменят бавно и трудно, което става причина отново да се появят чети в южната част на Одринския вилает¹⁸. Австро-унгарската дипломация отново изказва пред българското правителство безпокойство от последните атентати в Македония, извършени от ВМОРО. Според нея те били предвестник за разширяване на въоръжената съпротива. От своя страна Гешов отговаря, че революционните акции са предизвикани от съществуващата мизерия, от турските преследвания и разочарованието на жителите от австро-руските реформи¹⁹. Рачо Петров също казва на австро-унгарските дипломати, че българската страна се държи коректно и няма да остави да се оживи възбудата от миналата година. Турция обаче премълчава безнадеждното положение на населението в Македония, като същевременно усилва своите военни мерки срещу него. При това великите държави не ѝ пречат²⁰.

Годината 1904 отбелязва и някои нови моменти в балканските взаимоотношения. Подписаният на 31 март 1904 г. българо-сръбски договор от Димитър Ризов и полковник Хесапчиев за България и генерал Сава Груич и Никола Пашич за Сърбия не изменя положението в Македония²¹. Съюзният договор е секретен и има чисто политически характер, докато дружественият договор има икономическо съдържание. Всъщност договорите не се различават от българското предложение, според което трябва да се осигурява независимостта на двете страни и територията на Одрински, Солунски, Битолски и Косовски вилает от домогвания на Великите сили. По същество договърът има дефанзивен характер и България отклонява сръбското предложение за подялба на Европейска Турция на сфери на влияние. В договорите не пишело конкретно за Македония, въпреки че духът на тайното споразумение бил за нейната автономия. Практически договорите целели осигуряване на суверенитета и целостта на двете държави, гарантиране влиянието на двете управляващи династии и запазване на Балканите от агресивните домогвания на някои от ве-

ликите държави. По-нататък обаче Белград не се отказва от идеята за дележ на Македония²².

Австро-Унгария и Германия се обявяват против българо-сръбското сближение чрез внушаване на недоверие между двете правителства. В това отношение много активно работят австро-унгарските дипломатически представители в София и Белград. Австро-унгарският военен аташе в сръбската столица Йозеф Помянковски пуска слух, че уж между България и Австро-Унгария имало споразумение за създаване на голяма българска държава. В духа на австро-германското сътрудничество германският дипломатически представител в Белград Екард интригува пред полковник Хесапчиев, че между Сърбия и Турция били водени преговори по Македонския въпрос във вреда на българските интереси. Освен това Екард заявил, че Русия симпатизира на евентуално сръбско-черногорско сближение, но не одобрява идеята за сръбско-български съюз. Завърналият се през април 1904 г. в Белград австро-унгарски посланик К. Думба също се опитва да всява недоверие между Белград и София. Естествено всички тези "съвети" имат като финал подчертаването на симпатиите на Австро-Унгария и Германия към България. Австро-унгарските и германските вестници също се включват в кампанията за дискредитиране на българо-сръбските отношения²³. Същевременно Румъния сондира австро-унгарското мнение дали от Букурещ трябва да се свържат с Фердинанд за компенсация, ако Австро-Унгария и Русия се съгласят с естествения етнографски принцип за подялба на Македония между България, Сърбия и Гърция. От София обаче идват сведения, че българският княз е много двуличен и разглежда едно такова споразумение само като далечна евентуалност. Отстъпване на българска област като компенсация било крайно непопулярно в София и щяло да бъде трудно изпълнимо²⁴. Тук се проявява традиционното противопоставяне на Австро-Унгария на всякакви опити за сближение между балканските страни за разлика от Русия, която често се опитва да внесе разбирателство между балканските славянски държави с оглед на своите глобални интереси.

След остри спорове най-после силите си разпределят районите за реформиране в Македония. Австро-Унгария заема Скопския санджак, доближавайки се по такъв начин до Бяло море, Русия — Солунския санджак, Италия — Битолско и Костурско, Англия — Драмско, Франция — Серския санджак. Германия демонстративно се отказва, като изпраща само един офицер за преподавател в солунското полицейско училище. Начело на реорганизацията в жандармерията застава италианският генерал Деджорджис със заместник френският полковник Веран. Всичко това обаче не може да доведе до прелом в положението на християнското население в Европейска Турция. Вътрешната революционна организация ограничава временно

действията си, за да не пречи на реформите, но предупреждава, че ако промените не бъдат сериозни, въоръжените действия ще бъдат възобновени с пълна сила. През лятото на 1904 г. само в Серско действуват 5 чети с около 200 души²⁵.

Успоредно с това българското правителство отново се обръща за съдействие към Виена и Петербург, като подлага на рязка критика положението в Европейска Турция. Министър-председателят казва на австро-унгарския дипломатически представител в София барон Карл Браун и на колегите му, че обстановката в Одринския вилает е непоносима. Във връзка с това софийският кабинет започва поредния демарш пред великите сили²⁶. Междувременно българското правителство сменя дипломатическия си представител във Виена. От 28 септември/8 октомври 1904 г. дипломатическото агентство в австро-унгарската столица е поето от М. Сарафов²⁷. Италия също изразява отношение по тези въпроси. Още през октомври италианският посланик във Виена дук Д'Аварна декларира пред Сарафов, че Рим няма особени интереси в Македония. Италия одобрявала събитията, които можели да доведат до независимост на балканските народи, и се интересувала от българо-сръбското споразумение. По-специално Италия искала да знае дали то е станало със съгласието на Русия²⁸. От друга страна, руската дипломация отново подчертава мнението си, че ако се даде автономия на областта, в Македония ще настъпи взаимно изстребление. Затова трябвало да се остави турско върховенство. По време на Руско-турската война от 1877/1878 г. русите намерили българите по-заможни от руските селяни и според руския посланик във Виена П. Капнист сигурно и сега положението в Македония било аналогично. Подобни демагогски версии от страна на руската дипломация трябвало да отбива М. Сарафов в австро-унгарската столица²⁹.

Руският представител в София Бахметиев споделя с Браун, че е получил инструкция от граф Ламсдорф по Македонския въпрос. Както пише Браун до Голуховски, тя била аналогична на инструкцията от Виена до него. Бахметиев осведомява външното министерство в Петербург, че Рачо Петров има готовност да направи задоволителна за Великите сили промяна на българската политика по националния въпрос. Р. Петров инструктирал българските търговски агенти в Европейска Турция да се държат коректно и лоялно към властите³⁰. Въпреки това Австро-Унгария е недоволна от отношението към революционерите на българска територия. Според нея княжеското правителство предоставило на македонските дейци 50 000 лв., а войводите се разхождали спокойно из българската столица. Оправданията от София били, че трябвало да се влияе на последните в мирна насока³¹. Карл Браун непрекъснато настоява пред Р. Петров съответните български органи да пазят най-усърдно границата с Турция и

да не допускат преминаването на чети. Според българския министър-председател положението се усложнява от съществуващите неразбирателства в националноосвободителното движение. Дамян Груев обаче обяснил на Р. Петров, че революционните комитети не възнамеряват да извършат нещо, което би навредило на България³². Все пак Виена получава нови сведения за активизирането на революционните комитети. Чета от 64 души цончевисти начело с капитан Стоянов минала в Македония. Д. Груев също се готвел да се върне в областта. Явно българските революционери активизират борбата си срещу чуждите въоръжени пропаганди в Македония и Одринско. На австро-унгарските дипломати се струват много опасни и връзките между български и арменски революционери, които могат да доведат до по-мощни акции³³.

На Голуховски никак не се харесва, че Рачо Петров тръби навсякъде за неверието си в реформите в Европейска Турция. Дори руски и австро-унгарски офицери публично изказвали недоверие към тях. Според Голуховски, макар и бавно, реформите показвали ефект. Тяхното забавяне се дължало на дейността на четите. Михаил Сарафов обаче го контрира с довода, че изчезването на четите ще окуражи турската съпротива срещу реформената акция, на което австро-унгарският външен министър се противопоставя. Освен това по думите на Голуховски изпълнението на английското искане за автономия на Македония засега е невъзможно. Това вече означава известно развие в австро-унгарската позиция по този въпрос. По-нататък обаче става ясно, че това спорадично мнение няма реално покритие³⁴. Същевременно турските власти продължават враждебните мероприятия срещу българското население в Македония и Одринско. В края на февруари 1905 г. става известно, че те връщат насила по родните места работещите в Цариград българи от Битолско. Въпреки официалните български протести Австро-Унгария не се намесва решително. Самият Голуховски казва, че срещу евентуална австро-унгарска окупация на турски територии ще се обявят и самите българи. При това правителството в София било толерантно спрямо революционерите. В общи линии обаче Голуховски бил доволен от мерките срещу комитетите и желал тяхното продължение³⁵.

Въпреки гръцките въоръжени андартски акции и през 1904 г. българите в Македония продължават да реализират успехи. Не спира преминаването на българите патриаршисти към Екзархията и се усилва влиянието на ВМОРО. Същевременно турските власти проявяват голямо пристрастие, като закрилят гръцките чети или почти не действуват срещу тях³⁶. Затова българското правителство и ВМОРО не закъсняват да протестираат пред силите. Р. Петров прави постъпки пред австро-унгарските дипломати в София, като нарежда и на М. Сарафов да извърши подобно запитване във Виена. Българ-

ският министър-председател смята, че е в правото си да иска от великите сили да бъдат съдржани и другите националности в Македония. Той не би имал възражения против действията срещу българските чети, ако турските власти правят същото срещу гръцките и сръбските банди. Фактически досега българите имат най-малка полза от реформите. За К. Браун обаче българските възражения изглеждат неоснователни, тъй като било дълг на софийското правителство да държи коректно поведение³⁷.

Особено много вълнения сред българското население и ВМОРО предизвикват извършваните промени на о-в Крит, с които фактически се нарушава предишният, установен от договорите, ред на острова и които означават нов успех за гръцката кауза. В края на 1904 г. във връзка с изтичането на мандата си върховният комисар на Крит, княз Георги настоява пред великите сили да се дадат допълнителни привилегии на критяните, като заплашва, че няма да поеме управлението на острова за още един мандат. В отговор на това великите държави се съгласяват постепенно да изтеглят своите окупационни части и да отсрочат за 5 години плащането на лихвите по отпуснатите заеми. Въпреки това на 23 март 1905 г. на острова избухва въстание с главна цел политическо обединение с Гърция. Разбира се, България няма нищо против гръцките успехи там, но промените в Крит са използвани като прецедент за подновяването на българските искания спрямо Македония и Одринско. Случаят с Крит поражда и нова сръбска инициатива пред българската дипломатия. През май 1905 г. от Белград сондират българското мнение относно събитията на острова, като предлагат да се изгради съвместно становище по въпроса. Сръбският дипломатически представител в София пита Р. Петров дали не трябва при евентуално присъединяване на Крит към Гърция да направят съвместни постъпки пред великите сили, че това не се посреща спокойно в София и Белград. Всъщност това предложение било в духа на сключения българо-сръбски договор от 1904 г. Рачо Петров обаче отклонява инициативата с предположението, че проблемът за Крит е още перспектива и в този смисъл тяхната акция не била още на зряла³⁸.

С цел да предотврати евентуално съюзяване на балканските страни срещу Турция, през 1906—1909 г. Високата порта организира мисията на своя посланик в Париж Мюнир паша до Белград и Букурещ. Мисията започва през ноември 1906 г. след опитите за българо-сръбско сближение и другите усложнения в Турция. В Белград Мюнир паша предлага споразумение за сръбски неутралитет при евентуален българо-турски конфликт срещу привилегии за сръбската пропаганда в Европейска Турция, а на Румъния не са направени конкретни предложения. Според някои сведения сръбското правителство обещало неутралитет при българо-турски конфликт, а при ус-

пех на България Сърбия трябвало да се намеси в полза на Турция. В хода на разговорите Високата порта поставя и въпроса за присъединяване на Черна Гора към възможното споразумение. В Букурещ подобни турски предложения нямат успех. Следващото пътуване на Мюнир паша през ранната пролет на 1907 г. и третото през юли 1908 г. не оказват съществено влияние върху външната политика на Сърбия и Румъния. Всъщност последните искат само да получат някои облаги в Европейска Турция, без да поемат сериозни ангажименти. Тогава главните цели на сръбската дипломация били запазване на Балканите от домогванията на великите сили и стремеж за споразумение с България за подялба на Европейска Турция на сфери на влияние³⁹.

Продължава обичайната стратегия на австро-унгарската дипломация спрямо българската балканска политика. Каличе изпълнява нарежданията от Виена и настоява пред Портата да действа еднакво срещу всички чети независимо от тяхната национална принадлежност. Той застъпва становището, че случаят с клането в Загоричане компрометира турското правителство и политиката на реформаторските сили Русия и Австро-Унгария. Същевременно във Виена не се харесва твърдият тон на Р. Петров и нейните дипломати изискват от софийското правителство да създава повече трудности пред революционните комитети⁴⁰. Относно продължаващите оплаквания на българското население в Европейска Турция от лошото отношение на официалните власти Голуховски съобщава на Браун необходимата информация и виенското становище по въпроса. Австро-унгарският министър на външните работи наредил на своя посланик в Цариград Х. Каличе да влезе в разбирателство със своя руски колега и заедно да упражнят натиск над Портата. Голуховски се надявал, че княжеското правителство ще продължи коректното си поведение към Турция⁴¹. За това били направени толкова усилия от Виена и Петербург, че в София нямали друг изход. През април 1905 г. Русия също съветва българската дипломация, че сегашното положение на Балканите не създава възможности за активна политика. Според нея малките балкански страни още не могли да разберат, че има още 15–20 години до разпадането на Турция⁴².

В същото време българският екзарх е обзет от песимизъм по отношение на автономията. Той смята, че при съществуващите условия и трудности може да се устрои отделно управление с турски управител. Според екзарха Австро-Унгария щяла да се разшири до Солун, а на България следвало да се падне територията на изток от р. Вардар с Кавала, Енос и по-голямата част от Одринския вилает⁴³. По думите на министъра на вътрешните работи и лидер на Народно-либералната партия Д. Петков българското правителство щяло да бъде спокойно, докато се подготви армията и стане възможно поли-

тическо действие само срещу Турция. Фердинанд пък е на мнение, че трябва да се очаква подтик от Русия. Засега българската войска се обучавала по нова система и нейното въоръжаване вървяло добре⁴⁴.

Поради активизирането на българското националноосвободително движение в Европейска Турция, на 15 септември 1906 г. по инициатива на Австро-Унгария великите сили изпращат поредната нота до София с искане да се вземат мерки срещу революционните комитети. Българското правителство обаче не я уважава, прилагайки убедителния мотив, че трябва първо Високата порта да спре кръвопролитията в Македония и Одринско, за да може да се очакват умиротворяващи резултати⁴⁵. Положението се усложнява допълнително от Румъния, която продължава да държи за куцовлашкото население в Македония с тайната цел да поиска в бъдеще териториална компенсация близо до румънската граница⁴⁶. Несъмнено това би трябвало да засегне български територии, въпреки че букурещкото правителство би могло да отправи такива претенции и към Сърбия.

Паралелно с това австро-унгарските консули в Македония променят тактиката. Този път те започват да правят услуги на българите, за да спечелят тяхното разположение и да се противопоставят на политиката на други държави. От друга страна, италианските офицери в Битолско също влизат във връзка с български войводи на чети⁴⁷. Както се вижда, посочената информация отразява австро-италианското съперничество на Балканите. Затягането на войната между Русия и Япония в Далечния Изток и изострянето на международните борби в Македония се оказват голямо изкушение за Австро-Унгария въпреки нейните официални декларации за сдържаност. Интересен факт е, че докато Голуховски отхвърля революционните комитети и упражнява натиск в балканските столици, някои от неговите консули в Македония са много отзивчиви към населението и четниците. Много усърдие в това отношение проявява А. Крал. Поради това българските среди дори започват да се опасяват от австро-унгарска окупация на Македония. В действителност обаче Голуховски няма вкус към риска при конкретните условия и не прибегва към решителна акция⁴⁸.

На този фон продължават опитите на Австро-Унгария да експлоатира сътрудничеството си с Русия по балканските работи, за да проникне по-силно в Македония. Тези опити, както и други международни причини, създават предпоставки за ускоряване на разрива в австро-руската съгласуваност. Тогава под контрола на австро-германските капитали се намират железопътните линии Митровица — Скопие и Враня — Скопие — Солун. Последната е съединена с линията Ниш — Белград, така че тя пряко свързва Виена със Солун, но минава през враждебната на Австро-Унгария сръбска територия. Съ-

щевременно линията от Скопие за Митровица свършва в последната спирка и от Босна я отделя Новопазарският санджак. Поради това австро-унгарските управляващи кръгове възнамеряват да съединят линията Скопие — Митровица през санджака с босненските линии, но срещат противодействието на държавите от Антантата. Като резултат от натиска на Антантата Турция също отказва да удовлетвори австро-унгарското предложение⁴⁹.

От 24 октомври 1906 г. за австро-унгарски министър на външните работи е назначен дотогавашният посланик в Петербург барон Алоис Ерентал. Идването на Ерентал на този пост означава повече от една лична промяна. Според Лео Фьорстер при А. Голуховски поради вътрешни, национални и външни причини външната политика на монархията била пасивна, докато Ерентал искал да я ръководи в оптимистична посока и да отвори пътя за вътрешнополитически реформи⁵⁰. Новият министър на външните работи има дългогодишен дипломатически опит от работата си при бившия министър Густав Калноки и като посланик в Русия след 1899 г. За разлика от Голуховски Ерентал изтъква, че в отношенията си с Русия монархията трябва не само да взема, но и да дава нещо. Като посланик в Петербург той предлага двете държави да се споразумеят, като Австро-Унгария получи предимство в западната част на Балканския полуостров, а на Русия да се предоставят концесии на Босфора, но среща противодействието на своя външен министър Голуховски. Все пак през 1904 г. Ерентал постига подписването на споразумение с Русия за неутралитет. По-нататък той иска да се възползва от трудностите на Петербург, предизвикани от Руско-японската война и революцията, за да поднови Съюза на тримата императори. По същество Ерентал се стреми към съюз на монархиите срещу заплашващите революции.

Тези планове на А. Ерентал обаче съвпадат с нежелано за него разместване на силите в Европа. Образуването на Антантата през 1904 и 1907 г. обективно има антигерманска и антиавстро-унгарска насоченост. Явно Англия възнамерява да остави Австро-Унгария извън своята ориенталска политика, а Русия вижда в лицето на Англия по-изгоден партньор в Близкия Изток, както е направила в Далечния и Средния изток. Поради това през 1907 г. са прекъснати преговорите за подновяване на Съюза на тримата императори и не се разширява австро-руското сътрудничество от 1904 г. Единствено фактът, че Ерентал изоставя временно антируската политика на своя предшественик, се приема с удоволствие в Петербург. Същевременно руският отказ на австро-унгарските инициативи предизвиква Ерентал и той решава да приложи идеите си на Балканите без руското сътрудничество. По същество Ерентал смята, че след събитията от 1904—1907 г. Русия ще бъде неефективна най-малко 10 години и през

това време той ще може да предприеме строежа на железопътна линия през Новопазарския санджак⁵¹.

Усложненото положение в Европейска Турция налага да се оживи отново международната дипломатическа активност. Македонският въпрос се разисква на срещите между Николай II и Вилхелм II през юли — август 1907 г., между английския крал Едуард VII и Франц Йосиф — на 15 септември 1907 г. и между Едуард VII и Клемансо на 21 септември 1907 г. В крайна сметка поради различията в интересите срещите имат само консултативен характер и не се стига до приемане на вариант за решаване на Македонския въпрос⁵². През юли в Дезио и през август същата 1907 г. в Семеринг Ерентал дава на италианския външен министър Титони гаранция, че австро-унгарските стремежи са насочени към спазване на статуквото в Европейска Турция и към усиляване на реформената акция в Македония. Като перспективно споразумение между двете страни се предвижда при евентуално разпадане на Турция Албания да стане автономна държава, а по-нататъшната съдба на Македония да бъде решена от Великите сили⁵³.

Първата година от службата на Ерентал се характеризира с опити да намери задоволително решение на балканския въпрос, съгласувано с Русия и Франция. Австро-унгарският министър на външните работи смята, че е дошъл моментът за решително излизане на Балканите и в меморандума си от 5 февруари 1907 г. препоръчва да се сложи край на дотогавашната виенска пасивна политика. Като се обосновава с вътрешните и външните интереси на Австро-Унгария, Ерентал заявява, че империята трябва да се откаже от спазването на статуквото на Балканите. Същевременно военните кръгове в Австро-Унгария издигат гласове за превантивна война. Известният началник на Генералния щаб Конрад фон Хьотцендорф проектира военен поход срещу Сърбия. "Ако нашите войски влязат в гр. Ниш — пише Конрад, — ако станем господари там, то нашето влияние в юго-западната част на Балканите отделно (Македония — б. а.), но и на Балканите като цяло ни е осигурено"⁵⁴. Конрад разглежда Сърбия, Черна Гора и Италия като непримирими противници на монархията и затова настоява да се форсира въоръжаването на империята или да се осъществи превантивна военна акция срещу посочените държави. Тук той планира при въоръжен конфликт със Сърбия да неутрализира нейната защитница Русия. Поради това Конрад смята за особено благоприятен момент поражението на Русия във войната с Япония през 1904—1905 г. Той даже разговаря по тези въпроси с известния началник на Генералния щаб на германската армия Шлифен, но последният вижда Франция като главен противник на Германия⁵⁵.

В този смисъл е неприемлива постановката на М. Камерер, че до 1906 г. реформената акция имала за цел да се християнизират Тур-

ция и да се пазят мюсюлманите от нападения, а след тази година се превърнала в инструмент на политиката на сила на великите държави⁵⁶. Дунавската монархия отново поела трудна роля на Балканите. От една страна, тя полагаля усилия да забави разпадането на Турция, а от друга, да държи на споразумението с Русия⁵⁷. Това според нас е също недостатъчно прецизирано мнение. Колко Австро-Унгария държи на Русия, се вижда от събитията през 1908—1909 г.

Сътрудничеството с Русия до Босненската криза дава на Австро-Унгария значителни предимства в полемиката с България по Македонския въпрос. Същевременно тази дискуссия носи белезите и на спора по Критския въпрос и неговото развитие в полза на Гърция. Поради това българската дипломация пряко опонира на австро-унгарското становище особено след като принц Георги напуска острова. Михаил Сарафов подчертава пред австро-унгарския външен министър очебийната разлика в отношението на силите към критяните и македонските българи. Въпреки доводите на австро-унгарската дипломация българската страна изтъква, че каквото и да се говори, исканията на критските гърци се удовлетворяват, докато македонските българи не получават нищо съществено⁵⁸. През септември 1906 г. в специално окръжно до княжеските представители в чужбина се казва, че в Крит се извършват важни промени и тамошното население се радва на благоденствие, докато в Македония положението се влошава и никакви реформи няма да го спасят. Въпреки злодеянията на гръцките андартски чети в Македония, сега излизало, че силите един вид ги награждават, като изменят условията на о-в Крит в полза на гърците⁵⁹. Дори окуражени от благоразположението на великите държави, андартите извършват нови престъпления срещу българското население в Македония. На 12 декември 1907 г. българското министерство на външните работи отправя паметна записка до Русия, в която настоява руската дипломация да направи необходимите постъпки в Цариград и Атина във връзка с последния случай на гръцка антибългарска акция. От анкетата на руски офицер в македонската жандармерия ставало ясно гръцкото участие в избиването на 23-ма невинни българи, отиващи в Атон. В акцията били замесени гръцкото консулство и митрополия в Серес⁶⁰.

Междувременно Австро-Унгария следи внимателно преките руско-български отношения с цел да въздействува при възможност в своя полза. Разбира се, във Виена посрещат с удовлетворение вестите за възникващите понякога проблеми в българо-руските дипломатически връзки. Например обект на внимание и коментари са влошаващите се отношения между руския дипломатически представител в София Бахметиев и княз Фердинанд през 1903—1905 г., съпроводени и с нападки в българския печат към руския дипломат⁶¹. От началото на 1906 г. на мястото на Бахметиев е назначен Щеглов, което не

е сполучлив избор за Петербург. В България не посрещат Щеглов възторжено, тъй като той е бил секретар на Соболев по време на неговото пребиваване в София и е водил скандален начин на живот в годините на службата си в Цариград и Цетине⁶².

Надеждите на австро-унгарската дипломация за усилване на нейното влияние в страната се подхранват и от правителството на Димитър Петков, дошъл на власт през октомври 1906 г. По същество продължава управлението на Народно-либералната партия, като начело на кабинета вече не е безпартийният генерал Рачо Петров, а лидерът на партията Д. Петков. Последният декларира пред австро-унгарския дипломатически представител в София граф Д. Турн, че като ученик на Стамболов желае Княжеството да се облегне на дунавската монархия⁶³. Когато през август 1907 г. по повод откриването на паметника на Цар Освободител в София идва авторитетна руска делегация, вниманието на виенската дипломация отново се насочва към българската столица. Въпреки импозантните тържества обаче Турн докладва на Ерентал успокояващи сведения. Според него посещенията на руския велик княз нямало да допринесе за по-тясно свързване на руско-българските отношения и не ще упражни значително влияние върху външнополитическата ориентация на България⁶⁴. Същевременно българското министерство на външните работи декларира пред австро-унгарската дипломация, че евентуално постигане на български излаз на Егейско море ще еманципира България от Русия⁶⁵. По такъв начин българското правителство се опитва да внуши на австро-унгарската страна, че подкрепата на българските национални искания ще послужи и на австро-унгарските стремежи да се отдалечи Княжеството от Русия.

В края на 1907 г. руската дипломация се интересува от предстоящото пътуване на Ст. Паприков до Петербург, от очакваното формиране на правителството на Демократическата партия и от Македонския въпрос. Руският дипломатически представител в София Сементовски-Курило изразил пред генерал Паприков съмненията си, че властта трябва да премине към младите и неопитни политици от средите на демократите. За Русия това не е без значение, тъй като по Македонския въпрос настъпва психологически момент. Убийството на Борис Сарафов и Иван Гарванов от Тодор Паница показва двойната роля на България и в този смисъл старото правителство допринася за предизвикване на разкол в страната. Българското правителство трябвало да се откаже от всякакви ходове в Македония и да се опре на реформените усилия на великите държави в Мюрцщегската програма. Европейските кабинети щели да се стремят към спокойствие в този район на Балканите. Руският дипломат казва тези неща на Паприков, понеже се надява, че той ще влезе в новия кабинет. Изобщо Сементовски-Курило се опитва да внуши на българска-

та дипломация руското становище по Македонския въпрос⁶⁶. Като използва острите разпри в националноосвободителното движение в Македония и Одринско, руската дипломация упражнява натиск в София с цел последната да отстъпи от своята политика по въпроса.

Новият курс в балканската политика на Ерентал се съпровожда от традиционната австро-унгарска подозрителност спрямо руската политика в района. Дори понякога австро-унгарската дипломация получава нареждания да проверява абсурдни слухове. На 17 октомври 1907 г. Ерентал изисква от Ото Чернин в София да провери "новината", че 800 руски войници, преоблечени като работници, се намирали в Рилския манастир в очакване да получат оръжие⁶⁷. Взаимните подозрения между Виена и Петербург обаче не пречат двете сили да поддържат старата си съгласуваност срещу националноосвободителното движение. През ноември 1907 г. руската дипломация отново напомня на Австро-Унгария, че трябва да направят в София предупреждаващи изявления срещу активизиралите се напоследък български чети в Македония⁶⁸. Неизменна остава и отрицателната австро-унгарска позиция по идеята за автономия на тази област. Когато българското правителство поставя за пореден път този въпрос пред Ерентал, той казва, че не знае кой ще има върховенство в провинция с такава уредба. След отговора, че такъв авторитет може да бъде султанският съюзернитет, Ерентал отклонява разговора към обсъждане на съдебната реформа в Македония. За да се въведе успешно тази реформа, трябвало България и Турция да бъдат в добри отношения. Накрая за България било най-изгодно да следва съветите на Австро-Унгария и Русия⁶⁹.

В изложението си върху реформената акция Ерентал изтъква голямата полза от австро-руската съгласуваност и отправя критики към политиката на балканските държави, които според него изтълкували реформената акция като начало на ликвидиране на Европейска Турция и засилили междуособните си борби в Македония, докато преди изострянето на тези спорове реформите имали постижения. Освен това турците не действували системно срещу четническото движение⁷⁰. По такъв начин Ерентал отново се отклонява от главната причина за неуспеха на реформите и прехвърля отговорността върху съседните балкански страни. В това отношение Австро-Унгария се възползува от междуособните борби в Македония, за да подготвя своите тактически ходове. Изказаното от Ерентал мнение се явява и като прелюдия към замисленото споразумение с Турция и отказа от реформите.

През този период започва да се пропуква и австро-руското единно отрицателно отношение към проблема за българската независимост. Австро-унгарската позиция спрямо българските искания в Македония и Одринско е отрицателна, но по въпроса за евентуално обя-

вяване на българската независимост се появяват нови моменти. Това проличава при княжеските сондажи през 1905 и 1907 г. У австро-унгарските управляващи кръгове постепенно узрява решението да се приложи перманентно съществуващата идея за съгласувана акция при подходящи международни условия. Имала се предвид анексията на Босна и Херцеговина при предшествуващо нарушение на Берлинския договор. Такова се очертава да бъде обявяването на независимостта на България. След идването на Ерентал, през 1907 г. във Виена преценяват, че въпросът наближава своята кулминационна точка. Наред с това австро-унгарската дипломация преценява, че е необходима подходяща международна ситуация, която да даде необходимия повод и тласък на събитието. Такава ситуация настъпва през 1908 г.

Като използвава турското безпокойство от исканията на някои велики сили за юридически контрол в Македония, Австро-Унгария предлага на Портата построяването на Новопазарската железопътна линия срещу добро отношение към Турция по въпроса за юридическия контрол. Другото желание на Хабсбургската империя било да получи преобладаващо икономическо влияние в Косовския и Солунския вилает. В такъв дух Палавичини депозира и своето предложение до султана, като в замяна на това Виена тръгва към отказ от реформите. Към края на януари 1908 г. Ерентал съобщава принципното турско съгласие за железопътно свързване на Увац с Косовска Митровица. По същество това е удар върху австро-руското споразумение за статуквото от 1897 г. С отказа на Австро-Унгария от реформената акция последната навлиза в нова окончателна фаза през 1908 г.

* * *

През януари 1908 г. лидерът на Демократическата партия Ал. Малинов формира ново българско правителство, което твърде скоро трябва да реагира на внезапни и важни международни събития. Тогава започват международни разговори по важни въпроси, избухва Младотурската революция, обявява се независимостта на България и др. През 1908 г. избухва и се разразява известната Босненска криза, която се предшества от важни събития. Поради силната активност на Германия в Турция и претенциите на Италия за Триполи и Киренайка, Англия и Русия решават да обсъдят някои важни международни въпроси. Това става възможно и благодарение на вече уредените през 1907 г. англо-руски колониални противоречия. На срещата в Ревел (Талин — б. а.) между Николай II и Едуард VII през юни 1908 г. се обсъжда Македонският въпрос, като двете сили се споразумяват да принудят Турция да проведе по-ефективни реформи в Ма-

кедония, които можели да доведат до автономия на областта. За да осуети това вмешателство и по вътрешни причини, през юли Младотурският комитет започва действия срещу централната власт и прокламира конституцията от 1876 г.

Младотурската революция се посреща с радост от българското революционно движение в Европейска Турция, тъй като тя обявява братство и равенство между всички националности в империята. Дори ръководителите на Серския революционен окръг като Яне Сандански и др. се сближават с младотурците. Образуват се две български политически партии — Народна федеративна партия и Съюз на българските конституционни клубове. Възникват и някои социалистически организации, както и Съюз на българските учители⁷¹. Младотурците получават необходимата политическа подкрепа от ВМОРО, но в този отговорен момент ръководството на организацията не е единно и не може да постави искане за автономия като предварително условие, за да окаже помощ на младотурците. Това особено важи за революционните функционери от Серския окръг, които прегръщат младотурската кауза без гаранции за бъдещето на българските интереси в областта. Наистина през август 1908 г. в Солун се водят преговори между дейци на другите революционни окръзи от ВМОРО (десницата) и младотурците, но и тогава турската страна не се съгласява с искането за автономия. Вместо да продължат въоръжената борба (или натиск), когато младотурците са затруднени във вътрешно- и външнополитическо отношение, дейците на ВМОРО се легализират. Така аргументите на великите сили за реформи отпадат и реформената акция приключва⁷². Практически ръководството на ВМОРО изоставя идеята за автономия, за която се бори в продължение на десетилетия и дава толкова много жертви. Това е съдбоносна грешка. Някои от тях, особено дейците от Серския окръг, не успяват навреме да разберат, че младотурците извършват тези промени не за бившите потиснати националности, а за бъдещето на своите великодержавни амбиции. По такъв начин е пропуснат удобен момент за постигане на резултат. Тъй като тези проблеми са разглеждани на друго място, няма да се задълбочаваме над тях, нито пък подробно ще се спираме на перипетията при обявяването на независимостта на България.

От друга страна, събитията в Турция тонизират Ерентал за решаване на въпроса за Босна и Херцеговина. Австро-Унгария е главната действаща сила при създаването на враждебни течения срещу младотурците. Освен това тя постоянно изразява безпокойство от положението в Македония след революцията⁷³. Ерентал обаче се старее към осигуряване на анексията с дипломатически средства и смята като стъпка за това пораждаване на разбирателство между България и Турция. Заедно с това е предвидена евентуалната враждеб-

ност на Русия, Черна гора и Сърбия. Австро-унгарският министър на външните работи се надява на уговорка с Турция под формата на приятелско споразумение, тъй като е важно Високата порта да се въздържи от враждебен акт срещу Австро-Унгария. От друга страна, трябва да се спечели България, без да се помрачат връзките между Австро-Унгария и Румъния⁷⁴. Когато на 19 август 1908 г. се обсъжда въпросът за предстоящата анексия на Босна и Херцеговина, министър-председателят на Австрия барон Бек повдига въпроса за готовността на монархията в случай на война с някоя от Великите сили. Началникът на Генералния щаб Конрад фон Хьотцендорф отговаря, че в момента Русия не е готова за война. Що се отнася до Турция, нейното военно състояние също не ѝ позволявало да нанесе военен удар. Германия като австро-унгарски съюзник не била под въпрос. Така че оставала само Италия, срещу която се смятало, че дуалистичната монархия е готова във военно отношение⁷⁵.

Последвалите събития потвърждават преценката на Конрад. На 15 септември 1908 г. се провежда срещата между министрите на външните работи на Австро-Унгария и Русия в замък Бухлау. На тези преговори Изволски по същество се съгласява с искането на Ерентал за анексия на Босна и Херцеговина срещу австро-унгарското обещание за дипломатическа подкрепа на руско предложение за изменение режима на Пролитите. Успоредно с българо-австро-унгарските преговори по въпроса за независимостта на България и анексията на Босна и Херцеговина австро-унгарските управляващи кръгове демонстрират приятелско отношение към българските държавници. Например унгарският министър-председател Векерле отказва на турския генерален консул в Будапеща Али Фуад-Хикмет бей разрешение да присъства при посрещането на Фердинанд в Будапеща⁷⁶. Всъщност по такъв начин Австро-Унгария пренебрегва Турция като съюзник на българското княжество. Векерле заявява на българския дипломатически представител, че във Виена очакват благодарност за австро-унгарските симпатии към София. Според него наскоро българите щели да имат възможност да излязат приятелството си към Австро-Унгария, като имал предвид предстоящата анексия на Босна и Херцеговина и обявяването на българската независимост. Австро-Унгария желала да стабилизира търговско-политическите си отношения с България. Ерентал също бил доволен от разговорите си с българските представители⁷⁷.

След преговорите между Австро-Унгария и България се стига до съгласуване на действията и на 22 септември 1908 г. е обявена независимостта на България, като на следващия ден става анексията на Босна и Херцеговина от Австро-Унгария⁷⁸. Трябва да подчертаем, че австро-унгарската съгласуваност с българската дипломация за акцията през 1908 г. не е безкористна. Ако Хабсбургската империя признава кралската титла на сръбския монарх Милан срещу полити-

чески отстъпки на Белград от национален характер, такова споразумение с България е немислимо. Никое българско правителство не би се съгласило например да се споразумее с империята за евентуална подялба на Македония. Не случайно такъв вариант не е изобщо повдиган. Поради тези съображения за австро-унгарската дипломация остава само вариантът за съгласувана акция с цел съвместно нарушение на Берлинския договор. При него на България е отредена спомагателна и отвлечаща роля. Тази виенска егоистична политика проличава при трудните перипетии на дипломатическото признаване на независимостта и на преодоляването на неблагоприятните икономически последици от бившето васално положение на България. Същевременно фактът, че една от великите сили също наруши Берлинския договор, прави по-преодолимо първоначалното негативно отношение на останалите велики държави. България получава известни гаранции от Австро-Унгария срещу Сърбия и Румъния.

Съчетаването на българската независимост с австро-унгарската акция за анексията на Босна и Херцеговина не допринася за усиляване на доверието в българо-руските отношения. Руската дипломация упреква българското правителство, че се е споразумяло с Австро-Унгария и е обявило несвоевременно независимостта на страната, като свидетелство за първото били преговорите в Будапеща. Още по време на срещата в Бухлау между Изволски и Ерентал последният казал, че България ще получи независимостта си. Русия не можела да не симпатизира на България, но трябвало да държи и на своите интереси в общата политика⁷⁹. По-късно относно австро-руското съперничество Фердинанд казал, че България трябва да води своя политика, по неговите думи, "затова на приема в Будапеща аз бях толкова въздържан, всичко беше добре уредено и аз се оставих да разпоредят, като засвидетелствувах благодарността си, но нищо повече"⁸⁰. В разгара на преговорите Ерентал посреща със задоволство мобилизационните мерки на България, тъй като според него те ще спомогнат за благоприятен изход на австро-турските разговори относно Босна и Херцеговина⁸¹. От друга страна, новината, че Русия е готова да признае безусловно анексията на Босна и Херцеговина, се коментира от австро-унгарските дипломати като колосален успех на Ерентал. Още повече че останалите велики сили също се примиряват с новото положение. В такава обстановка Австро-Унгария използва своята силна позиция, за да упражнява натиск над Сърбия. Във връзка с тези нови обстоятелства Турн предлага на Ерентал да смекчи отношението си към Сърбия. По такъв начин монархията щяла да даде доказателство, че няма да води завоевателна политика на полуострова и ще бъдат туширани българските опасения. Оттук можело да последва и засилване на българските симпатии към Австро-Унгария⁸². Несъмнено Ерентал си има собствена концепция за външната политика, тъй като австро-унгарското недоверие към Сърбия продължава.

Напрегнатият период след провъзгласяването на независимостта до нейното формално признаване от Великите сили отбелязва и опити на австро-унгарската дипломация да склони българското правителство за сключване на австро-българско военнополитическо споразумение. На 3 януари 1909 г. Ерентал инструктира своя дипломатически представител в София Турн да сондира по този въпрос мнението на софийското правителство. Ставало дума да се подпише споразумение, според което, ако Австро-Унгария воюва със Сърбия или България с Турция, другата държава ще спазва благосклонен неутралитет по отношение на съюзниците си. В случай, че се наложи Австро-Унгария или България да воюват срещу коалиция от Сърбия и Турция, съюзените държави трябвало да си окажат взаимна помощ. По такъв начин споразумението щяло да подсили позициите на Австро-Унгария и България срещу Турция и при бъдещи събития на Балканите. На 11 януари граф Турн съобщава на Фердинанд желанието на австро-унгарската дипломация, но монархът проявява колебливост. Фердинанд препоръчва на Турн да преговаря с военния министър генерал Д. Николаев, известен с антируските си настроения, и с министър-председателя Александър Малинов. След това А. Малинов трябвало да докладва на царя и така инициативата щяла да бъде на кабинета. По препоръка на Фердинанд не бивало да се осведомява министърът на външните работи генерал С. Паприков поради неговите връзки с руския дипломатически представител в София Сементовски-Курило⁸³.

Австро-Унгария стига нелеко до това свое предложение. Когато тя обсъжда с германския си съюзник варианта за споразумение между Виена и София срещу Белград или против Турция, Сърбия и Черна гора, уточнява, че ще избягва конкретизирането на втория случай, за да не дава обещания на България по отношение на Македония. При акция на Австро-Унгария и България само срещу Сърбия, Виена щяла с готовност да обещае на София Пиротско⁸⁴. По-късно тази виенска позиция добива по-голяма отстъпчивост. На 21 януари 1909 г. в разговор с Турн Малинов изказва своите симпатии към проекта, при условие че Австро-Унгария изясни своето становище по два въпроса — българската позиция при българо-турските преговори и виенското поведение, ако се скъсат тези преговори и се стигне до международен конфликт или война. На 25 януари Ерентал инструктира Турн, че при българско-турска война Австро-Унгария ще задържа дори със сила Сърбия и ще повлияе над Румъния да спазва благосклонен неутралитет. Австро-Унгария декларира, че няма териториални аспирации към Македония и няма да пречи на България, нещо повече — обещава да я покровителствува при евентуални румънски искания за компенсация. В заключение Ерентал предлага да се сключи военна конвенция. Руското предложение обаче на 2 февруа-

ри 1909 г. за уреждане на българо-турския спор парализира австро-унгарската активност в София. Ерентал веднага нарежда на Турн да спре преговорите с кабинета на Малинов, тъй като България влизала във финансова и политическа зависимост от Русия⁸⁵. Във връзка с обтегнатите австро-сръбски отношения руският военен аташе във Виена полковник Марченко казва на М. Сарафов, че вероятно войната между Австро-Унгария и Сърбия е неизбежна. Австро-унгарски дейци казвали, че при такъв конфликт българската армия може да заеме Пирот и Ниш. От своя страна М. Сарафов отхвърля слуховете за съвместни действия на Австро-Унгария и България⁸⁶.

Описаните преговори свидетелствуват за австро-унгарските намерения да се използва България във виенските планове срещу Сърбия. Цели се също и неутрализиране на българо-сръбските разговори. При това Австро-Унгария дава изненадващото обещание да поддържа българско разширение по посока на Македония, което контрастира с чеднократно демонстрираните от Балплац принципи за запазване на статуквото. Случилото се показва, че австро-унгарската дипломатия е наясно как може да привлече България с обещания по националния въпрос. Руското предложение за уреждане на българо-турския спор предотвратява евентуалното споразумение между Австро-Унгария и България, но монархията не се отдръпва само поради това, че България, както казва Ерентал, влизала в сферата на руското влияние. Във Виена разбират, че кризата тръгва към своето разрешение, и това прави излишни концесиите към София.

Различията между официалните схващания на България и Русия по въпроса за времето и начина на обявяване на независимостта силно резонират сред руското общество. Например "Новое время" публикува статия за австро-руското съперничество сред славянските народи, в която излага ред обвинения срещу българската политика. Според тях Фердинанд бил оръдие на австро-унгарската политика, оскърбена била жената на руския посланик в София и вече не се изпращали български офицери на обучение в Русия, а в Австро-Унгария. Поради тяхното разпространение "Вечерна поща" намира за необходимо да ги опровергае⁸⁷. От друга страна, А. Малинов получава приветствие от Петербургското славянско общество по случай провъзгласяването на българската независимост. Същевременно в писмото се уточнява, че радостта е помрачена от несгодите на сръбската нация. На българите се внушава необходимостта да се опълчат срещу главната опасност за славянството, тъй като съдбата на Босна и Херцеговина можела да застрашава и Македония⁸⁸.

Известният дотогава като българофил и сърбофоб П. Милюков, депутат на Държавната дума и един от лидерите на Конституционно-демократическата партия, декларира, че симпатизира на сръбската кауза срещу Австро-Унгария. Общо взето, руското обществено мнение одобрява независимостта на България, но оставало съмне-

ние, че тя е носителка на антиславянски тенденции. Така можела да се обясни и промяната в становището на Милюков. Вестник "България" смята, че скоро тези съмнения ще отпаднат и ще се види верността на България към славянската идея⁸⁹. Междувременно на 4 септември 1908 г. в салона на Петербургското славянско общество се провежда събрание на учещите в Русия българи, на което се открояват две мнения. Привържениците на първото се обявяват против събитията в Търново, тъй като било лично дело на Фердинанд и било в съгласие с австро-унгарските планове. Според другото мнение обявяването на независимостта е държавна необходимост и трябва да се поздравя Фердинанд. В последна сметка не се приема обща резолюция и двете групировки решават да изчакат решението на Народното събрание⁹⁰.

Като независима държава България получава по-големи възможности да работи по националния и по други въпроси, Хабсбургската империя излиза от аннексонната криза като победител, но плаща твърде висока цена, защото омразата между дуалистичната монархия и Русия е станала огромна. По същество бъдещият конфликт между двете държави става само въпрос на време⁹¹. Ето защо в дисонанс с действителната историческа истина е мнението на Е. Францел, че Франц Фердинанд бил противник на всяка авантюра и безусловен привърженик на разбирателство с Русия чрез отстъпки на Балканите. Австро-унгарската външна политика можела да стане активна само след като империята се стабилизира във вътрешнополитическо отношение. Впрочем самият автор компрометира собственото си твърдение със сведенията, които дава за австро-унгарските външнополитически планове на Балканите. Престолонаследникът Франц Фердинанд възнамерявал да постигне обединение с Румъния почти във формата на присъединяването на Бавария към Втория райх и да създаде голяма хърватска държава в рамките на монархията, която да служи като притегателна сила за Сърбия. Смятало се, че в бъдеще Сърбия също ще се обяви за тесен съюз с Австро-Унгария⁹².

На този фон в Русия се открояват различни становища по въпроса за отношенията с Австро-Унгария на Балканите. Обособява се групировка начело със Столипин, която се обявява против линията на външния министър Изволски за сътрудничество с дуалистичната монархия, като успява да въздействува върху Николай II. Възприема се линията за сплотяване на балканските държави, включително и Турция, против Австро-Унгария. Руската дипломация взема всички мерки да смекчи българо-турските отношения и да предотврати евентуална българо-турска война. По такъв начин у Високата порта възникват надежди да получи руската благодарност, за да се преразгледат неудобните за Турция положения в Берлинския договор⁹³. Руският посланик в Цариград подготвя проект за компромис между

руското посолство в турската столица и Високата порта по спорните руско-турски въпроси. Съгласно т. 5 от Цариградското споразумение от 1879 г. се уточнява начинът за компенсиране загубите на руските поданици през войната от 1877/1878 г. Предвиждало се те да бъдат удовлетворени чрез специална комисия, съставена от представители на руското посолство и на турското правителство. Руската страна изчислява загубите на 6 196 804 франка, но Високата порта не проявява необходимата готовност да плаща. Турция издължава само две вноски и след 1902 г. отказва да изплаща задълженията си. На 5 май 1904 г. Високата порта предлага въпросът да бъде отнесен до международния съд в Хага⁹⁴.

Столипин и посланикът в Цариград Чариков предполагат, че в замяна на уреждането на спора Турция ще се съгласи с обявяването на независимостта на България и с преразглеждане на въпроса за Проливите. Според тях последният въпрос подлежал на предварително споразумение между Русия и Турция. По повод на руско-турските отношения известният български публицист Симеон Радев смята, че е несъществуващо по-цялостно руско-турско споразумение, тъй като Турция клони към Тройния съюз. Затова Русия нямала стойност като евентуална защитница на Турция, а като неприятел вече не вдъхвала страх в Цариград. В този смисъл Русия можела да има влияние в балканските събития само дотолкова, доколкото славянските държави на полуострова се групират около нея. Естествено между тях по силата си особено се откроявала България и това трябвало да се припомни в Петербург, където напоследък не се съобразявали с това обстоятелство⁹⁵. Правилността на този анализ на С. Радев се потвърждава по убедителен начин от по-нататъшната руска политика на Балканите, насочена към сближаване на балканските християнски държави и образуване на Балканския съюз.

Макар че Австро-Унгария излиза успешно от Босненската криза, тя не се показва отзивчива към проблемите на българския национален въпрос. Нейното обещание по време на преговорите през януари 1909 г. се оказва само маневра. Според австро-унгарската дипломация българските депутати в Народното събрание не бивало да говорят по Македонския въпрос, тъй като това засягало честолубието на турците и се схващало като намеса във вътрешните работи на Турция. Австро-унгарският посланик в Цариград маркграф Палавичини смята, че евентуално споразумение между балканските държави трябва да стане само с участието на Турция, което обаче е изпълнимо или мъчно изпълнимо. България и Сърбия трябвало винаги да се откажат от идеята за териториално разширение⁹⁶. Ерентал нарежда на граф Турн да не взема отпуск поради продължаващите бъркотии в Турция, но австро-унгарският дипломат успокояващо докладва във Виена, че не бива да се опасяват от война между България и Турция⁹⁷.

* * *

След Босненската криза Русия съсредоточава усилията си за създаване на прегради срещу австро-германското проникване на Балканите и в Близкия изток. Имайки предвид тези съображения, руската дипломация желае да постигне две свои задачи — първо, споразумение с България⁹⁸, и на второ място — сръбско-българско приятелство и съюзяване⁹⁸. Скоро след анексията руският външен министър Изволски държи в Думата реч, в която съветва балканските държави да се съюзят за изтласкване на Австро-Унгария от полуострова. Според него руското влияние в балканските страни в югоизточния ъгъл на Европа трябвало да донесе руското господство над Проливите. Константинопол бил златният плод, към който Изволски протягал ръка, отивайки на 24 октомври 1909 г. в Ракониджи за съгласуване с Италия. Пред тази цел застанали като директна пречка Турция, Австро-Унгария и накрая Германия⁹⁹.

Освен това Изволски декларира пред Думата, че ще употреби всички дипломатически средства за благото на балканските държави, които имат традиционни връзки с Русия. Въпреки че България при обявяване на независимостта си пренебрегнала руските съвети, Русия не можела да забрави, че Княжеството се възстановило с нейна помощ. За Изволски бъдещото отношение на Русия към България щяло да зависи не от спомена за миналите събития, а от бъдещото становище на българските правителства относно солидарността на балканските народи¹⁰⁰. И действително при управлението на Демократическата партия българо-руските връзки се оживяват. Още през лятото на 1908 г. завършва прокарването на кабел за пряка връзка между Севастопол и Варна, който допълнително улеснява по-нататъшните отношения между двете страни¹⁰¹.

След като на 16 март 1909 г. Изволски и турският външен министър Рифаат паша подписват руско-турския протокол, даващ възможност да се уреди българо-турският финансов спор относно независимостта, софийското правителство изпраща в Петербург министрите С. Паприков и И. Салабашев (съответно на външните работи и на финансите — б. а.), а в Цариград министъра на търговията и земеделието А. Ляпчев, за да преговарят със съответните кабинети. Именно този факт предизвиква заостряне на вниманието във Виена, където се опасяват, че освен уреждането на българо-турския спор, в Петербург може да се постигне българо-руско военнополитическо споразумение. Доверен човек на Турн разговаря със завърналия се финансов министър И. Салабашев и научава "под секрет", че двамата министри са донесли писмо от руския император до българския цар. На въпроса дали не е постигнато и българо-руско политическо

споразумение, Салабашев отказва да отговори, обосновавайки се с изискванията на държавната тайна¹⁰².

Въпреки това австро-унгарският дипломатически натиск в София продължава. В отговор повечето български министри, включително и началникът на тайния царски кабинет Добрович, уверяват Турн, че българското правителство не възнамерява да изгуби своето право на самоопределение и ще държи на българските интереси срещу Русия, в случай че тя се опита да привлече България като безволно оръдие. В този смисъл най-категорично се изразява военният министър генерал Данаил Николаев, който декларира пред австро-унгарския военен аташе в София, че няма да остане на служба, ако види българското правителство безволно пред Русия. Все пак австро-унгарската дипломация основателно смята, че авторитетът на Русия в София се увеличава особено след подписването на споменатия Петербургски протокол от 16 март 1909 г. Сред виенските дипломати се създава впечатлението, че правителството на Малинов успешно се съпротивлява на много интензивния руски натиск да се постигне българо-сръбско сближение. Подобно е положението и с руските желаниа за предоставяне на въглищни станции за руския военноморски флот в Бургас или Варна¹⁰³. Сементовски-Курило изказва пред румънския търговски представител своето недоволство от нежеланието на софийския кабинет за по-тясна връзка с Белград. Според руския дипломатически представител не можело да се очаква сключване на българо-сръбска митническа уния, обаче в България се интересували от подписване на търговски договор със Сърбия, който би допринесъл за подобряване и на другите отношения между двете страни. За Сементовски главната речка пред българо-сръбското сближение е омразата на цар Фердинанд към сръбския крал Петър и докато не се промени това настроение на българския монарх, нямало изгледи това сближение да се осъществи¹⁰⁴.

Сериозните задачи пред австро-унгарската дипломация в България я принуждават да обмисля стратегията за борба срещу руската политика в София. При това трябвало да се търси приемлив за България и Австро-Унгария модус и да се неутрализира руското влияние. На първо място, предвижда се при евентуално разпадане на Турция България да получи разширение на запад. Същевременно се уточнява, че тогава ще се образува албанска държава, която също ще се разширява към Македония. По такъв начин България и Албания трябвало да си разделят турското наследство в Македония. На второ място, следвало да се неутрализира езиковото и религиозното родство на българите с русите чрез неблагоприятната репутация на руската армия и дипломация в последните години (Руско-японската война и неуспешното излизане от Босненската криза — б. а.). Трето, на българите можело да се внуши, че Русия никога не ще подпомогне мак-

сималната цел на България — Цариград. Че такава цел стояла като перспектива пред българската дипломация, говорели нееднократно частни изявления на Фердинанд и едно документирано изказване на Д. Николаев. Трябвало да се има предвид и обстоятелството, че българският монарх водел колеблива и люшкеща се политика между Виена и Петербург. И четвърто, австро-унгарският дипломатически представител в София трябвало да проявява загриженост за българските желания в Македония и за добрите отношения на България със съседните ѝ държави.

Изглеждало също така, че българо-сръбските отношения ще бъдат оформени чрез търговско-политическо разбирателство. Понякога в българската столица трябвало да се казва, че Австро-Унгария не тича след никого и може да изостави България. Чрез такава информативна база и тактика австро-унгарската дипломация си поставя задачата да извоюва търговски, финансов, културен и политически терен в България, като по възможност отстрани българското недоверие към виенската политика. Посредством такива дипломатически похвати австро-унгарските дипломати възнамеряват да трасират пътищата за политическо сближение с България. Подобни случаи вече имало в историята на страната (например през годините на Стамболовото правителство¹⁰⁵). Не е трудно да се види, че с помощта на лансираната теза за подялба на Македония между България и бъдещата албанска държава се придвижва в прикрита форма старото желание на Австро-Унгария за "слизване" към Солун. Този път чрез поставената под австро-унгарски протекторат албанска държава.

Въпреки успокояващите български правителствени декларации към Австро-Унгария, че не се предвижда сключване на военнополитическо споразумение, което би поставило България в подчинено на Русия положение, действителността била друга. Започват българо-руски преговори с цел да се подготви военнополитическо споразумение, което да замени остарялата и неприложена българо-руска военна конвенция от 1902 г. Заедно с това руската дипломация недвусмислено дава да се разбере, че такова споразумение е невъзможно без българо-сръбско сближение.

След стихването на политико-дипломатическата буря, предизвикана от анексията на Босна и Херцеговина и обявяването на българската независимост, руската дипломация активно се заема да подобри хладните отношения между Белград и София. Освен това след анексията като свършен факт Сърбия насочва своите аспирации главно в посока към Стара Сърбия и Македония. На 7 януари 1909 г. С. Паприков инструктира своя пълномощен министър в Белград, че при съществуващото положение е от голямо значение едно споразумение между двете страни върху базата на евентуална борба срещу Турция или Австро-Унгария. Сръбските домогвания към Скопския

санджак обаче допринасят за по-голямата резервираност на българската дипломация. Фердинанд също демонстрира опити за сближение със Сърбия поради желанието си да постигне главната цел — военнополитически съюз с Русия. За удоволствие на Петербург той гредприема "научна" екскурзия до планината Копанник в Сърбия, а през октомври 1909 г., на връщане от Виена, се среща за няколко часа с крал Петър в Белград. В началото на януари 1910 г. сръбският престолонаследник княз Александър посещава българската столица, което съвпада с поредното нормализиране на австро-руските отношения и тяхното съгласуване по балканските въпроси. Руската телеграфна агенция съобщава споразумението в три точки: 1. Запазване статуквото на Балканския полуостров; 2. Укрепване на равноправието между всички националности в Турция; 3. Поддържане на независимостта и мирното развитие на малките държави¹⁰⁶.

Във връзка с тези събития австро-унгарската дипломация преценява посещението на Фердинанд в Сърбия като най-характерен и важен момент в тогавашното положение на Балканите и като нов български поклон към Петербург. Междувременно във Виена си дават сметка, че в момента липсва основа за по-тясно българо-сръбско сътрудничество, а в областта на търговско-политическите отношения сръбите нямало за какво да бъдат молени от българите. Според австро-унгарските дипломати укрепването на младотурския режим погребвало всички надежди и аспирации към Македония, но същевременно създавало възможност за перспективно трайно българо-сръбско разбирателство¹⁰⁷.

От друга страна, руската дипломация също следи българската политика към Австро-Унгария и препоръчва споразумение със Сърбия¹⁰⁸. Коментирайки австро-унгарската дипломатическа стратегия по време на Босненската криза, руските дипломати смятат, че критичният момент за австро-унгарско "слизване" на юг е бил 10 март 1909 г., когато се премахва претекстът ѝ за евентуално окупиране на Белград. Според Чариков вече за Австро-Унгария нямало да настъпи такова сгодно време, тъй като Сърбия ще се засили, а Русия и нейните съюзници ще се намират в по-благоприятни условия. Занапред в Сърбия не можело да има австрийски привърженици и България трябвало да се отнася с доверие към сръбската политика. Чариков не препоръчва на този етап сключване на съюз и митническа уния, а искрени споразумения на търговска и просветна основа¹⁰⁹.

Руската дейност за българо-сръбско сближение дава повод за нова проява на австро-германското сътрудничество на Балканите чрез размяна на информация. Германската дипломация научава от руския посланик във Виена, че слуховете за формиране на балкански съюз представляват журналистическо преувеличение. Русия не желаела нови държави или съюзи на Балканския полуостров. В действител-

ност руската политика се старае да елиминира враждебността между Сърбия и България, както и да работи за по-приятелско отношение на двете славянски балкански държави към Турция. Това отговаряло на руското схващане за ролята на България, Сърбия и Турция на Балканите и затова Австро-Унгария не бивало да таи подозрения срещу балканската политика на руската дипломация¹¹⁰. Вероятно тази новина е "изпусната" от руската дипломация, за да стигне до ушите на виенските управляващи кръгове.

След като на 19 април 1909 г. е подписан руско-българският протокол в Петербург за уреждане на паричните претенции на Турция към България във връзка с обявяването на независимостта, руско-българските отношения се подобряват. Тогава правителството на Малинов преценява, че моментът е удобен да се започнат преговори за сключване на военнополитическо споразумение, което да замени споменатата вече неизползувана българо-руска военна конвенция от 1902 г. Разговорите започват чрез сондаж на българското правителство до руския пълномощен министър в София Сементовски-Курило и продължават с методите на тайната дипломация. В резултат на трудни преговори, през декември 1909 г. руското правителство изготвя свой проект за руско-български договор, състоящ се от 16 точки, който е изготвен да обслужи руските глобални интереси, но не удовлетворява българската страна. Руското правителство не се съгласява с бъдещо присъединяване на Одрин към България, отказва да приеме вариант за принудена българска военна инициатива срещу Турция и обвързва осъществяването на националните идеали на балканските славянски народи с успешен изход на руската борба срещу Австро-Унгария и Германия. От 23 февруари до 3 март 1910 г. българското царско семейство, придружено от министър-председателя А. Малинов и министъра на външните работи С. Паприков, посещава Петербург, където се провеждат важни преговори¹¹¹.

Разбира се, посещението на царя в Петербург не прави добро впечатление сред виенските меродавни кръгове, които признават, че Фердинанд трябва да благодари на руското правителство за жеста при уреждане на независимостта, но смятат, че моментът не е подходящ за посещение. Междувременно започналите с мъка австро-руски преговори за подобряване на отношенията все още нямат резултати. Във Виена се съмняват, че Фердинанд желае да предразположи руския император Николай II да заеме в преговорите с Австро-Унгария пробългарско становище по Македонския въпрос. Будапещенският вестник "Пестер Ллойд" пише, че критиките в руските вестници против турските гонения на българите в областта Македония правят мечешка услуга на България¹¹².

По нареждане от Петербург управляващият руското посолство във Виена Свербеев прави разясняващи изявления пред австро-унгар-

ския външен министър, за да обясни посещението на Фердинанд, предизвикващо такава нервност във Виена и Берлин. Руският жест прави добро впечатление в австро-унгарското външно министерство, подсилено и от продължаващите тогава преговори между двете държави, довели в последна сметка до временното нормализиране на отношенията им. Ерентал не отдава политическо значение на българо-турските погранични конфликти¹¹³. В Петербург се разглежда общото положение на Балканите, като се търси възможност за туширане на българо-сръбските противоречия в Македония¹¹⁴. По-късно преговорите продължават в София, но не се стига до подписване на споразумение. В процеса на тези преговори Алоис Ерентал възлага на австро-унгарския военен аташе в София да провери достоверността на слуховете за българо-руско споразумение¹¹⁵. Скоро австро-унгарските дипломати в София идват до извода, че моментното военно състояние на Русия не позволява тя да се ангажира с военни услуги за България. Освен това едва ли Русия би окуражила България да действа срещу Турция при нежеланието на другите велики държави¹¹⁶.

Все пак виенската дипломация прави върнатата преценка, че посещението на Фердинанд в Белград, на сръбския престолонаследник в София, пътуването на Джавид бей и Милованович и петербургските посещения на балканските суверени очертават голяма руска акция с последна цел образуването на балкански съюз. Веднага след тази констатация обаче Митаг погрешно заключава, че създаването на Балкански съюз с или без Турция е илюзия. Последвалите пътувания на балканските монарси до Цариград също ставали по руски инструкции. В този дух, за разпространение на панславянското движение, щял да допринесе планираният за лятото на 1910 г. общославянски конгрес в София. В последна сметка Русия била главният фактор за амбициите на балканските страни към големи държавни образувания. Според Митаг изявеното съживяване на панславянското движение е най-интересният момент от сегашната руска балканска политика¹¹⁷.

Ерентал е на мнение, че в последно време Фердинанд е главният двигател за ориентирането на българската политика към Русия, но за това съществували и други предпоставки. Например австро-унгарската дейност за укрепване на новия режим в Турция, съветите за запазване на нейния интегритет и изискванията към България за съержаност и коректност по Македонския въпрос били приемани в София с недоволство. Ставало ясно, че при съществуващата ситуация българското правителство може да отиде за съвети единствено в Петербург, а не във Виена¹¹⁸. В интервю пред сътрудник на пражкото списание "Час" А. Малинов изразява оптимизъм за отношенията със Сърбия. Преди 5—10 години българите можели само да преговарят

със сърбите по спорните въпроси, но сега той се надява, че техните спорове ще се изгладят. Що се отнася до българо-австро-унгарските отношения, Малинов казва, че политиката на България към двуединната монархия е приятелска¹¹⁹.

В допълнение трябва да се има предвид, че руският стремеж към българо-сръбско сближение и руско-българско споразумение е обективно възпрепятствуван от руското нежелание да се форсират събитията на Балканския полуостров срещу Турция. Така че съветите за българо-сръбско разбирателство са обективно несъвместими с предупрежденията на Русия да не се действува в момента срещу Турция. Налице е значително разминаване между задачите на Русия и българските външнополитически цели. Известно изключение прави Сърбия, чиито национални задачи имат и антиавстрийска насоченост. По същество руската дипломация желае българо-сръбско съгласуване само срещу Австро-Унгария, като пренебрегва обективно стоящите пред България и до голяма част пред Сърбия намерения за борба срещу Турция. В Петербург не желаят да видят или пренебрегват нюансите в българските и сръбските цели и това е обективна слабост в руската дипломатическа стратегия, която политиката на "равновесие" между България и Сърбия не може да преодолее.

Практически тенденцията Русия да не се ангажира в пряка подкрепа на България против Турция, заложена още в българо-руската военна конвенция от 1902 г., продължава по време на българо-руските преговори през 1910 г. и дори проличава и през 1912 г. Явно това не е случайно, тъй като продължава доста години, и за балканските славянски страни (най-вече за България) става ясно, че трябва търпеливо да чакат победата на Русия и нейните съюзници в глобалния европейски и световен конфликт, за да търсят решаването на своите национални проблеми. Това обаче е във висша степен неизгодно за България, тъй като е ясно, че в момента балканските страни не се нуждаят от европейски конфликт (може би по-късно с изключение на Сърбия). Тогава победилата коалиция би се намесила и в подялбата на Турция, ако последната е сред нейните противници (както действително става след края на Първата световна война — б. а.). Това безспорно накърнява интересите на законните наследници на турското наследство в Европа — балканските страни. Може да се каже, че въпреки многократните декларации, в случая Русия се ръководи от своите империалистически планове. Не бива да се изпуска от внимание и фактът, че успоредно с българо-сръбските и българо-руските преговори руската дипломация се опитва да привлече и Турция. Едно, макар и слабо вероятно, присъединяване на Турция към Антантата би поставило в шах националните стремежи на балканските народи.

Както се вижда, по-енергичната външна политика на Ерентал среща подобна политика и от страна на Русия на Балканите. Междувременно в отношенията Виена — София — Петербург продължава да нараства значението на Македонския въпрос, който непрекъснато повишава напрежението и причинява избухването на Балканската война. В него се наслагват много противоречия и интереси. Продължава турската тактика да се залага на сръбско-гръцкото сближаване с цел да се вреди на българската кауза. По принцип в Цариград смятат, че единните действия на сръбската и гръцката пропаганда против българщината в Македония продължават да бъдат изгодни за турското правителство¹²⁰. Констатира се, че българското военно разузнаване в Турция има големи успехи, тъй като разчита и се ползува от силната подкрепа на местното българско население¹²¹.

Младотурското правителство изменя на революционните обещания и започва политика на отоманизиране на всички националности в Европейска Турция. Не само че се забраняват националните политически партии, но и се посяга на църковно-училищните права на населението, узаконени от по-ранни разпореждания. Започва и интензивно заселване в Македония и Одринско на мюсюлмани от други райони. През 1910 г. е в пълен ход и обезоръжителната акция, придружена с убийства и репресии над населението и бившите четници. Това принуждава бившите революционни дейци да възстановят революционната организация със старото име и цел — пълна политическа автономия на Македония и Одринско. В Централния комитет влизат Т. Александров, П. Чаулев и Хр. Чернопеев, а извън тях остават групата на Сандански и върховистите. Скоро ВМОРО възприема тактиката на атентати с цел да подготви общественото мнение за бъдещата война против Турция. Успоредно с това в България се провеждат протестни митинги и демонстрации¹²².

Новият курс в тактиката на ВМОРО действително допринася за увеличаването на напрежението в Европейска Турция и дава допълнителни мотиви на българската дипломация при нейните външнополитически инициативи. Същевременно продължават разногласията между привържениците на ВМОРО и върховистите. В остро-унгарската столица научават, че в призив на върховистите се осъжда много остро тактиката на автономистите от Вътрешната революционна организация. Според хората на Върховния македонски комитет с идеята на автономистите за създаване на самостоятелна македонска държава се пренебрегва съветият за българското население в Македония и Одринско лозунг за присъединяване към България. Според върховистките водачи въоръжената намеса на българската държава в Македония трябва да бъде една от целите на новата революционна организация¹²³.

Непрекъснато влошаващото се положение в Македония и Одринско и изстребителният поход срещу българщината в тези области под-

тикват българската дипломация да започне на 8/21 януари 1910 г. предния дипломатически демарш в австро-унгарската столица. Българският дипломатически представител във Виена И. Е. Гешов предава на Ерентал информация за положението в Македония с уточнението, че постъпката на София няма за цел да компрометира новия режим в Турция. Според българското становище младотурската политика отново възбудила духовете в европейските вилаети на Турция и предизвикала недоволството на тамошното българско население. По-специално законът за сдруженията премахнал Българските конституционни клубове и зачестили произволите на турските власти на основата на все още негласувания от турския парламент законопроект срещу четите. Тези твърдения били подкрепени напоследък с безспорните факти за ениджевардарските преселници в Солун (22 жени, 25 деца и 8 мъже), които били спрени там от европейските консули. Същевременно турските власти в Битоля във връзка с убийството на Й. Иванович инсценират процес срещу тамошни български първенци. Затова българското правителство се обръща с молба към Ерентал да препоръча на Турция да спре преследването на българския елемент. Другите християни в Македония и Янинския вилает също изказват недоволство от младотурската политика. Австро-унгарският министър отговаря с обичайните фрази за спазване на мира и спокойствието на Балканите. Той е принуден да признае, че положението в Европейска Турция не се подобрява, и обещава да провери депозираните сведения, но отказва да направи постъпки в Цариград. Според Ерентал трябвало да се даде време на новото турско правителство да работи¹²⁴.

От друга страна, турските дипломати проучват австро-унгарското мнение за постигане на споразумение без военна конвенция и ако във Виена наистина не мислят за Солун. Тъй като имали общ противник, Австро-Унгария, Германия, Румъния и Турция можели да образуват могъща преграда срещу всяка друга комбинация¹²⁵. Междувременно България също се опитва да спечели благоразположението на Австро-Унгария. Новият български посланик във Виена И. Гешов довежда до знанието на Ерентал, че българската държава, подобно на монархията, желае консолидирането на Турция. В контраст с тези български изявления турският посланик във Виена изказва загриженост за българо-турските отношения и изразява надежда, че българите няма да увлекат някоя от силите да направи демарш в Цариград в защита на македонските българи. Според него по такъв начин можело да се накърни турското национално самочувствие¹²⁶. Турският намек за ненамеса на Австро-Унгария е ясен.

През февруари управляващият руското посолство във Виена Свербеев се среща с Ерентал, за да говори и по въпроса за българо-турските погранични инциденти. Мнението на Виена било балкан-

ските държави да поддържат добри отношения с Турция¹²⁷. Същевременно развитието на албанското движение създава нови грижи на австро-унгарската дипломация. Нейните секретни служби докладват, че в София и Белград се извършват приготвления за акция срещу Турция, в случай че цариградското правителство изпадне в криза поради силната съпротива на въстаническото движение в Северна Албания. Във връзка с това българският стамболовистки водач Никола Генадиев се занимавал с подготовка за сътрудничество между България и размирните албански елементи¹²⁸.

Австро-унгарският посланик в Цариград маркграф Палавичини предава на българския дипломатически представител М. Сарафов турско безпокойство за позицията на България при евентуален турско-гръцки сблъсък за остров Крит. Сарафов отговаря, че на българското правителство е известно желанието на великите сили да не предоставят Македония на България. В разговора Палавичини допълва, че Турция няма да склучи споразумение с България, което би включвало и статута на българите в Европейска Турция¹²⁹. От друга страна, самото турско правителство се опитва да разсее лошите впечатления в Европа от своите действия в Македония. През лятото на 1910 г. в Мариеубад Хакъ паша се среща два пъти с Ерентал, при което уверява австро-унгарския министър, че е издал заповед да се избягват насилията и злоупотребите при обезоръжаването на населението в Македония. Освен това бежанците можели да се върнат по родните си места¹³⁰. В сравнение с Австро-Унгария Русия проявява по-голяма критичност към турските твърдения. Посланикът в Цариград Чариков отбелязва пред Рифаат паша, че оръжието трябва да се събира не само от християните, но и от мюсюлманското население. Руският консул в Скопие видял жестоко изтезавани хора, а това навреждало на репутацията на Турция. Пътуването на Талаат бей в Македония не поправило нещата¹³¹. Тези внушения обаче остават безрезултатни, тъй като и по-нататък турските власти не само не посягат на оръжието на мюсюлманите, но ги използват като активен съюзник в жестокото потискане на българското население.

Виена непрекъснато се грижи да подчертава придобиването на свои икономически и политически интереси в Македония или Албания. Тя третира България като важен фактор на Балканите, но иска от нея да следва изгодна за Австро-Унгария политика¹³². До австро-унгарската дипломация скоро проникват сведения за предстоящо сближение между България и Гърция въз основа на заплахата за църковните интереси на двете страни в Македония¹³³. В резултат от това следва нова превантивна инструкция на Ерентал до Митаг в София с указание България да запази приятелски отношения с Турция и да се въздържа от провокационна политика¹³⁴. Германската дипломация също започва да действа, като съобщава от Атина за раз-

говори относно гръцко-българско сближение в случай на турско-български конфликт. Същевременно гръцката страна уверява австро-унгарските дипломати, че досега нищо не е правено в тази посока¹³⁵.

Посочените, както и следващите гръцки уверения, обаче имат само дезинформиращ характер, тъй като действително през септември 1910 г. гръцкият пълномощен министър в София Панас прави предложение на А. Малинов за сключване на политически съюз и военна конвенция. Българският министър-председател и министър на външните работи дава принципното си съгласие, но поставя две предварителни условия — Гърция да уточни своите териториални претенции и веднага след сключването на договора да се пристъпи към действие. Гръцката страна не приема тези условия, но не прекъсва преговорите и те продължават успоредно с българо-руските и българо-сръбските разговори. По-нататък двете страни изготвят проекти за споразумение, които са твърде близки един до друг. Българският вариант предвижда: 1. Прилагане на усилия за ограничаване на българо-гръцките борби в Европейска Турция; 2. Двете страни да действуват в тази насока по начин, който всяка от тях ще намери за полезен; 3. Двете държави признават, че уреждането на недоразуменията и религиозните спорове между сънародниците им в Европейска Турция ще съдействува за тяхното сближение. Същевременно те смятат, че преди всичко Патриаршията и Екзархията имат последна дума по тези въпроси, като всяко от двете правителства ще съдействува за успешното регулиране на споровете; 4. Гърците и българите в Европейска Турция трябва да се сдружат и да действуват съгласувано срещу произвола и злоупотребленията на турските власти. Това споразумение не се подписва поради падането на българското демократическо правителство от власт¹³⁶. Несъмнено гръцката страна не уточнява своите претенции поради различията с България по този въпрос и не се подписва военнополитическо споразумение, но и посоченият проект би бил добра основа в момента за преодоляване на българо-гръцките кръвопролитни борби в Македония.

Австро-унгарската дипломация подхожда много сериозно към вестите за българо-гръцкото сближение и Ерентал instruktira барон Гискра в София относно неговата линия на поведение. В този момент наистина съществували опорни точки за сближение, без то да е минало стадия на влизането във връзка. При преценката на българо-гръцките разговори трябвало да се вземе предвид опитът на последното десетилетие. В миналото не се постигнало гръцко-българско сближение поради непримиримите им противоречия в Македония. Действително по време на младотурския режим в Турция изгледите за българо-гръцко споразумение били по-благоприятни, отколкото при системата на Абдул Хамид, защото българите и гърците в Европейска Турция недоволствували от унифициращата политика на

младотурците. Ерентал заключава, че до този момент българо-гръцките разговори не са дали чувствителен резултат¹³⁷.

Вижда се, че Австро-Унгария се стреми да парира с дипломатически натиск всякакви опити за балканско сближение или евентуални действия срещу Турция. Наистина във Виена имат основание за безпокойство, тъй като вече се забелязвали тревожни признаци. На 24 септември 1910 г. австро-унгарският посланик в Атина барон Браун докладва до Ерентал, че не можал да научи от външното министерство нищо за силно българо-гръцко сближение, но нещата в Македония го илюстрирали. Преломът в предишните враждебни отношения между българи и гърци в областта показвал формално побратимяване между тях срещу общия враг Турция. Някогашните непримирими помежду си чети сега се обединявали против турските власти. Затова Браун съветва гръцкия външен министър Калергис да се предпазва от провокации срещу Турция¹³⁸. Калергис заявява на Браун, че Гърция иска да се сприятели с всички балкански държави. Междувременно германският дипломат Вангенхайм научава от сръбския си колега Бошкович, че в Белград са готови да обменят мнения със София относно гръцката инициатива. Сега обаче според Бошкович България не би се съюзила, тъй като гръцко-турска война не е желателна за нея¹³⁹. Въпреки това австро-унгарската дипломация се безпокои от слуховете за сближение на балканските славянски държави с Гърция. Поради това от Балплац отправят към Цариград съвети за умереност, за да не се тласне Гърция към единодействие със славянските страни. Турция трябвало да неутрализира Гърция с обещание, че ще фаворизира гърцизма в Македония във вреда на българския елемент, ако Атина влезе в споразумение с Цариград за запазване на интересите им срещу общия противник — славянството¹⁴⁰. Гръцкият курс към сближение с България е много неприятен за Виена, тъй като заплашва традиционната нейна тактика да настроява неславянските балкански страни срещу славянските.

Явно този процес на взаимни балкански проучвания става все по-застрашителен за австро-унгарските интереси. Австро-унгарските управляващи кръгове достатъчно добре знаят, че подобряването на отношенията между балканските страни означава и ограничаване на конфликтите между различните по националност чети в Македония. Дори можело да се стигне до сплотяване на действията на ВМОРО и на други въоръжени чети срещу турското господство. Доказателство за това било спирането на враждебните действия между българските и гръцките чети. Със сигурност това е неизгодно за австро-унгарската балканска политика. Частична компенсация за Австро-Унгария е въздействието, което тя може да оказва върху балканските работи чрез своята съюзница Румъния. Сред общия фон от новини за преговори между Русия, България и Сърбия прозвучават и

вести за уж сключена румъно-турска конвенция. Докато дипломацията на Тройния съюз я отрича, държавите от Антантата смятат, че съществува някакво румъно-турско споразумение от устен характер на основата на статуквото. Турските и румънските дипломати също опровергават тази новина. Началникът на политическия отдел при Балплац Мюлер смята, че шумът около някаква румъно-турска конвенция се дължи на френските вестници¹⁴¹. Въпреки опроверженията някои вестници дори публикуват предполагаемия текст на румъно-турската конвенция. Макар че румънският крал Карол и правителството отричат пред българския посланик в Букурещ Г. Калинков съществуването на такава конвенция, той се добира до някои сведения. От разговор с румънски политици, дипломати и особено с германския пълномощен министър Г. Калинков разбрал, че няма писмена конвенция, но вероятно е налице румъно-турско устно споразумение. Румъно-турското разбирателство се желаело много от силите на Тройния съюз и от Турция. Освен това напоследък проличали значителни отстъпки и улеснения между Румъния и Турция. Например награждаването на султана от румънския крал при гостуването на турския престолонаследник в Синая и др.¹⁴²

В началото на 1911 г. в триъгълника Виена — София — Петербург отново оживено се обсъжда постоянният въпрос за положение на българското население в Македония. Българското правителство пледира във Виена за по-голяма отзивчивост към проблемите на българите в Европейска Турция. Въпреки коректното поведение на България към Турция, в Македония и Одринско продължава погискането на местното население. Затова българската дипломация се обръща с молба към Ерентал да посъветва Високата порта за по-голяма сдържаност в нейната вътрешна политика. Ерентал обаче гвърди, че след албанското въстание до Виена не са идвали сигнали за нови турски жестокости, но той неведнъж е настоявал в турската столица за по-справедливо отношение към всички християнски националности. Австро-Унгария предлага на България своето становище и съвети, като препоръчва на софийското правителство подобряване на българо-турските връзки. Според Ерентал това било най-доброто средство да се улесни животът на българите в империята, и най-вече в Македония и Одринско¹⁴³. Русия също се присъединява към тези австро-унгарски внушения в София, като се обявява за спазване на балканското статукво и декларира, че очаква аналогична политика от страна на България. Чариков засегнал този момент в разговорите си с Фердинанд, Гешов, Добрович и Ст. Данев¹⁴⁴. Явно австро-руското споразумение от 1910 г. за нормализиране на отношенията между двете страни въз основа на статуквото на Балканите си казва тумата.

След направените предупреждения в София Чариков уверява ве-

ликия везир Рифаат паша в приятелството на България към Турция. Положението на българо-турската граница било спокойно и оставало само турското правителство да не дава поводи на българите в Европейска Турция да се оплакват. В синхрон с тези препоръки Чариков съветва българското правителство да интернира войводата Апостол Ениджевардарски и други революционери във вътрешността на страната. Войводата Апостол дори искал да се представи на Чариков в София вероятно за да изложи пред него исканията на Вътрешната революционна организация. Въпреки всичко руската дипломатия намира вътрешното положение на Турция за влошено¹⁴⁵.

* * *

На 13 март 1911 г. Фердинанд принуждава кабинета на Ал. Малинов да подаде оставка и предоставя на водача на Народната партия И. И. Гешов да състави новото правителство. На 16 март коалиционното правителство на Народната и Прогресивнолибералната партия е вече факт. Руските дипломатически кръгове възприемат новия български кабинет, понеже в него чрез коалицията Гешов — Данев са силно представени русофилските елементи. Руският представител в София Неклюдов напомня пред австро-унгарския дипломат Тарновски за добрите времена, когато двете сили вървели заедно въз основа на Мюрцщегското споразумение. Според Неклюдов Македония би била автономна, но младотурците са попречили на това. Накрая, по повод изказването на Неклюдов относно ревизията на чл. 17 от българската конституция, Тарновски си съставя мнение, че руското правителство няма да бъде искрено в отношението си към Фердинанд¹⁴⁶.

Междувременно смяната на кабинета в София се съпровожда с раздухване на шпионска афера, в която са замесени австро-унгарски поданици. При австро-унгарския дипломат в София Митаг се явява някой си Адам Бедржих (Бедрих), използващ още името Фрида Теодор Адам. Същият имал специалност типокартографист и възнамерявал да отиде в Цариград на работа в турското военно министерство. В София Адам Бедржих вземал уроци по турски език при Ана Чолакова, родена Хелер, с която често беседвал министър-председателят Ал. Малинов. По такъв начин А. Бедржих се стараел да проникне до важна правителствена информация. В скоро време Ана Чолакова-Хелер с още 5 лица трябвало да замине за Виена с фалшив паспорт като графиня, за да търси връзки с офицери от австро-унгарското военно министерство. Тя вече е била веднъж в Австро-Унгария с двама чертожници от българското военно министерство и посетила Триест, Пола и Фиуме, където се намирали важни военни ба-

зи. Адам Бедржих предлага на австро-унгарската легация в българската столица ценна информация срещу заплащане. Според австро-унгарския военен аташе А. Бедржих вероятно служи на някоя велика сила или изпълнява задачи на Фердинанд. При това Адам Бедржих разполагал с поразително големи парични средства. В последна сметка Митаг препоръчва случаят да бъде отнесен за изясняване до разузнавателното бюро на австро-унгарския генерален щаб¹⁴⁷. Този епизод донася допълнителни грижи на съответните австро-унгарски служби, тъй като предишната година във Виена се разразява голямата шпионска афера, свързана с дейността на руския разузнавач полковник Марченко.

Независимо от посочените факти българското правителство отново се опитва да спечели австро-унгарска подкрепа за строителство на железопътна линия Гюешево — Куманово, тъй като тя можела да се съедини с босненската линия и да подсили българското икономическо, политическо и културно влияние в Македония¹⁴⁸. Българският посланик в Цариград М. Сарафов посещава Палавичини, за да провери дали Австро-Унгария се интересува от посочената линия. Сарафов набляга на обстоятелството, че по такъв начин българската железопътна мрежа ще може да се свърже пряко с босненските и така ще бъдат облагодетелствувани и австро-унгарските интереси. Според Палавичини турското правителство се отказало от българския проект и разчитало да строи железопътна линия през Щип поради финансови съображения. Австро-унгарският дипломат не бил информиран за никакъв интерес към проекта от Дружеството на източните железници. Според него Турция искала с проекта за Адриатическа железница да откупи приятелството на Сърбия при евентуални усложнения между Турция и другите балкански страни¹⁴⁹.

В края на октомври 1911 г. войната на Италия с Турция за Триполи и Киренайка намира силен отклик сред балканските страни, които се надяват да се възползват от затрудненията на Цариград с оглед на своите балкански цели. И този път Австро-Унгария, вярна на многогодишната си практика, упражнява натиск над България, за да предотврати нейната намеса в събитията. В турската столица се разразява истински словесен двубой между Палавичини и М. Сарафов. Австро-унгарският посланик напомня, че великите сили и особено Австро-Унгария ясно са заявили, че ще пазят статуквото на Балканите. Ако в хода на войната Италия направи опит за десант на Адриатическото крайбрежие, тя ще срещне съпротива. За Палавичини мирните декларации на балканските държави били само празни приказки, тъй като никой не можел да гарантира, че те няма да влязат в Европейска Турция, ако тя претърпи поражение и изпадне в криза. На това изявление М. Сарафов язвително отговаря, че вероятно Ав-

стро-Унгария също няма да прави изключение при подобен дележ на турското наследство в Европа¹⁵⁰.

Същевременно Русия използва ситуацията, за да агитира балканските страни за сближаване. Както Чариков говори на Сарафов, балканските държави трябва да са единни, за да задържат полуострова за себе си. Положението налагало балканските християнски страни да се споразумеят, за да не воюват помежду си, ако Турция се разпадне. От гръцка страна се казало на Чариков, че има добри изгледи за споразумение с българите, докато Сърбия и Черна Гора са увлечени в династически роднински разправи¹⁵¹.

Междувременно се активизират и българо-руските приятелски военни контакти. През лятото в България пристигат на посещение 28 кадети от Втори руски кадетски корпус, ръководени от генерал Григориев. Руските гости биват посрещнати доброжелателно в София и други населени места¹⁵². На 1 септември 1911 г. мощна руска военноморска ескадра, съставена от 5 бронирани крайцера, 3 крайцера, 4 торпедни катера и един транспортен кораб, след кратък престой в Бургас пристига във Варна. Ескадрата, командувана от адмирал Бострем, е радушно посрещната от населението на града и от официалните власти. Царица Елеонора устройва прием за адмирала и офицерите в лятната резиденция Евксиноград. Австро-унгарската дипломация е впечатлена от факта, че досега не е имало такава мащабна демонстрация на руската военна сила в българските пристанища, макар че подобни посещения не са рядкост в международния живот. Същевременно началникът на българския генерален щаб ще присъствува на големите маневри край Петербург по покана на руския генерален щаб¹⁵³. Несъмнено посещението на руската военноморска ескадра цели да укрепи представите за Русия като могъщ фактор на Балканите.

С развитието на Итало-турската война се изострят и българо-турските отношения. За това особено допринася мобилизацията в Одринския вилает и струпването на войски в Одрин, а не в района на очаквани военни действия с Италия. Дори М. Сарафов получава нареждане в срок от три седмици да изпрати тайната архива на посолството в София. Напрежението на българо-турската граница също става повод за оживена австро-руска дипломатическа намеса в българската столица и в Цариград. Чариков привлича вниманието на турското правителство върху опасността за мира от струпването на войски на българската и гръцката граница. Паралелно с това руската дипломация твърди в София, че турските военни мерки са умерени, и декларира, че ще поддържа всяко българо-турско споразумение на базата на статуквото и мирното развитие на отоманските българци. В този момент Русия не желаела стълкновение по Източния въпрос¹⁵⁴.

В същото време австро-унгарската дипломация оправдава турските военни приготовления с довода, че ако настъпят затруднения, нейните балкански съседи ще я нападнат — нещо, което не е далеч от истината. За Палавичини българските страхове били пресилени. Освен това той казва на Сарафов, че ако Австро-Унгария тръгне към Солун, няма да премине през Новопазарския санджак, а през Сърбия¹⁵⁵. Естествено великите сили не се стараят да открият и признаят някаква историческа обосновааност в исканията на балканските страни. С цел да обезсърчи българските политици и дипломати виенската дипломация се опитва да им внуши две погрешни твърдения. Според първото споразумение между балканските държави е невъзможно, защото техните народи не искали да се откажат от дребните си аспирации и затова трябвало да се гарантират сегашните владения на Турция. На второ място, Австро-Унгария се стреми да разпространява впечатлението, че Турция е още силна държава и Итало-турската война ѝ е спечелила популярност в мюсюлманския свят¹⁵⁶.

През октомври 1911 г. австро-унгарският дипломатически представител в София смята, че вече има достатъчно впечатления, за да докладва на Ерентал мнението си за правителството на И. Е. Гешов. Според Тарновски българският кабинет желаел да съществува мир между България и Турция. Той не се съмнява в респекта, който Гешов изпитва към Австро-Унгария, както и че в момента българският министър-председател е абсолютно необходим за страната. Макар че сред българските меродавни кръгове са силни русофилските тенденции, по важните въпроси на външната политика не била решаваща ролята на правителството, а мнението на Фердинанд. Действително в последно време проруските стремежи били отново на дневен ред в София, но Тарновски смята, че България трайно ще остане в своята досегашна политика на лавиране между Виена и Петербург. Разбира се, на това не можело да се разчита със сигурност и при всички обстоятелства. При евентуална прогноза за бъдещата политика на София трябвало не само да се има предвид, че 4 министри, отявлени русофили, са в коронния съвет, но и обстоятелството, че България трябва да се чувствава изолирана между Румъния и Турция. От това за Австро-Унгария възниква въпросът дали с оглед на тези толкова силни проруски симпатии правителството на Гешов за момента е изгодно за Виена и трябва да остане на власт. Според Тарновски И. Е. Гешов не бил отявлен русофил и предлагал широки гаранции за мирна политика на България. Освен това, в случай че това правителство падне от власт, на държавното кормило можело да застане фанатичният приятел на Русия Ст. Данев или неспокойните, провокиращи Турция стамболовисти, дръпнатите радослависти или в последна сметка такива елементи като демократите¹⁵⁷.

Както се вижда, Тарновски прави описаната оценка на кабинета на Гешов не само въз основа на отношението му към Австро-Унгария, но и съобразно с българската политика спрямо Турция. Това показва важността на последния проблем в австро-унгарската балканска политика. Правят впечатление също надеждите, които Тарновски възлага на Фердинанд, тъй като в перспектива те се оправдават особено що се касае до важната роля на монарха по въпросите на външната политика. Неговата прогноза обаче за трайно лавиране на България между Русия и Австро-Унгария, макар и условна, не е прецизна, тъй като доста скоро след тази преценка се оформя Балканският съюз.

Въпреки внушенията за сдържаност, които Австро-Унгария и Русия отправят към България в хода на проточилата се Италио-турска война, във Виена и Петербург осъзнават, че евентуално навлизане на италианския флот в Дарданелите или в Бяло море може да направи положението неспасяемо. Затова двете сили предупреждават Рим, че ако Италия започне военни действия в Мала Азия или Бяло море, това ще представлява сериозна заплаха за мира на Балканите. Ерентал мисли, че ако италианската флота влезе в Мраморно море и принуди султана да подпише мир, тогава ще пострадат най-много интересите на Австро-Унгария и Русия, тъй като другите държави били по-малко заинтересовани. Той е на мнение, че Русия и Австро-Унгария трябва да действуват съвместно с цел незабавно примирие между воюващите страни¹⁵⁸.

Успоредно с това и в средите на ВМОРО започват да се надяват на скорошна развързка — очертава се сливане на непосредствените задачи на българското правителство и на Вътрешната революционна организация. Въпреки че се оживяват преговорите за българо-сръбско сближение, в София се опитват и директно да получат отстъпки от турското правителство. Смята се, че Турция най-после трябва да даде ход на строителството на железопътна линия от Гюешево до Куманово, да се сключи изгоден търговски договор между двете страни и да се облекчи българската училищна дейност в Македония и Одринско. Според Неклюдов, ако турците не направят съществени отстъпки, българското дружелюбие ще се превърне във враждебност. Заедно с това многото албански грабежи и убийства в Македония, турските военни приготовления до българската граница и др. могат да предизвикат нова криза в българо-турските отношения. Същевременно безнадеждно бавещите се италио-турски военни действия в Триполитания създават опасност за Турция и изкушение за България да се намеси в събитията¹⁵⁹.

Обстановката се усложнява допълнително от идващите сведения за австро-унгарски военни и политически приготовления на Балканите. В дипломатическите среди стават известни факти за австро-унгарски планове относно Албания, Новопазарския санджак и Македония. Предвиждало се бъдещата албанска държава под австро-унгар-

ски протекторат да достигне р. Вардар и така обективно да подпомогне австрийското "слизане" към Солун¹⁶⁰. В уводна статия на българския вестник "Ден" се лансира тезата, че зад много от македонските инциденти стои Австро-Унгария, която имала интерес да всява раздори между България и Турция, за да улеснява своята политика в областта¹⁶¹. Във Виена веднага реагират на тази публикация. Палавичини опровергава пред М. Сарафов писаното от "Ден", като отново декларира, че монархията решително поддържа статуквото на Балканите. Австро-унгарският посланик не забравя да оправдае отново турската политика и посочва, че Русия и Италия са заинтересовани от смущения в Европейска Турция. Последните месеци на 1911 г. обаче показват тенденция към по-твърд тон на българската дипломация. Михаил Сарафов направо заявява на Палавичини, че мир на Балканите ще настъпи тогава, когато балканските страни заместят Турция в нейните европейски владения¹⁶².

Някои среди от ВМОРО и българските дипломати са на мнение, че посредством инцидентите в областта Македония Австро-Унгария може да си създаде повод за окупация. Според френската дипломация дори Австро-Унгария може да завземе Новопазарския санджак и да отиде по-далече, ако България и Сърбия навлязат в Македония¹⁶³. Френските дипломати били убедени, че монархията се подготвя да нахлуе през пролетта на 1912 г. в Новопазарския санджак, и техните тревоги се увеличават от донесенията за задкулисите разговори на Фердинанд с представители на дуалистичната монархия. Според тях българският монарх трябвало да се сближи с Румъния, за да получи свобода на действие в Македония¹⁶⁴.

Паралелно с посочените събития българското правителство решава да настоява пред Турция за сигурност на живота, имота и честта на българите в Европейска Турция, за реализиране на железопътния проект Гюешево — Куманово, за разрешаване на аграрния въпрос в Одринско, за връщане на македонските българи от България в Турция, за връщане на три манастира в прилепската община, за третиране на българите наравно с другите националности и удовлетворяване на законните искания на Екзархията. Гешов отклонява гръцкото предложение за общи постъпки пред великите сили, за да се привлече вниманието им върху тежкото положение на християните в Турция и исканията на Патриаршията и Екзархията. Отклонено е и предложението на Милованович за сръбско-български съвместни действия срещу Турция с разграничаване на сферите на бъдещите владения в Македония. При кабинета на Гешов българските национални стремежи още по-силно се насочват към Македония и Одринска Тракия¹⁶⁵. По този повод Митаг коментира, че евентуалното създаване на балканска федерация, без или против Турция, би обрекло мирната политика на Гешов. Другият вариант — образуване на балканска федерация с Турция — би било равносилно на постигане на българския национален идеал — Македония¹⁶⁶.

През 1911 — 1912 г. Австро-Унгария продължава своята стара политика на сдържане на България и съпротива срещу националноосвободителното движение в Европейска Турция. Изглежда, че тя "нищо ново не е научила и нищо старо не е забравила". До българското правителство идват сведения, че австро-унгарски агенти и католически свещеници правят опити да се свържат с български дейци в Македония и вече са се срещали с някои революционери. Успехи не са имали, но търсят контакти с отделни революционни водачи и функционери с оглед на своите бъдещи интереси в района¹⁶⁷. Между българите в Македония вече се срещали хора с мисли, че щом не може да се освободи цяла Македония, нека тя да мине под австро-унгарска зависимост, за да се запази целостта на тамошната българска националност до по-добри времена¹⁶⁸. Във връзка с тази тенденция българският генерален консул в Солун Ат. Шопов проучва дейността на главния редактор на в. "Право" Н. Наумов поради подозренията за негови връзки с австро-унгарски лица, що получава противоречиви сведения. Френските консули в Македония пък обвиняват Австро-Унгария, че подкупва някои български чети¹⁶⁹.

До последния момент Австро-Унгария е против идеята за автономия на Македония и против дейността на българските чети. Въпреки че в навечерието на Балканската война условията се изменят, австро-унгарската политика продължава да се води със старите методи и средства. Още през есента на 1908 г. в северните райони на Албания избухва въстание против турския гнет, което се разраства през следващите години. От пролетта на 1911 г. Австро-Унгария активно се намесва в албанските проблеми и пожелава да затвърди ролята си на покровител на албанското католическо население. Във виенския вестник "Фремден блат" се появява остра статия против турските жестокости в Албания. Сред българските кръгове се преценява, че Виена най-после е намерила формата, за да достигне чрез голяма Албания долината на Вардар. Активизират се австро-унгарските опити да се привлече и България в сферите на виенската балканска политика. Например през периода 1908 — 1912 г. австро-унгарската дипломатия неведнъж наемква пред българската страна за възможност да се раздели Сърбия между тях и да стигне България до района на Солун. Всичко това обаче трябвало да стане чрез българо-румънско сближение и оттам в съюз с Австро-Унгария. По силата на обективните обстоятелства обаче в момента Русия се намира в по-благоприятна позиция пред България и тези опити се провалят. Просто самите австро-германски експанзионистки планове влизат в противоречие с интересите на балканските държави¹⁷⁰.

В Македония се раздвижват четите и започват атентати, извършвани от хора на революционните комитети. От 1910 до 1912 г. стават динамитни атентати при гарите Аджарлар (Кумановско), Куманово, Бояново и Мировци (Прешовско), Зелениково (Скопско) и Ки-

линдир (Кукушко). Разрушени са мюдюрлукът в с. Конаре (Скопско) и жандармерийският пост при Велес. Извършени са атентати и при Дойран срещу влака по линията Солун — Цариград, на Велешката гара, в Радовиш, Битоля, Охрид, Кавадарци, Прилеп, Крушево, в Кичево, срещу австрийската поща и трамвайното депо в Солун. Особено силно повлияват върху обществената атмосфера в Македония и политиката на балканските правителства атентатите в Дойран, Щип и Кочани, след които поощряваните от властите башибозушки части и войниците извършват кланета над българското население¹⁷¹. Посочените акции практически обхващат цяла Македония и показват непримиримостта между революционното движение и потисническата турска власт. Същевременно те подготвят умовете и духовете за неизбежността на генералния конфликт между България и Турция, чрез който най-после трябва да се удовлетворят стремежите на потиснатото население.

Атентатът в Щип през 1911 г. и последвалите турски жестокости предизвикват протести в България. Това принуждава българската дипломация да се обърне за пореден път към Русия. Сарафов се оплаква на руския посланик в Цариград Чариков, че турската администрация в Щип не е изпълнила дълга си да разследва задълбочено събитията и да накаже виновните, и иска от великите сили да подновят реформите. Чариков признава, че за три години турското правителство не е направило нищо за стабилизиране на обстановката, но повтаря старите оправдания — че очаква инструкции от Петербург.¹⁷² Останалите балкански държави също се раздвижват. Гърция започва усилена реорганизация на армията, а към Черна Гора се увеличава потокът от оръжие и муниции, доставяни от Русия и Италия. Същевременно в Сърбия е образувана новата тайна организация "Черна ръка". Тя има за цел да се бори заедно с другата новообразувана организация "Обединение или смърт" за освобождаване на южните славяни от австро-унгарското владичество¹⁷³. Тези факти показват, че положението на Балканите става все по-напрегнато, и свидетелствуват, че политиката на балканските страни навлиза във фазата на по-енергични и решителни външнополитически инициативи.

* * *

От есента на 1911 г. преговорите за сключване на Балкански съюз достигат решителен етап, като се водят при активното съдействие на руската дипломация. Характерно е, че при разговорите между балканските страни и Русия се очертават две тенденции — желанието на тези страни за активна антитурска насоченост на бъдещия съюз и настояването на Русия за отбранителна коалиция въз основа на ста-

туквото и привличане на Турция. В такъв дух Русия се опитва да създаде балкански блок от държави, насочен против Тройния съюз, без да отчита обективната невъзможност за привличане на Турция. На 12 октомври 1911 г. Чариков връчва на великия везир Саид паша проект за руско-турско споразумение. В него Русия обещава известни отстъпки на Турция по железопътния въпрос в северната и североизточната част на Азиатска Турция срещу съгласие на цариградското правителство да пропуска руски военни кораби през Проливите. Руското правителство се задължавало да подкрепя съществуващия режим в Проливите, като защитава и съседните територии от чужди въоръжени нападения. Руският посланик прибавя и желание то на Петербург за установяване на добросъседски отношения между Турция и балканските държави на основата на статуквото. Естествено турското правителство следва германските съвети и отклонява руското предложение.

Не е трудно да се види, че в случая руската дипломатия надхвърля своите възможности. От една страна, тя иска да реализира интересите си в Проливите, а от друга — да блокира законните стремежи на балканските народи към европейското наследство на Турция, като същевременно постигне антигерманска насоченост на бъдещата комбинация. Много фрапиращо е предложението на Русия тя да съдейства за отбраната на съседните на Проливите територии, което представлява грубо незачитане на интересите и на балканските държави. Впрочем цялата руска схема за балкански съюз с Турция е нереална и с основание е отхвърлена от балканските страни. Това се долавя от руските дипломати в София и Белград Неклюдов и Хартвиг, но те получават нареждане от изпълняващия длъжността министър на външните работи А. Нератов да поддържат петербургската формула за такова балканско споразумение, към което да може да се присъедини и Турция¹⁷⁴.

За Хартвиг Русия трябва да преследва две ясни цели в този район — да подпомага балканските славянски народи при подялбата на турското наследство и да стъпи на Босфора — входната врата на "руското езеро". Затова според него комбинацията с привличане на Турция е без перспектива. Паралелно с това Неклюдов се изказва против чл. 3 и 4 от проекта за сръбско-български договор, донесен от сръбския посланик Спалайкович в София, предвиждащи нападателна война против Турция (чл. 3) и разделяне на завоюваните провинции (чл. 4). По този проблем А. Нератов дава указания в договора да се предвиди само клауза за определяне на културни сфери на влияние, което нямало да бъде директно насочено срещу Турция и щяло да съответствува на формулата за спазване на статуквото. Според Неклюдов това изискване породило съчувствие у Спалайкович и Гешов, което обаче се оказва неискрено. По-нататък Сърбия и Бъл-

гария налагат своите схващания за антитурската насоченост на съюза¹⁷⁵. Наместина в чл. 1 на секретното приложение към подготвяния сръбско-български договор било записано задължението на двете страни да потърсят руското съгласие за действия срещу Турция, но по-късно то се оказва неприложимо. Подозирайки, че българското правителство е недоволно от руско-турските преговори, руското министерство на външните работи се опитва да успокои Гешов. На 6 декември 1911 г. то уведомява българската страна, че руско-турската обмяна на мнения засягала само специални въпроси между двете страни. Русия се отнасяла предпазливо към интересите на балканските държави и не набелязвала сделки, засягащи руските предложения към България от 1910 г.

По-късно руската дипломация е принудена да отстъпи частично пред София и Белград. Тя се съгласява да се включи в подготвяния българо-сръбски договор клауза за взаимна поддръжка при нарушение на статуквото и разграничаване на културните сфери на влияние. Според Нератов тази комбинация щяла да запази сръбско-българските интереси насочени срещу Австро-Унгария, която съветвала България да се сближи с Румъния и започнала разговори с Гърция¹⁷⁷. Възшичност по-нататък руската дипломация е ангажирана главно с изглаждането на българо-сръбските спорове при подялбата на земите в Македония и правителствата на България и Сърбия съставят договора в желанието от тях вид.

Въпреки тайния характер на преговорите Турция и Австро-Унгария изпитват подозрения към България и Сърбия. С цел да провери доколко България е вече свързана със Сърбия и дали е съгласна да декларира неприкосновеността на Македония, турското правителство предлага на Гешов да се сключи турско-българско споразумение. То следвало да има 4 точки: 1. Турция да изпълни желанието на България за железопътна линия Гюешево — Куманово (това българско искане е от около 20 години), да се подпише търговски договор и др.; 2. Строга взаимна ненамеса във вътрешните работи; 3. Най-благоклонно отношение на турското правителство към българите в Европейска Турция; 4. Десетгодишна гаранция за неприкосновеност на собствените територии. Българското правителство обаче разбира замисъла и не придава значение на това предложение¹⁷⁸. Евентуално приемане на българска страна на подхвърлената улówka и следващото протакане или отдръпване на Турция само би довело до торпилиране на българо-сръбските отношения.

При ноемврийското посещение на Фердинанд във Виена Австро-Унгария също се опитва да проучи действителното положение. Ерентал намекнал, че при известни обстоятелства монархията не би пречила за разширяване на българските граници към Македония. Според руската дипломация Австро-Унгария не се стремяла само да под-

тикне българо-румънското сближаване, по-скоро във Виена било разговаряно върху общото положение на Балканския полуостров и по-специално в Македония. Въз основа на сведенията за австро-унгарските военни приготовления в Босна и Херцеговина руската дипломатия предполага, че Австро-Унгария е предупредила България, че при евентуално нарушение на статуквото сама ще се придвижи към Сърбия и Новопазарския санджак. Или Виена е развързала ръцете на София в Македония само в случай, че последната се разбере с Букурещ. Оттук основателно се извежда заключението, че Австро-Унгария се опитва да вбие клин между България и Сърбия, чието сближение е неизгодно за монархията¹⁷⁹.

В хода на българо-сръбските преговори руският военен аташе в София полковник Романовски се убеждава, че сръбската гледна точка е по-съгласувана с руските интереси и в Белград са готови да предоставят на руското правителство окончателното определяне на границата на сферите на влияние в Македония, докато българите се стараели да избягнат арбитража на Русия (естествено, щом като тогава е ясно, че Петербург държи на подялбата на Македония между двете държави — б. а.)¹⁸⁰. В последна сметка правителството на Гешов отстъпва пред натиска на Русия и приема варианта за подялба на Македония. Въпреки че в продължение на повече от 20 години българските правителства не отстъпват от принципа за автономия на Македония, сега кабинетът на И. Е. Гешов се съгласява да не се уточняват твърдо бъдещите териториални придобивки. Намерението е това да се фиксира допълнително въз основа и на приноса на държавите за разгрома на Турция. При такива условия се подписва договърът за приятелство и съюз между България и Сърбия от 13 март 1912 г. Подобни грешки се допускат и при сключването на тайния българо-гръцки "отбранителен договор" с посредничеството на английската дипломатия на 16 май 1912 г.¹⁸¹

Изглеждало, че с образуването на Балканския съюз Русия и Съгласението постигат огромна победа в многогодишния двубой с Австро-Унгария и Централните сили на Балканите, тъй като съюзът имал и антиавстрийска насоченост. Наистина балканските страни налагат своето схващане за антитурската насоченост на съюза, но руската дипломатия се надява да има решаващата дума, ако възникне такава евентуалност. На преден план излиза въпросът кой ще изпревари — войната на Балканския съюз срещу Турция против волята на великите сили или световният конфликт, в който Балканският съюз трябва да служи на съглашенските интереси.

Паралелно със споменатите вече преговори за образуване на Балканския съюз, окуражено от тях, българското правителство пре-става да отстъпва пред внушенията на великите сили и заема твърда позиция. През февруари 1912 г. д-р Ст. Данев заявява пред австро-

унгарския посланик в София Тарновски, че България ще се бие за Македония, след което доуточнява, че силите не могат повече да се разпореждат с Македония, без да се съобразяват с България. В допълнение Ст. Данев изказва опасения, че Австро-Унгария, пренебрегвайки българската политика, може да раздели с Русия Европейска Турция¹⁸².

Франция също съветва правителството на Гешов да се въздържа от намеса в Итало-турската война, като посочва и опасността от Австро-Унгария. През април френският посланик в Лондон Пол Камбон казва, че ако България и Сърбия влязат в Македония, Австро-Унгария може да завземе Новопазарския санджак и дори да отиде по-нататък. Независимо от това, обезпокоени от сложната обстановка в Европейска Турция, няколко български войводи от Македония изпращат писмо до английското правителство и балканския комитет в Лондон с молба Англия да вземе под закрила областта и да ѝ издействува статут като на Канада или Южна Африка¹⁸³. На 10 май 1912 г. австро-унгарският посланик в Лондон граф Менсдорф изразява песимизъм относно италианските възможности за десант в европейските или азиатските владения в Турция. Както и другите посланици, той не може да прогнозира края на Итало-турската война, като смята, че обстановката се влошава без изгледи за скорошен мир между двете страни¹⁸⁴.

Забелязва се и активизиране на италианската дипломация по отношение на Балканския полуостров. Българският дипломатически представител в Рим информира правителството, че Италия е решила да увеличи своите инициативи в района на Егейско море, както и да се занимава по-пряко с финансовите проблеми в Македония. Изобщо в Рим вече бързали да подготвят позициите си по въпроса за цялостното положение на Балканите¹⁸⁵.

Заедно с възприетата тактика на атентати ВМОРО насочва вниманието си и към спечелване на общественото мнение в Западна Европа, което е много необходимо във връзка с назряващите събития на Балканския полуостров. За тази цел софийските университетски професори Л. Милетич и И. Георгов са субсидирани от революционната организация, за да направят пропагандно пътуване до големите европейски градове. Тяхната цел била да запознаят компетентните и обществените кръгове с положението в Македония. Пръв обект за посещение била руската столица Петербург¹⁸⁶. Проявите на балканските националноосвободителни движения често пораждаат стремеж към сравняване. Според Митаг софийската преса прави аналогия между действията на унгарското правителство срещу хърватските национални прояви в Загреб и репресиите на младотурците над македонските българи¹⁸⁷.

Същевременно във Виена научават за опит на Македонския ко-

митет в София да поръча 40 000 стари белгийски пушки, останащи незакупени от времето на Англо-бурската война. Поради липса на средства обаче сделката се проваля¹⁸⁸. Все пак Гарновски докладва на новия австро-унгарски министър на външните работи Берхтолд за своите надежди за австро-унгарското влияние в България. Според него в страната съществувало тайно мнение, че когато удари часът за великите решения на Балканите, Австро-Унгария ще приеме съюзничеството на България. Именно затова Виена трябвало да позволи осъществяването на българските национални стремежи¹⁸⁹. През юни Фердинанд, придружен от синовете си, посещава Австро-Унгария, където в проведените разговори вероятно засяга и въпросите на балканската политика.

Едва е сравнително уредено положението в Албания, когато избухват новите атентати в Кочани и Дойран. Четници на ВМОРО хвърлят бомба на пазара в Кочани, която засяга 10 души, сред които и мюсюлмани. В отговор местните власти решават да сплашат българското население, като устроят клане с участието на редовни военни части. В крайна сметка биват убити 38 невинни българи, 5-ма мюсюлмани и 2-ма европейци, а 180 човека получават наранявания. Варварските действия на турските власти срещу невинното население предизвикват бурни протести в българските градове¹⁹⁰. След това събитие австро-унгарската дипломация заема позицията, че българското население в Македония трябва да разчита на мирни средства, за да поставя своите искания. Във Виена обаче грешат, като смятат, че положението скоро ще се успокои и ще има възможност за една по-хладнокръвна преценка на ситуацията. Основна задача за дипломацията на дуалистичната монархия си остава насърчаването на мирното развитие на балканските народи¹⁹¹. Естествено от това следва влошаване на отношенията между българската дипломация и някои австро-унгарски дипломатически представители. По-специално много критични реплики си разменят Палавичини и М. Сарафов. Палавичини заявил, че за клането в Кочани са виновни българите, което настройва българското правителство срещу австро-унгарския посланик в Цариград¹⁹².

Възбудата на българската общественост се предава и върху действията на правителството, което принуждава австро-унгарските представители в София да усилят своя натиск за съдържане на кабинета. Началникът на Генералния щаб генерал И. Фичев съобщава на австро-унгарския военен аташе подполковник Лакса, че не са взети военни мерки и че споменаваният във вестниците съюз със Сърбия не съществува. Всъщност тази дезинформация не може да заблуди Лакса, който имал сведения за българо-сръбските военни преговори срещу Турция, докладвани от Мите Стаич¹⁹³.

Провеждат се и поредица от срещи на М. Сарафов с Палавичини, които свидетелствуват, че българското правителство поема дипломатическа офанзива по македонските работи. Първоначално австро-унгарският дипломат настоява пред София за мерки срещу революционните водачи, но среща категоричния довод, че турските власти трябва да подобрят положението на християнското население в Македония и Одринско. По време на разговорите Сарафов отхвърля също мнението, че трябва да се обединят четирите вилаета — Шкодра, Янина, Битоля и Косово, тъй като с това се цели разпокъсване на географската и етническата цялост на тамошното българско население. Палавичини бил голям привърженик на този проект поради факта, че той е в унисон с виенските проекти за Албания. Междувременно австро-унгарското становище по въпроса за автономията на Македония и сега продължава да бъде отрицателно. Само за проблема по Кочанското клане австро-унгарската дипломация смята, че турските власти трябва да дадат удовлетворение, като накажат виновните¹⁹⁴.

По-нататък австро-унгарската политика към България се изразява в желанието българските власти да спрат дейността на функционерите от ВМОРО, ВМК и четническото движение. Според Палавичини България имала реална възможност да повлияе за спиране на четническото движение в Македония. Той дори цинично декларира, че българската дипломация изобщо не бивало да говори за Македония, вследствие на което и българите в Европейска Турция щели да се примирят с положението си. Заедно с това Австро-Унгария отказва да поеме какъвто и да е ангажимент за реформи в Македония и Одринско. След това виенската дипломация се стреми да деморализира българското правителство чрез най-различни внушения, като се започне от твърдението за силата на Турция, неверие в победата на България и в здравината на Балканския съюз и се завърши с мнението, че великите сили няма да позволят прекрояване на Балканския полуостров¹⁹⁵.

В усилията си да задържи България от военна акция срещу Турция Австро-Унгария разчита донякъде и на руската политика. В това отношение тя дори среща пълна отзивчивост на Русия, тъй като на 8 септември 1912 г. Неклюдов предупреждава И. Гешов, че ако България започне война срещу Турция, Русия ще се отдръпне и ще се грижи само за своите преки интереси. Затова И. Е. Гешов нарежда на М. Маджаров да се срещне с руския външен министър Сазонов в Лондон за изясняване на позициите¹⁹⁶. На следващия ден Маджаров докладва на Гешов за руската позиция, изразена от Сазонов. Последният категорично предупреждава, че в случай на война България не трябва да разчита на великите сили или на балканските дър-

жави. Помощта на Сърбия, Гърция и Черна Гора била без значение и България щяла сама да срещне мощната турска армия на тракийския военен театър и упреците на Европа. Сазонов твърди, че веднага след започване на войната ще последва мир между Турция и Италия, а Австро-Унгария ще мобилизира срещу Сърбия. Освен това руският министър на външните работи заплашва, че неговата държава няма да гарантира ненамесата на Румъния, Англия ще поддържа Кямил паша в Турция, а Франция ще откаже държавен заем на България. Накрая Сазонов фаталистично заключава, че при победена България на Балканите нямало да има не само Македонски въпрос, но и славянство. Дори при победа великите сили щели да решават всичко. За Сазонов единственият път на България били реформите в Европейска Турция¹⁹⁷.

Едва ли за конкретната ситуация би могъл да се намери друг по-уместен пример на опит за диктат над една балканска държава от страна на велика сила, мотивиран единствено от перспективните планове на Русия спрямо Проливите и нейните глобални стратегически планове. Тридесет и четири години след Берлинския конгрес великите сили показват, че не само нямат желание да прокарат ефикасни преобразования в Европейска Турция, но и не искат да допуснат настъпването на дългоочаквания и справедлив исторически двубой между завоевателя и потисника Турция и законните претенденти за неговите завоювани в миналото европейски владения — балканските страни. Да не говорим за това, че силите не възнамерявали да изискват прилагането и на чл. 23 от Берлинския договор.

Тук трябва според нас да погледнем под по-друг ъгъл решенията на Берлинския конгрес. Обикновено в литературата се подчертава едната страна от решенията на конгреса, т. е., че великите държави (западните), водени от своите интереси, разпокъсват Санстефанска България, създават Македонския въпрос и така формират базата за бъдещите балкански противоречия. Не се обръща внимание на другата, по-завоалирана страна. Берлинският конгрес не само създаде база за бъдещи национални противоречия, но и не предостави по-голямата част от европейските турски владения на действителните им наследници — балканските народи. Т. е. конгресът "замрази" установеното чрез решенията му териториално статукво с цел да остави открит въпроса за евентуална бъдеща намеса на силите съобразно с техни по-конкретни цели. В тогавашния момент те още не бяха готови за кардинални решения и промени по Източния въпрос и имаха различни виждания за бъдещето на Турция. По-откровено казано, великите държави желязо да запазят лъвския пай от османското наследство за себе си. Това трябва да се има предвид, за да се разбере цялата сложност на българския национален въпрос.

При българо-руските разговори в навечерието на войната бива намесено като фактор и българското националноосвободително движение в Европейска Турция. Сазонов знаел, че царят и правителството били сплашени от революционните комитети, но не можело да се изпълняват желанията на бомбаджии. Руските революционери не били по-малко страшни, но кабинетът в Петербург не се поддавал на техните маневри и заплахи. Българското правителство също трябвало да бъде по-строго спрямо хората от ВМОРО и върховистите, тъй като те се обявявали против съществуващия обществен ред. В противен случай революционните дейци от Македония и Одринско щели да станат опасни и за вътрешния ред в България¹⁹⁸. По отношение на консервативното си отношение към националноосвободителните движения тази руска позиция е аналогична на гледищата на австро-унгарската управляваща върхушка.

За разлика от австро-унгарската дипломация обаче Русия е повече склонна да настоява пред Цариград за прокаране на реформи в размирните области. За Неклюдов българо-турската война е неизбежна, ако бързо не се наложат реформи в Македония и Одринско¹⁹⁹. Затова Сазонов заявява на турския посланик в Петербург, че само с прокарането на реформи в Македония може да се превъзмогнат настъпващите усложнения на Балканите²⁰⁰. Вероятно тази руска тактика е обусловена и от съображението да не се избързва с война на Балканския съюз срещу Турция, тъй като Съглашението му възлага други надежди. Единствената обща точка на Русия и Австро-Унгария е желанието да се предотврати войната, но по различни съображения.

Руската дипломация започва многопосочна външнополитическа акция. Сазонов предлага на австро-унгарското министерство на външните работи да разменят становища относно конкретното положение на Балканския полуостров, тъй като двете страни били най-заинтересовани в този район. Австро-Унгария и Русия трябвало да се въздържат от еднолични действия и да предприемат мерки за предотвратяване на Балканската война. На 12 септември 1912 г. Русия настоява пред България, Сърбия, Гърция и Черна Гора да не отправят колективно обръщение към турското правителство и силите за прилагане на чл. 23 от Берлинския договор. За тази цел на 17 септември можело да се направят постъпки в София, Белград, Атина и Цетине, както и пред турската страна, за отмяна на мобилизацията. Великите сили трябвало да се стремят към налагане на ливанския статут в Европейска Турция, като начело на управлението застанат лица, назначавани и сменяни само със съгласието на великите сили. Освен това в главните градове на европейските вилаети трябвало да се съставят комисии за разработване на местно самоуправление, ка-

то в техния състав влизат представители на различните националности. Сазонов обаче не се съгласява с тези препоръки на А. Нератов и решава да се ограничи само с дипломатически постъпки за умиротворяване на балканските страни.

На 18 септември 1912 г. Берхтолд е предупреден, че руското обществено мнение би се възбудило, ако Австро-Унгария окулира Новопазарския санджак. Берхтолд намира също, че в момента няма друга алтернатива освен единодушно действие на всички велики сили. След като се убеждава, че войната е неизбежна, руското правителство планира мерки за нейното локализиране. Русия се противопоставя на френското предложение за декларация на силите срещу всяко нарушение на териториалното статукво в резултат на война поради липсата на турско желание за ефикасни реформи. Това можело да се реализира само ако силите се съгласели с прилагане на реформи. Накрая Русия и Англия се съгласяват с френското предложение за незаинтересованост при евентуални териториални разширения на Балканите, но Австро-Унгария отказва да приеме тази формула²⁰¹. След като на 17 септември 1912 г. е обявена мобилизацията, Русия отново предупреждава България, че няма да подпомага Балканския съюз и че балканските страни започват войната на свой риск²⁰².

По-нататък събитията се развиват с главоломна бързина. С обявяването на война на Турция от Балканския съюз се отваря нова страница в историята на международните отношения в този район. От друга страна, националноосвободителното движение в Европейска Турция продължава своите въоръжени акции, подпомагащи съюзниците. По същество в момента целите на ВМОРО и на българското правителство за освобождение на потиснатите области се сливат и започват да се осъществяват. В крайна сметка войната избухва именно за решаване на тези дълго тлеещи спорни въпроси. Започването на военни действия поставя нови задачи пред българската дипломация и политиката на великите сили от двете империалистически коалиции, задачи, които могат да бъдат изследвани в разработка на друга тема.

* * *

От направеното изложение се вижда, че българският фактор заема важно място в австро-руските балкански отношения през 1903—1912 г. То се предопределя и от първенстващото географско и военнополитическо положение на България на Балканския полуостров. Така че нейната трайна ориентация към една от двете страни автоматично увеличава нейните стратегически възможности не само на полуострова, но и в останалата част на Европа.

Периодът от 1903 до 1908 г. е междинен в сложното и ускорено развитие на международните отношения в началото на XX в. Тогава завършва формирането на втория империалистически блок — Антантата — и продължават противоречията между великите сили на Балканите и в Близкия изток. Същевременно продължава да функционира австро-руското споразумение за статуквото от 1897 г. Макар че Австро-Унгария и Русия са членки на враждебни военнополитически коалиции, те продължават да се възползват от споразумението, за да отлагат или ограничават решаването на балканските проблеми. В този смисъл споразумението от 1897 г. и по-сетнешното му прилагане са красноречива илюстрация на политиката на "интереса" в международните отношения. Трябва обаче да се изтъкне, че именно през този период австро-руското споразумение изчерпва своите възможности, което е следствие от международните промени — "връщането" на Русия в Европа след поражението ѝ в Руско-японската война и назначаването на новия австро-унгарски министър на външните работи А. Ерентал. Всъщност австро-руското споразумение за статуквото изиграва своята временна роля в отношенията между Виена и Петербург на Балканите.

Естествено австро-руската съгласуваност не е съобразена с интересите на балканските страни и нанася вреда върху тяхната политика, особено на България. Все пак във Виена и Петербург ясно разбират, че ефективността на австро-руското споразумение за статуквото е до голяма степен свързана с външната политика на България. Не случайно огромната част от усилията на Австро-Унгария и Русия за "умиротворяване" на Балканите са съсредоточени в натиск над България. Като правило опитите на българската дипломация да облекчи положението на своите сънародници в Европейска Турция се посрещат негативно и се поощрява съдържаността на българските правителства като "лоялност" и "коректност" към Турция. Естествено в София разбират същността на австро-унгарската и руската политика, но са поставени в почти безизходно положение. В крайна сметка австро-руските цели са осъществени.

Несъмнено съвместната политика на Виена и Петербург относно България по някои въпроси не означава пълен синхрон на техните действия. И двете сили смятат споразумението за статуквото като необходимост на деня и всяка се опитва тайно да вреди на другия партньор. Например по време на Илинденско-Преображенското въстание Австро-Унгария експлоатира руското сътрудничество да се съдържа България от акция срещу Турция, но същевременно се опитва да всява раздори между Княжеството и Русия. Това се проявява и през следващите години. Така че в своите антируски моменти австро-

унгарската политика не се променя, различни са само формите ѝ на действие. Австро-Унгария и Русия общо взето получават достоверна информация за българската външна политика, но тя е само за служебно ползуване. Навън двете държави продължават своята консервативна политика.

Австро-Унгария и Русия запазват първенстващи позиции при провеждането на Мюрцшегските реформи, но обективно погледнато, хабсбургската империя е в по-изгодно положение. След Илинденско-Преображенското въстание Австро-Унгария и Русия се опитват да внушат на българските правителства да прекратят помощта за революционните комитети и да подкрепят тези действия на София, които не нарушават статуквото. Изобщо Австро-Унгария и Русия следят българската политика да не излиза извън рамките на позволеното от тях. Това проличава при разговорите по Критския въпрос, за международналните борби в Македония, за отношенията между балканските страни и др. В последна сметка поради външни и вътрешни причини българската външна политика трябва да се съобразява с австро-руските изисквания и не може да придвижи исканията по въпроса за националното обединение. Освен това на този етап, въпреки някои опити, не може да се осъществи и сътрудничество между балканските държави против Турция. Условиата за такова съюзване настъпват по-късно, когато се изменят и някои моменти в политиката на великите държави.

Разбира се, мястото на България в австро-унгарската и руската балканска политика определя и някои други последици. В изпълнение на тактиката на лавиране между великите сили софийските правителства се люшкат между Виена и Петербург. Русофилските кабинети се сменят с нерусофилски, но това не дава очаквания ефект. Нито афишираното приятелство към Русия, нито дружелюбните жестове към Австро-Унгария дават положителен резултат по националния въпрос, като изключим трудно уредения въпрос за българската независимост. Безспорно това създава големи трудности по въпроса за бъдещата кардинална външнополитическа ориентация на България. Излизането на Австро-Унгария и Русия през 1907—1908 г. от споразумението за спазване на статуквото (по австро-унгарска инициатива — б. а.) и другите изменения в международната обстановка налагат нов отпечатък върху българската политика и стратегията на великите държави.

При тежките противоречия на Босненската криза австро-руските отношения са вече безвъзвратно влошени, но въпреки това и двете сили полагат усилия за сдържане на България и за отлагане на балканския военен пожар. Тази тяхна обща гледна точка се обусла-

вя единствено от желанието да се отложи избухването на войната, така че тя да съвпадне с техните планове и интереси. И през този етап въпросът за тюрското наследство в Европа е основен в триъгълника Виена — София — Петербург. Той включва проблемите за националноосвободителното движение в Европейска Турция, въпроса за бъдещата подялба на територии, отношението на България към тези проблеми и др.

Австро-Унгария и Русия се стараят поотделно да сключат военнополитическо споразумение с България, обусловено главно от техните интереси. В това отношение Русия не зачита желанието на България за активност по българския национален въпрос. След неуспеха двете велики сили се ориентират към по-реалната възможност да привлекат България в кръга на своите приятелски държави. Австро-Унгария се опитва да сближи България с Румъния и оттам с Тройния съюз, а Русия се стреми да образува Балканския съюз в изгода на Съглашението. Тя дори предвижда в него да влезе и Турция, което е нереално виждане. Не прекъсва и австро-руското противоборство за влияние в България. В руския вариант за Балкански съюз има големи несъвършенства и накрая балканските страни избират свой път на решение. В последна сметка българското правителство на И. Гешов избира руския вариант, докато предишното правителство на Малинов до известна степен временно лавира между Русия и Австро-Унгария по стратегически съображения въпреки силно русофилско влияние и в неговия състав. В навечерието и в момента на избухването на Балканската война Австро-Унгария и Русия отново не проявяват разбиране към интересите на балканските страни срещу Турция, в това число и на България.

Б Е Л Е Ж К И

¹ К. Крачунов. Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908–1911). С., 1931; М. И. Маджаров. Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1932; Р. Попов. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908. С., 1974; Т. Влахов. Криза в българо-турските отношения 1895–1908, С., 1977; Д. Вечев. Русия и българският национален въпрос в края на XIX и началото на XX в. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, 3, С., 1983; Е. Стателова. Руско-български политически отношения (1908–1912). – Исторически преглед, год. XXIX, 1973, № 1; Обявяване на независимостта на България през 1908 г. С., 1989; А. К. Мартыненко. Руско-българские отношения накануне и в период революции 1905–1907 г. Киев, 1974; И. В. Бестужев. Борьба в России по вопросам внешней политики (1906–1910). М., 1961; С. Тусин. Die politischen Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und Bulgarien von 1908 bis zum Bukarester Frieden. Hamburg, 1936; Н. Т. Schmidt. Österreich-Ungarn und Bulgarien 1908–1913. Breslau, 1936; М. Каммерер. Die österreichisch-russischen Beziehungen in den Jahren 1900–1914 an Hand österreichischer und deutscher Quellen. Graz, 1982, diss.; W. M. Сарлгер. Iswolsky and Aehrenthal vor der bosnischen Annexion krise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906–1908. Uppsala, 1955. За да не утежняваме справката, не посочваме повече автори. Интересуващият се читател може да ги проследи по-нататък в бележките към работата.

² Österreichisches Staatsarchiv, Wien, Haus-, Hof – und Staatsarchiv, Politisches Archiv XV/Bulgarien (По-нататък ННSt. A. Wien, PA XV), К. 57, Bericht № 68 А, София, 29.X.1903. Форгах до Голуховски.

³ Ibidem, Bericht № 68 Е, София, 29.X.1903, Форгах до Голуховски.

⁴ Централен държавен исторически архив (По-нататък ЦДИА), ф. 176, оп. 1, а. е. 1826, л. 16–17, Виена, 13.X.1903 г., пов. писмо на И. Гешов до Р. Петров.

⁵ Освободителната борба на българите в Македония 1902–1904. Дипломатически документи. С., 1978, с. 495–496, № 188.

⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1826, л. 20–21, Виена, 5/18.XI.1903 г., пов. писмо на И. Гешов до Р. Петров.

⁷ Пак там, л. 22.

⁸ По-подробно вж. Р. Попов. Австро-Унгария и реформите в Европейска Турция 1903–1908. С., 1974, с. 71 и сл.

⁹ Austro-Hungarian documents relating to the Macedonian struggle 1896–1912. Edited by F. R. Bridge, Thessaloniki, 1976, № 157, 21.XII.1903.

¹⁰ Освободителната борба на българите в Македония..., с. 534–536, № 201.

¹¹ По-подробно за преговорите вж. Т. Влахов. Криза в българо-турските отношения 1895–1908. С., 1977, с. 67–93. Авторът е непрещизен или допуска грешки при характеристиката на някои моменти от българската външна политика.

¹² Освободителната борба на българите в Македония..., с. 469, № 177.

¹³ ННSt. A. Wien, PA XV/Bulgarien, К. 58, шифр. тел. № 24 на Форгах до Виена, София, 6.III.1904 г.

¹⁴ Т. Влахов. Пос. съч., с. 90–93.

¹⁵ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1958, л. 4–5, Виена, 26.III./8.IV.1904 г., пов. писмо на Гешов до Р. Петров.

¹⁶ ННSt. A. Wien, PA XV/Bulgarien, К. 58, Beilage zu Bericht № 26 А–D, Sofia, 9.VI.1904.

¹⁷ Ibidem, К. 59, Weisungen, Форгах до Виена, 2.I.1904, шифр. тел. № 2.

¹⁸ Л. Данаилов, Ст. Стойков. Националноосвободителното движение в Тракия 1878–1903. С., 1971, с. 415–416, Винтер до Голуховски, Одрин, 6.VII.1904 г.

¹⁹ ЦДИА, ф. 176, оп. 1, а. е. 1958, л. 11–12, Виена, 5/18.VII.1904 г., пов. писмо на Гешов до Р. Петров.

- ²⁰ HHSt. Wien, PA XV/Bulgarien, Bericht № 36 A—B, Sofia, Форгах до Голуховски, 10.VIII.1904 г.
- ²¹ По-подробно за договора вж. Н. Т. S c h m i d t. Osterreich- Ungarn und Bulgarien 1908—1913. Breslau, 1936, s. 6—8.
- ²² Р. П о п о в. Към въпроса за политическите отношения между България и Сърбия през 1904 г. — В: Studia balcanica, Балкански проучвания XX век, София, 1972, с. 215—248.
- ²³ Пак там, с. 239—241.
- ²⁴ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 59, София, 26.V.1904 г., Форгах до Голуховски.
- ²⁵ С. Д а м я н о в. България във френската политика 1878—1918. С., 1985, с. 246—247.
- ²⁶ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 59, шифр. тел. № 83 на Браун до Виена, София, 24.XII.1904 г.; Ibidem, Bericht № 58 A—H, София, 28.XII.1904 г., Браун до Голуховски.
- ²⁷ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. I, л. 1—3.
- ²⁸ Пак там.
- ²⁹ Пак там, л. 2, 12.XI.1904 г.
- ³⁰ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 60, шифр. тел. № 11, София, 21.I.1905 г., Браун до Голуховски. През разгледания период Австро-Унгария има следните дипломатически представители в София: Ладислав фон Мюлер (14.II.1900—11.III.1904 г.), барон Карл фон Браун (29.VII.1904—10.IX.1905), граф Дъглас фон Турн Валсасина (28.IX.1905—24.IX.1909), барон Карл фон Гискра (24.IX.1909—30.IV.1911), граф Адам Тарновски (30.IV.1911—9.XI.1916). E. M a t s c h. Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (— Ungarn) 1720—1920, Wien—Köln—Graz, 1980, s. 111.
- ³¹ Архив на БАН, ф. 17 к, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. I, л. 8—9, 9/22.II.1905 г.
- ³² HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 60, шифр. тел. № 45, София, 11.III.1905 г., Браун до Голуховски.
- ³³ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 60 шифр. тел. № 46, Браун до Виена, София, 18.III.1905 г.; Ibidem, Beilage zu Bericht 17 B, Sofia, 30.III.1905.
- ³⁴ Архив на БАН, ф. 17 к, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, л. 10—11, 16, 1.III.1905 г.
- ³⁵ Пак там, л. 11—15.
- ³⁶ М а к е д о н и я. Сборник от документи и материали. С., 1978, с. 504, № 100, 26.XI.1904.
- ³⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 60, Sofia, 17.IV.1905.
- ³⁸ Ibidem, K. 61, Bericht № 28 C, София, 25.V.1905, Браун до Голуховски.
- ³⁹ Р. П о п о в. Балканските взаимоотношения и мисията на Мюнир паша през 1906—1908. — Векове, 1972, № 1, с. 6—15.
- ⁴⁰ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. I, л. 26—28.
- ⁴¹ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 62, Bl. 231, Weisungen, шифр. тел. № 479 до Браун в София, Виена, 20.IV.1905 г.
- ⁴² Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. I, л. 43—44.
- ⁴³ Пак там, л. 52—53.
- ⁴⁴ Пак там, л. 61—64, 15.VIII./4.IX.1905 г.
- ⁴⁵ Ж. П о п о в. Народно-либералната (стамболовистката) партия в България 1903—1920. С., 1986, с. 162—163.
- ⁴⁶ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. II, л. 67—68, 8.X.1905 г.
- ⁴⁷ Пак там, л. 69.
- ⁴⁸ Х р. С и л я н о в. Освободителните борби на Македония, т. II. С., 1983, с. 94—96.

- ⁴⁹ П. В. Ж о г о в. Дипломатия Германии и Австро-Венгрии и первая Балканская война 1912–1913 г.г. М., 1969, с. 30–31.
- ⁵⁰ L. F o r s t e r. Das Bundesverhältnis Deutschlands zu Österreich-Ungarn in der Epoche Aehrenthal (1906–1912), Schramberg, 1934, s. 20–21.
- ⁵¹ I. D i o s z e g i. The Last Quarter Century of Power Politics. — In: Hungarians in the Ballhausplatz. Studies on the Austro-Hungarian Common Foreign Policy, Budapest, 1983, s. 201–206.
- ⁵² Д. Г. Г о ц е в. Националноосвободителната борба в Македония 1912–1915. С., 1981, с. 14.
- ⁵³ W. M. C a r l g r e n. Op. cit.; s. 180–181.
- ⁵⁴ M. K a m m e r e r. Op. cit., s. 53.
- ⁵⁵ A. S c h m i d t - B r e n t a n o. Die österreichische beziehungsweise österreichische-ungarische armee. — In: Wiener Beiträge zur geschichte der Neuzeit, Band IX. Österreich und die deutsche Frage im 19 und 20 Jahrhundert, Wien, 1982, s. 251.
- ⁵⁶ Ibidem, s. 53.
- ⁵⁷ Ibidem. Също спорно мнение. Колко Австро-Унгария държи на Русия, се вижда от събитията през 1908–1909 г.
- ⁵⁸ ЦДИА, ф. 304, а. е. 554, оп. 1, л. 11–12, 13. IX. 1906 г., Виена, М. Сарафов до Р. Петров.
- ⁵⁹ Пак там, л. 13–15, София, 11. IX. 1906 г.
- ⁶⁰ ЦДИА, КМФ 09, Инв. № 187/19, Ч. II, АВПР, ф. Политархив 1908, Д. № 82, л. 192, Петербург, 12. XII. 1907. Паметна записка на БДА до руското външно министерство.
- ⁶¹ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 62, Bl. 93, Bericht № 14 A. Напрежението в отношенията между Бахметиев и княз Фердинанд започва още от януари 1903 г. във връзка с процедурни спорове, със слуховете от Петербург, че може да се предвиди принц Батенберг за губернатор на Македония и др. Ibidem, K. 55, Bericht № 3 A–F, 22. I. 1903 г.
- ⁶² Ibidem, K. 62, Bericht № 3L.
- ⁶³ Ibidem, Bericht № 61 A–D, Bl. 332–340.
- ⁶⁴ Ibidem, K. 65, Bericht № 50–B, София, 18. IX. 1907 г.
- ⁶⁵ Ibidem, K. 65, Bericht № 63 B
- ⁶⁶ ЦДИА, КМФ 09, Инв. № 187/19, Ч. II, АВПР, Ф. Политархив 1908, Д. № 82, л. 211, депеша № 99, София, 27. XII. 1907 г. Сементовски Курило до министерството на външните работи.
- ⁶⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, Weisungen, шифр. тел. № 1523 до Чернин в София, Виена, 17. X. 1907 г.
- ⁶⁸ Ibidem, K. 65, Weisungen, Ерентал до Чернин в София, № 46, 2. XI. 1907 г.
- ⁶⁹ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. II, л. 402–403, 1/14. V. 1907 г.
- ⁷⁰ Народни права, год. XVIII, бр. 9 от 15. I. 1908 г., с. 1.
- ⁷¹ Д. Г. Г о ц е в. Идеята за автономия като тактика в програмите на националноосвободителното движение в Македония и Одринско 1893–1941. С., 1983, с. 22–23.
- ⁷² Р. П о п о в. Балканската политика на Австро-Унгария след Младотурската революция в 1908 г. — В: Известия на Българското историческо дружество, книга XXVII, 1969, С., 1970, с. 116.
- ⁷³ Д о к у м е н т и за обявяване независимостта на България 1908 година. С., 1968, с. 20, № 11, София, 20. VII. 1908 г.
- ⁷⁴ E. M. M ü l e r. Der Konflikt Conrad – Aehrenthal, Wien, 1978, s. 186, diss.
- ⁷⁵ R. M ö h r i n g. Die Beziehungen zwischen Österreich-Ungarn und der Osmanischen Reich 1908–1912, Bd. II, diss. Dokumentenanhang, Wien, 1978, s. 33.
- ⁷⁶ ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 246, л. 26, Будапеша, 12. IX. 1908.
- ⁷⁷ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. VI, л. 313, 10. 23. IX. 1908 г., Будапеша.

- ⁷⁸ Вж. по-подробно Ц. Тодорова. Обявяване независимостта на България през 1908 г. и политиката на империалистическите сили. С., 1960; П. Ст. Горанов. Икономическите предпоставки за обявяване независимостта на България през 1908 г. — Год. на Висшия финансово-стопански институт в Свищов, Т. XV (1958—1959), С., 1959. Допълнителна литература по въпроса вж. у Р. Мишев. Австро-Унгария и идеята за обявяване на независимостта на България (1889—1908 г.). — Исторически преглед, 1989, № 3; Обявяване независимостта на България през 1908 г., С., 1989 г.
- ⁷⁹ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. VI, л. 319—320, 25.IX./8.X.1908 г.
- ⁸⁰ Пак там, М. Сарафов, Дневник, Т. VIII, л. 380—382, 17.II./2.III.1909 г.
- ⁸¹ Вечерна поща, год. IX, бр. 2646 от 17.I.1909 г., с. 1.
- ⁸² HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 68, Bericht № 28 A—D, 1.IV.1909, Турн до Ерентал.
- ⁸³ Кр. Крачунов. Външната политика на България (кабинетът Малинов 1908—1911). С., 1931, с. 72—73.
- ⁸⁴ Обявяване независимостта на България през 1908 г. С., 1989 г., с. 233—234, № 110.
- ⁸⁵ Кр. Крачунов. Пос. съч., с. 73—74.
- ⁸⁶ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. VII, л. 336—337, 15/28.XI.1908 г.
- ⁸⁷ Вечерна поща, год. IX, бр. 2648 от 19.I.1909 г., с. 1.
- ⁸⁸ България, год. XI, бр. 3 от 7.X.1908 г., с. 3.
- ⁸⁹ Пак там, бр. 5 от 11.X.1908 г., с. 1.
- ⁹⁰ Пак там, с. 3.
- ⁹¹ М. Каммергер. Die österreichisch-russischen Beziehungen in den Jahren 1900—1914 an Hand österreichischer und deutscher Quellen, Graz, 1982, diss., s. 130.
- ⁹² Е. Францел. Der Donauraum in Zeitalter des Nationalitätenprinzips (1789—1918), Bern, München, 1958, s. 145.
- ⁹³ И. В. Бестужев. Борьба в России по вопросам внешней политики (1906—1910), М., 1961, с. 216—220.
- ⁹⁴ ЦДИА, КМФ 09, Инв. № 187/19, Ч. II, Архив внешней политики России (по-нататък АВПР), Фонд Политархив 1908, Д. № 82, л. 63—64, 6.VIII.1908 г.
- ⁹⁵ Вечерна поща, год. IX, бр. 2639 от 9.I.1909 г., с. 1. Турция и руската политика на Изток.
- ⁹⁶ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 158, М. Сарафов, Дневник, Т. VIII, л. 53—54, 18.XI.1909 г.
- ⁹⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 69, Weisungen, Вiena, 16.IV.1909 г., шифр. тел. на Ерентал до Турн.
- ⁹⁸ Е. Стателова. Руско-български политически отношения (1908—1912). — Исторически преглед, год. XXIX, 1973, № 1, с. 4. Още в края на 1908 г. Сементовски-Курило и полковник Леонтиев споделят пред външния министър Изволски идеите си за българо-руско споразумение. В специална записка от 24 декември 1908 г. те разглеждат положението на Балканите и подчертават агресивността на Австро-Унгария и Германия. Затова според тях трябвало да се сключи военно споразумение с България, което да обезпечи нейните национални интереси, но да запази инициативата за Русия. Това предложение се поддържа от военното министерство. Министърът на външните работи А. П. Изволски обаче заема различна позиция. Той смята, че Русия трябва да се подготви да посрещне събитията на Балканите, като има предвид и голямата роля на България, която била най-близо до Проливите. Изволски се обявява за политическо съглашение с България без подписване на военна конвенция. Русия щяла да поддържа българските стремежи към Македония и Егейско море, но българите трябвало да се откажат от областите на югоизток от Одрин. В политическото съглашение щяла да се запази и Сърбия от българските претенции. Пак там, с. 4—5.

- ⁹⁹ Iswolski und der Weltkrieg. Der Diplomatische Schriftwechsel Iswolskis 1911–1914, Berlin, 1925, Bd. I, s. 7.
- ¹⁰⁰ Пряпорец, год. XI, бр. 144 от 16.XII.1908 г., с. 4.
- ¹⁰¹ ЦДИА, КМФ 09, Инв. № 187/19, Ч. II, АВПР, Ф. Политархив, 1908, Д. № 82, л. 63–64, 20.VII.1908 г., Варна, тел. на Сементовски-Курило.
- ¹⁰² HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 68, Bericht № 33–E, Sofia, стр. секретно, Турн до Ерентал, 21.IV.1909.
- ¹⁰³ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 68, Bericht № 37–B, София, 13.V.1909, стр. секретно, Турн до Ерентал.
- ¹⁰⁴ Ibidem, Bericht № 38–E, стр. секретно, София, 20.V.1909, Турн до Ерентал.
- ¹⁰⁵ Ibidem, K. 69, Varia, Мемориа на Гискра от 1909 г.
- ¹⁰⁶ Войната между България и Турция 1912–1913 год. Том I, Подготовка на войната. С., 1937, с. 35–39.
- ¹⁰⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 69, Bericht № 73 A–B, барон Митаг до Ерентал, София, 28.X.1909 г.
- ¹⁰⁸ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 157, М. Сарафов, Дневник, Т. VIII, л. 401, 29.IV./12.V.1909. В такъв смисъл руският посланик във Виена княз Урусов говорил на М. Сарафов.
- ¹⁰⁹ Пак там, а. е. 158, л. 43–44, 28.X.1909 г.
- ¹¹⁰ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 70, Bericht № 5 C, стр. секретно, София, 20.I.1910, Гискра до Ерентал. Образец на препис от доклада на германския посланик във Виена Чирски върху руското отношение към Сърбия според схващането на руския посланик във Виена.
- ¹¹¹ К р. К р а ч у н о в. Външната политика на България..., с. 93–115.
- ¹¹² ЦДИА, ф. 176, оп. 2, а. е. 887, л. 22, № 211, Виена, 17.II.1910, И. Гешов до А. Ляпчев.
- ¹¹³ Пак там, л. 27–28, Виена, 27.II.1910, № 255, И. Гешов до С. Паприков.
- ¹¹⁴ Пак там, л. 37–40, 7.IV.1910 г., Петербург, Д. Цоков до С. Паприков.
- ¹¹⁵ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 71, Weisungen, Ерентал до Гискра в София, Виена, 17.III.1910 г., № 674.
- ¹¹⁶ Ibidem, K. 70 Bericht № 18, тайно, София, 8.III.1910, Гискра до Ерентал.
- ¹¹⁷ Ibidem, Bericht № 22–B, София, 24.III.1910 г., Митаг до Ерентал. Руската политика на Балканите.
- ¹¹⁸ Ibidem, K. 71, Weisungen, шифр. тел. № 1056 до Гискра в София, Виена, 28.IV.1910 г.
- ¹¹⁹ Ibidem, Varia.
- ¹²⁰ Ibidem, K. 70, Bericht № 29–E, София, 15.IV.1910 г., Гискра до Ерентал.
- ¹²¹ Ibidem, K. 70, шифр. тел. № 40 A–B, София, 11.V.1910, Гискра до Ерентал.
- ¹²² К. П а н д е в, К. П а л е ш у т с к и. Българското националноосвободително движение след Берлинския конгрес (1878–1941).— Исторически преглед, год. XXXVII, 1981, № 3–4, с. 103–104.
- ¹²³ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 71, Varia, Виена, 30.VII.1910 г.
- ¹²⁴ ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1015, л. 145–150, Виена, 8/21.I.1910 г., пов. писмо до София.
- ¹²⁵ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 70 Bericht № 1 B, София, 8.I.1910 г., Гискра до Ерентал.
- ¹²⁶ Ibidem, K. 71. Weisungen, шифр. тел. № 158, I, до Гискра в София, Виена, 20.I.1910 г.; № 159, до Палавичини.
- ¹²⁷ ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1015, л. 141–144, Виена, 26.II.1910 г., пов. писмо до София.
- ¹²⁸ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 70, Указ до Форгах в Белград и Гискра в София, Виена, 27.IV.1910, № 1044, 1045.
- ¹²⁹ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 158, л. 72–73.

- ¹³⁰ ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1015, л. 99–103, № 1488, 1/14.IX.1910, Виена, 30.VIII.1910, пов. писмо до София.
- ¹³¹ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 158, л. 113, 20.VII.1910; л. 118–119, 31.VII.1910 г.
- ¹³² HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 71, Weisungen, шифр. тел. на Ерентал до Гискра в София, Виена, 10.V.1910 г.
- ¹³³ Ibidem, шифр. тел. № 99 от Атина, 15.VIII.1910 г.
- ¹³⁴ Ibidem, шифр. тел. № 33 до Митаг в София, Виена, 22.VIII.1910 г.
- ¹³⁵ Ibidem, шифр. тел. на Митаг до Ерентал, София, 13.VIII.1910 г., № 113.
- ¹³⁶ К р а ч у н о в. Външната политика на България..., с. 116–123.
- ¹³⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 71, Weisungen, шифр. тел. № 2496 на Ерентал до барон Гискра в София, Виена, 7.IX.1910 г.
- ¹³⁸ Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bonsnischen krise bis zum Kriegsausbruch 1914..., Bd. III, Wien, 1930, № 2254, Bericht aus Athen, № 44 E, s. 4, 29.IX.1910.
- ¹³⁹ Ibidem, № 2318; HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 71, 13.VIII.1910.
- ¹⁴⁰ ЦДИА, ф. 304, оп. 1, а. е. 1015, л. 50, № 1732, Виена, 13/26.X.1910 г., пов. писмо на И. Гешов до А. Малинов.
- ¹⁴¹ Пак там, л. 40, 22.IX.1910 г., № 607, пов. писмо до А. Малинов.
- ¹⁴² Г. К а л и н к о в. Румъния и нейната политика спрямо България (през 1911–1912 и 1913 год.). С., 1917, с. 76.
- ¹⁴³ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 73, Weisungen 1911, шифр. тел. на Ерентал до Гискра в София, № 2, Виена, 6.I.1911 г.
- ¹⁴⁴ Ibidem, K. 72, Bericht № 5–В, София, 26.I.1911 г., Гискра до Ерентал.
- ¹⁴⁵ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 12–13, 4.II.1911.
- ¹⁴⁶ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 72 Bericht № 52 С, София, 15.VII.1911, Тарновски до Ерентал; Ibidem, Bericht № 52 С, София, 21.VII.1911, Тарновски до Ерентал.
- ¹⁴⁷ Ibidem, Bericht № 12, София, 16.III.1911, Митаг до Ерентал.
- ¹⁴⁸ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 45, 20.VI.1911.
- ¹⁴⁹ Пак там, л. 45.
- ¹⁵⁰ Пак там, л. 67, 21.IX.1911 г.
- ¹⁵¹ Пак там, л. 61–62, 12.IX.1911; л. 144, 23.IX.1911 г.
- ¹⁵² HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 72, Bericht № 48–D, София, 9.VII.1911, Тарновски до Ерентал.
- ¹⁵³ Ibidem, K. 73, Bericht № 63 С, София, 6.IX.1911 г., Тарновски до Ерентал.
- ¹⁵⁴ Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 146, 29.IX.1911; л. 148, 2.X.1911 г.
- ¹⁵⁵ Пак там, л. 147, 30.IX.1911 г.
- ¹⁵⁶ Пак там, л. 158, 27.X.1911 г.; л. 161–162, 15.XI.1911.
- ¹⁵⁷ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 73, Bericht № 75 А–D, София, 27.X.1911, Тарновски до Ерентал. Външната политика на кабинета Гешов.
- ¹⁵⁸ С. З а и м о в, С. Т. П е н к о в. Дипломатически документи за отношението на Русия към балканските проблеми в навечерието на Балканската война 1911–1912 г. — Военноисторически сборник, 1988 г., № 2, с. 66, № 15; с. 67, № 16.
- ¹⁵⁹ Пак там.
- ¹⁶⁰ Пак там, с. 68, № 19.
- ¹⁶¹ HHSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 73 шифр. тел. на Тарновски от София, № 190, 11.XII.1911 г.
- ¹⁶² Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 169–170, 30.XI.1911 г.
- ¹⁶³ М. И. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни. С., 1932, с. 37.
- ¹⁶⁴ С. Д а м я н о в. България във френската политика 1878–1918. С., 1985, с. 335.

- 165 Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 55–56.
- 166 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 73, Bericht № 78 С, София, 6.XI.1911, Митаг до Ерентал.
- 167 Архив на БАН, ф. 41 к, Ат. Шопов, оп. 1, а. е. 91, л. 52, София, 27.I.1912 г.
- 168 Пак там, л. 40.
- 169 Пак там, л. 1; ф. 41 к, а. е. 134, оп. 1, л. 1 и др.
- 170 П. В. Ж о г о в. Дипломатията Германия и Австро-Венгрия и първата Балканска война 1912–1913 г. М., 1969, с. 59–69.
- 171 Г. Б а ж д а р о в. Македонският въпрос вчера и днес. С., 1927, с. 50.
- 172 Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 175–176, 12.XII.1911 г.
- 173 М. R o n g e. Kriegs- und Industrie Spionage. Zwölf Jahre Kundschaftsdienst, Zürich – Leipzig – Wien, 1930, s. 58.
- 174 С т. З а и м о в, С т. П е н к о в. Дипломатически документи..., с. 61, № 9.
- 175 Пак там, с. 63–64, № 11; с. 64–65, № 12, 13.
- 176 Пак там, с. 70, № 23.
- 177 Пак там, с. 70–71, № 24.
- 178 Пак там, с. 71, № 25.
- 179 Пак там, с. 71, № 26; с. 72, № 27.
- 180 Пак там, с. 78, № 42.
- 181 С. Д а м я н о в. Пос. съч., с. 338–339.
- 182 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 74, Bericht № 8 С, София, 9.II.1912 г., Тарновски до Ерентал.
- 183 М. И. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни. Спомен, частни писма, шифровани телеграми и поверителни доклади, С., 1932, с. 37–38, М. Маджаров до И. Гешов, Лондон, 28.IV.1912 г.
- 184 Пак там, писмо на М. Маджаров до И. Е. Гешов, Лондон, 12 май 1912 г.
- 185 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 74, Bericht № 14, София, 5.III.1912 г., Тарновски до Берхтолд.
- 186 Ibidem, Bericht № 22 С, София, 6.IV.1912 г., Тарновски до Берхтолд.
- 187 Ibidem, Bericht № 25 D, София, 16.IV.1912 г., Митаг до Берхтолд.
- 188 Ibidem, Bericht № 40–B, 15.V.1912 г., Митаг до Берхтолд.
- 189 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 74, Bericht № 36, 23.V.1912 г., Тарновски до Берхтолд.
- 190 П. В. Ж о г о в. Пос. съч., с. 78.
- 191 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 74, Виена, 13.VIII.1912 г.
- 192 Ibidem, София, 29.VIII.1912 г., писмо на Тарновски до Виена.
- 193 М. R o n g e. Op. cit., s. 61.
- 194 Архив на БАН, ф. 17 к, оп. 1, а. е. 159, л. 87, 112, 113, 121–122.
- 195 Пак там, л. 124–125, 127, 129, 133–134.
- 196 М. И. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни..., с. 56–57, № 522, 8.IX.1912 г., шифр. тел. на И. Гешов до М. Маджаров.
- 197 Пак там, с. 57, 9.IX.1912 г., шифр. тел. на Маджаров до Гешов. При посещението си в Ливадия през лятото на 1912 г. Ст. Данев настоява пред Сазонов Русия да признае правото на България над Одрин. При разговорите обаче Ст. Данев получава твърдия отказ на Русия, обосноваван с доводите, че градът не влизал в пределите на Санстефанска България и че Турция ще се превърне във второстепенна сила. Твърдата позиция на Русия по този въпрос и нейните съвети за сдържаност осуетяват възможностите за по-голямо руско-българско разбирателство през напрегнатото лято и ранната есен на 1912 г. По-подробно вж. Е. С т а т е л о в а. Пос. съч., с. 16–17.
- 198 М. И. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни..., с. 58, 10.IX.1912 г., писмо на М. Маджаров до И. Е. Гешов.
- 199 ННSt. A Wien, PA XV/Bulgarien, K. 74, 14-IX.1912 г., Тарновски до Виена.

²⁰⁰ Балканската война или руската оранжева книга. (Дипломатически документи, издадени от руското външно министерство, докосващи се до събитията на Балканския полуостров – август 1912 г. – юли 1913 г.), С., 1914 г., с. 4.

²⁰¹ Пак там, с. 4, № 3; с. 5, № 5; с. 8–9, № 10–11; с. 9–10, № 13; с. 19–21, № 56, 58.

²⁰² М. И. М а д ж а р о в. Дипломатическа подготовка на нашите войни..., с. 61, шифр. тел. на Маджаров до Гешов в София, 17.IX.1912 г.

- SERVIZIO MANTOVANO (1) -
 - SERVIZIO MANTOVANO (1) -
 - SERVIZIO MANTOVANO (1) -
 - SERVIZIO MANTOVANO (1) -

- SERVIZIO MANTOVANO (1) -
 - SERVIZIO MANTOVANO (1) -

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 28, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1990

TRAVAUX DE L' UNIVERSITÉ "CYRILLE ET MÉTHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 28, livre 3

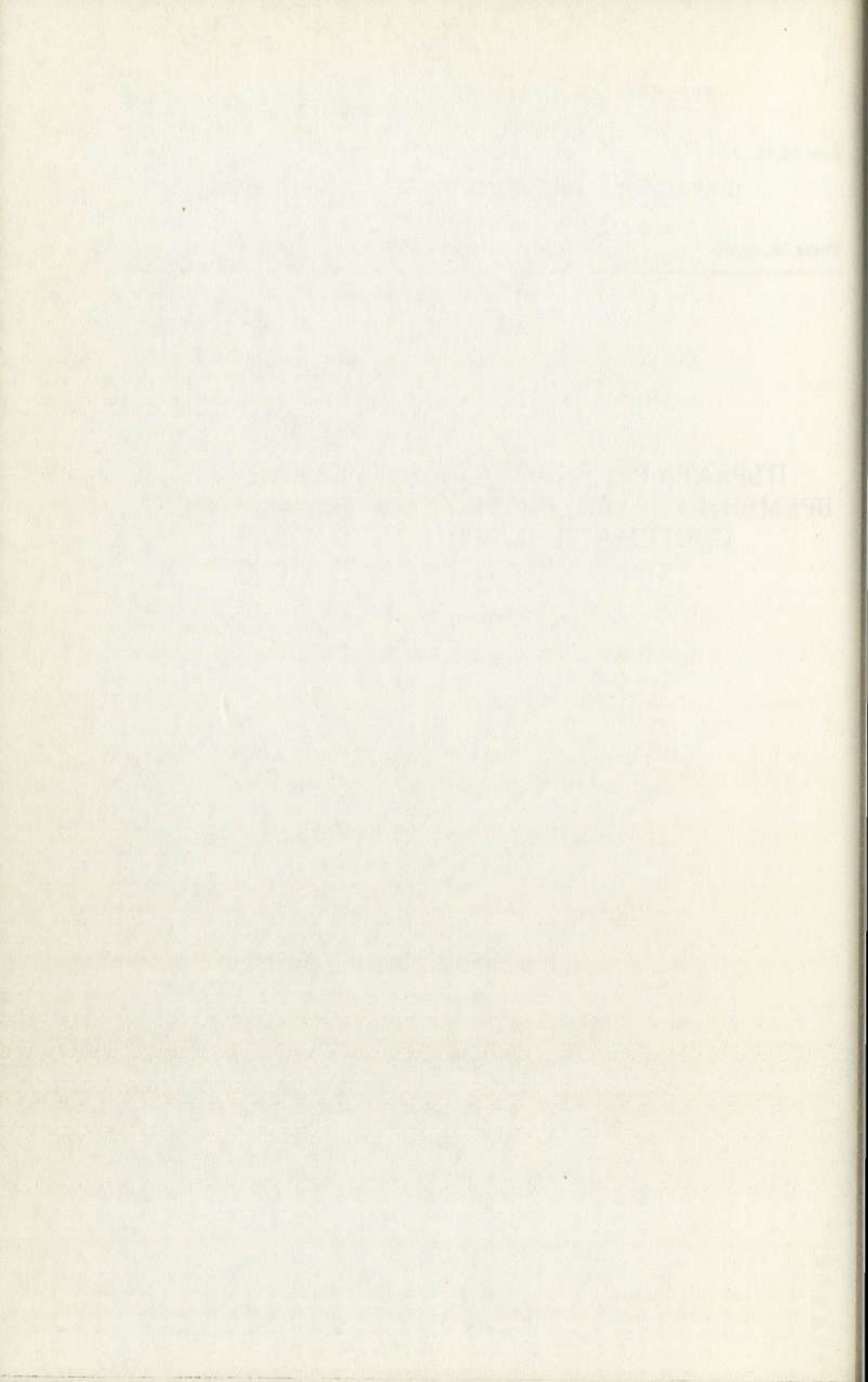
FACULTÉ D' HISTOIRE

1990

ПЪРВАТА РЕПУБЛИКА В ПОРТУГАЛИЯ – ОТ
ВРЕМЕННО ПРАВИТЕЛСТВО КЪМ "ПРЕЗИДЕНТСКА
СИСТЕМА" (1. IX. 1911 – 18.XII. 1918 г.)

ЙОРДАН МИТЕВ

Велико Търново, 1992

Държавномонополистическата система, установена в Португалия в резултат на буржоазната революция от 5 октомври 1910 г., е специфична конституционна форма на управление, която преминава през множество политически сътресения и социални конфликти. След шестнадесетгодишно съществуване тя е ликвидирана от мощно движение на военните, довело по-късно до установяването на един от най-продължителните фашистки режими в Европа. Със свалянето на последния крал Мануел II¹ португалските републиканци извършват опит да превърнат тази малка страна в "съвременна демократична република".

Политическата история на Португалия винаги е привличала вниманието на нашата и чуждата историография², въпреки че изследванията върху "португалската проблематика" у нас заемат все още относително скромно място. Интересът към тази страна нарасна особено много след военното въстание от 25 април 1974 година, което сложи край на четиридесет и осем годишната фашистка диктатура на Салазар и Каетану. Тогава се появиха серия от публикации, главно в периодичния печат, които отразяваха настъпилите промени в политическото и социално-икономическото развитие на току-що прокламираната Втора република³.

Независимо че историческата съдба на Португалия в значителна степен отразява външнополитическите интереси на големите западноевропейски държави, в продължение на векове тя е запазила своя специфичен облик, породен от нейната "затвореност" спрямо общоевропейското политическо развитие, и стои настрана от "голямата политика". Това се определя главно от обстоятелството, че колониалните проблеми винаги са стояли в центъра на политическия живот на метрополията и в значителна степен са определяли и нейната външнополитическа линия.

Като се съобразява с обстоятелството, че цялостното проучване на политическата история на тази страна е възможно само ако бъде предмет на "различни" гледни точки, авторът на това изследване прави опит да проследи само част от политическото развитие на републиканския режим⁴.

Разглежданите проблеми са намерили определено място в редица разработки предимно на португалската историография⁵, още повече че различните аспекти от развитието на Първата република са били приоритетни в нейните изследвания. Политическата история на

страната през периода 1910—1926 г. е сред основните теми за автори от различни школи и направления в усилията им да изградят възможно най-детайлна картина на тези съдбоносни за Португалия години.

Като правило в почти всички изследвания на португалските историци се проследяват само някои аспекти от политическото, социалното и икономическото развитие на Първата република⁶. Ето защо в този труд си поставяме задачата да проучим и анализираме важни обществени явления и процеси, които са "естествен спътник" в политическата дейност на почти всички португалски правителства в началния период от развитието на Републиката.

Централно място в изследването заемат въпросите, свързани с практическите стъпки на първите конституционни кабинети, с драматичното участие на Португалия в Първата световна война и с феномена на републиканския режим — "президентската система" на Сидонио Паиш.

Доказателственият материал е изграден върху постиженията на португалската историография, върху периодичния печат от онова време, спомени и мемоари на участници в разглежданите събития, върху публикувани документи и материали от Военния исторически архив.

* * *

На 5 октомври 1910 г. революцията на португалските републиканци отхвърля завинаги конституционната монархия на династията Браганса, която управлява Португалия от 1640 до 1910 г. След като крал Мануел II и семейството му са принудени да напуснат Лисабон, в 9 часа сутринта от терасата на градската община е обявена първата република в историята на Португалия и назначено Временно правителство начело с видния представител на Републиканската партия Теофило Брага⁸.

Късно вечерта на 7 октомври са издадени първите декрети на Временното правителство⁹, които предвиждат: всеобща амнистия за политическите затворници, осъдени по време на монархията, отделяне на църквата от държавата, отменяне на законите за цензурата и печата и създаване на "нова" национална революционна гвардия. Всички тези декрети твърде скоро стават обект на горчиви дискусии, които се превръщат в естествен спътник на Републиката до нейната гибел.

Републиканците наследяват от монархията една страна, в която отделните групировки и класи имат различни мнения по въпроса какво ще представлява Републиката? Първоначално ентусиазмът, с който е посрещнат новият режим, заличава разликите между тях, но на

5 октомври по улиците на Лисабон контрастът между грубите и бо-соноги селяни, въоръжени с вили, и официално облечените е поразителен и почти комичен.

Един от ключовите въпроси, пред които са изправени републиканските водачи, е какъв вид управление и каква конституция ще бъдат въведени в Португалия след свалянето на конституционната монархия. След изнурителни седмици не безсмислени понякога дискусии и пазарлъци депутатите от Учредителното събрание на Първата португалска република на вечерното заседание на Конгреса от 18 август 1911 г. приемат новата португалска конституция.

Според конституцията Републиката се ръководи от президент, който се избира от двете законодателни камари на Конгреса (Парламента) за срок от 4 години¹⁰. Основната функция на президента е да назначава и разпуска министерския кабинет. Върховната власт обаче е законодателната. Конгресът, който изпълнява законодателните функции, се състои от Камара на представителите и Сенат. Депутатите от Камарата се избират за срок от 3 години, а сенаторите за 6. Конституцията може да бъде преразгледана след 5 години от деня на публикуването, ако при гласуването поправките се одобрят от две трети от гласовете на обща сесия на Конгреса. За промени в конституцията след 10 години се изисква обикновено мнозинство¹¹.

Мнозинството от републиканците, които участвуват в изготвянето на конституцията, както и членовете на Временното правителство съзнават много добре, че европейските държави следят техния експеримент, защото Португалия е третата република в една общо взето монархическа Европа. Те знаят също, че лошото наследство от конституционната монархия ще създаде политически прецеденти в един момент, когато на страната липсват достатъчен брой подготвени водачи и образовани граждани¹².

Паралелно с решаването на конституционния въпрос Временното правителство включва в своята програма осъществяването на "нова" политика спрямо църквата. То започва силна антиклерикална кампания, която става обект на продължителна полемика. Мнозина от умереното крило на Републиканската партия атакуват тази политика, като смятат, че е погрешна и че в края на краищата ще се окаже фатална за съдбата на Републиката, други пък я защитават като крайно необходима за оцеляването на новото правителство и за престижа на страната.

Свирепата антиклерикална кампания започва още на 8 октомври 1910 г.¹³, когато новият министър на правосъдието Афонсу Коша издава съответните декрети. Йезуитите са изгонени, а всички религиозни ордени трябва да бъдат разтурени независимо дали са чужди, или португалски, като тяхната собственост става държавна.

Антиклерикалното законодателство на Временното правител-

ство от октомври 1910 до април 1911 г. е най-необичайната и безжалостна акция, предприета до този момент от европейско правителство¹⁴. Несъмнено атакуването на църквата е популярно сред преобладаващите слоеве на дребната и средната буржоазия. Значителни групировки обаче без ясно изразена политическа ориентация се отдръпват и дори се противопоставят на Републиката именно по тази причина. Като се има предвид реакцията на действията на Временното правителство както в страната, така и извън нея, програмата по отношение на църквата се превръща в крайъгълен камък за неговата политическа тежест. В действителност към средата на 1911 г. това, което е замислено като религиозна реформа, се превръща в грубо религиозно преследване. На Републиката после са й нужни години, за да могат да бъдат решени въпросите и споровете, предизвикани от антиклерикалните закони¹⁵.

Временното правителство трябва да изпълнява своите функции в период на безпрецедентни работнически борби. В районите на Лисабон и Порту работническата класа изиграва ключова роля при създаването на антимонархистка враждебна атмосфера и блокира всякаква съпротива от страна на последните защитници на монархията. Първоначалният ентузиазъм на работниците за делото на Републиката обаче постепенно е заменен с безразличие и открита враждебност¹⁶.

Въпреки че след провъзгласяването на Републиката работническото движение в Португалия е само в зародиша си, работата по неговото организиране се води със завидна активност. Независимо от това както Временното правителство, така и следващите републикански правителства скоро разбират, че ще бъдат безпомощни да променят участието на работниците.

Не след дълго радикалните организации на работническата класа обвиняват Временното правителство, че е буржоазно и потисническо. Правителството се сблъсква с много мощна вълна от стачки отколкото по времето на монархията. Само през 1911 г. техният брой възлиза на 162¹⁷. Големите надежди на работниците за републикански реформи засилват разочарованията им. Въпреки че една част от стачките през 1911 г. завършват с придобивки за работниците, по-късните са общо взето неуспешни.

Действията на Временното правителство са един от главните политически въпроси през първите седем години на Републиката. Положителните неща, които то е извършило по време на стабилното си управление в продължение на 11 месеца, и някои от по-прогресивните закони, прокарани от него в областта на образованието, правата на наемодателите, военното дело и аграрната реформа, се загубват поради необузданите действия на крайно настроените републикански тълпи, които изпълвали ежедневно улиците на Лисабон и другите

по-големи градове и създавали представа за анархия в политическия и стопанския живот на страната. Толерирани от едно правителство, което твърдяло, че "уважава демокрацията", тези действия показвали, че политиката на републиканците, подобно на политиката на монархията, ще се върти около проблема за властта и опозицията¹⁸.

След изготвянето на основния държавен закон, на 1 септември 1911 г. е съставен първият конституционен кабинет начело с бившия португалски посланик в Париж Жуау Шагаш¹⁹. Той остава на власт малко повече от месец, защото още в началото на октомври неговото правителство е подложено на постоянни нападки от страна на радикалните републиканци.

Водачът на Републиканската партия (ПРП) Афонсу Коща атакува новия министър-председател в дълги речи пред Конгреса на Републиката, които са отпечатани и на първите страници на вестник "О Мундо", като заявява, че "не е честно и демократично" нито един член от Временното правителство да не участва в кабинета на Шагаш. Нещо повече — той стига дотам, че квалифицира министър-председателя като аутсайдер в политиката, който при това никога не е избран като депутат на ПРП в Конгреса. Коща обвинява и президента Мануел де Ариага затова, че "поставяйки" на власт Шагаш, пренебрегва важни положения в конституцията²⁰.

В средата на октомври Шагаш става прицел и на умерените членове на ПРП, които в остри статии в рупора на "умерените" вестник "Република" атакуват премиера, като посочват, че той не притежава необходимите качества да заема такъв висок пост²¹. Обвиненията на "умерените" обаче не са подкрепени от никакви факти и тяхната критика се основава единствено на лична неприязън към родения в Бразилия Шагаш, който имал американско-индианско потекло²².

Падането на Шагаш от поста министър-председател след толкова кратко време поради незначителни причини е показателно за бъдещето на Първата португалска република, още повече че истинският мотив за оставката на правителството бил свързан с интересите и нескритите амбиции на радикалната част от Републиканската партия да притежава този най-висок пост на изпълнителската власт. Той обаче би могъл да бъде спечелен само ако "радикалите" успеели да отнемат от "умерените" ръководството на партийния директорат.

По време на годишния партийен конгрес в средата на октомври радикалните републиканци успяват да получат желаното надмощие в партията и започват ожесточени атаки срещу своите противници в Конгреса на Републиката. Шагаш се чувствувал съвсем беззащитен, тъй като умереният блок от Републиканската партия, който е спомогнал за издигането му на поста министър-председател, не контролира вече партията²³.

Политическите спорове представляват фасада, която обективно

прикрива истинските цели на борбата — властта. Аргументите на Коща за "демокрация и конституционност" служат само като прикритие на неговите атаки, защото обикновено в споровете преобладавали личните отношения и деленията на фракции. От друга страна, падането на правителството на Шагаш разкрива и слабостта на президента Ариага. Фактът, че се е поддал на натиск толкова рано по време на управлението си като президент, е много лош прецедент за стабилността и приемствеността в политиката на републиканските правителства²⁴.

След оставката на Шагаш на 12 ноември 1911 г. Ариага определя за министър-председател умерения републиканец доктор Аугушо де Вашконселош²⁵, чийто кабинет включва членове на Националния републикански съюз (УНР), няколко "независими" и демократи. Между министрите, останали от правителството на Шагаш²⁶, е д-р Сидонио Паиш, майор от запаса и професор по математика в университета в Коимбра, който според тогавашните политически наблюдатели е "предопределен да стане бъдещ водач"²⁷.

Процедурата на избиране на министрите била свързана с воденето на "преговори" с водачите на партиите в парламента, като президентът е трябвало да избере не само премиер, който да бъде приет от всички, но да "намери" политическата фигура, която би се съгласила да изпълнява тази длъжност, главно поради честите откази на политическите водачи да приемат подобни покани. Всичко това правело работата на президента изключително сложна, защото понякога съществувал период от няколко дни до една или две седмици между подаването на оставката на един министър-председател и "намирането" на нов. В такива периоди ефективното ръководене на държавата било невъзможно²⁸.

Аугушо де Вашконселош полага усилия за намаляване на напрежението в политическия живот и за смекчаване на политиката спрямо църквата. Основният въпрос, който започва да доминира в отношенията между отделните политически партии, обаче е свързан със съдбата на затворниците монархисти и преди всичко с условията в португалските затвори. Подобно на проблема с църквата, въпросът с амнистията на монархистите става още един източник за поляризация на политическите сили в португалското общество.

Очевидно и новото португалско правителство не успява да разплете сложния възел от противоречия, защото още през юни 1912 г. то е заменено с нов кабинет начело с Дуарте Лейте²⁹. Още в началото на своя мандат Лейте е трябвало да се справи с голям военен бунт на монархистите в северната част на страната. Решени да премахнат Републиката, бивши офицери-роялисти навлизат от Испания за да "изпитат лоялността" на португалските въоръжени сили. Печалбата и парламентът изпадат в ужас по въпроса за лоялността на ар

мията, но в този критичен момент републиканците се представят общо взето единни по време на монархистките конспирации.

Причините за неуспеха на монархистите са свързани с факта, че мнозинството от офицерите са дали клетва да подкрепят Републиката и броят на дезертърите, които изявили готовност да се бият за монархията, бил твърде малък. Заговорниците не намерили подкрепа и в селските райони на страната. За тяхна изненада селяните не показали никакво желание да се вдигнат за възстановяване на монархията. И накрая монархистите нямали достатъчно оръжие и координирано ръководство.

Офицерите, които се намирили в изгнание и мечтаели да свалят Републиката, представлявали малка част от 43-мата военни, включени в списъка на подалите оставка или уволнени заради политическите си възгледи през март 1912 г.³⁰ Повечето от "заклетите" монархисти, като героите от Африка капитаните Пайва Консейру, Айреш де Орнелаш и Жуау де Алмейда, подали оставките си още в края на 1910 г. и началото на 1911 г. и вече нямали решително влияние в армията. Въпреки страховете и опасенията на републиканците болшинството от офицерския кадър не възнамерявало да воюва за възстановяване на монархията.

Португалските монархисти получават значителна помощ и морална подкрепа от испанския крал Алфонсу XII, който с нарастваща тревога следял промените в Португалия. Някои от по-висшите чиновници и служители на правосъдието в Испания също оказват помощ на португалските роялисти, но освен кралят много малко от тях са имали предвид испанска военна интервенция. Още на 31 декември 1910 г. на официален банкет в Мадрид кралят заявява на посланиците на САЩ и Англия, че Испания трябва да се "намеси", за да възстанови реда в Португалия³¹. На въпроса на Алфонсу XII каква би била реакцията на САЩ в случай на испанска интервенция в Португалия, американският посланик отговорил, че САЩ ще поддържат политика на "благонастроено изчакване", но ако Испания се намеси, те биха упражнили "безпристрастен неутралитет"³².

Лисабон е обезпокоен от испанската помощ и симпатия към роялистките заговори в Португалия през периода 1911 – 1912 г. Португалският посланик в Мадрид протестира нееднократно и през юли 1912 г. португалско-испанските отношения достигат изключително ниска точка. При това испанският посланик в Лисабон маркиз Вилялобар е не само открито враждебно настроен към Републиката, но позволява на португалски офицери монархисти да конспирират в собственото му посолство в Лисабон³³.

След неуспеха на бунта от юли 1912 г. дипломатическите отношения между иберийските съседи се влошават значително и единствено намесата на Бразилия предотвратява скъсването им. След

продължителни преговори през септември 1912 г. Испания и Португалия подписват конвенция, според която мнозинството монархистки емигранти трябвало да напуснат Испания за три години, като "в замяна" им се предлагало работа в Бразилия. Освен това според конвенцията Испания се задължила да депортира водачите на монархистите и обещала да заведе съдебни дела срещу тези от тях, които са нарушили испанските закони. Испания подписва дипломатически ноти с Лисабон, като се ангажира да не подкрепя в бъдеще заговори срещу което и да било "иберийско" правителство³⁴.

Португало-испанската конвенция от септември 1912 г., намерила израз при по-нататъшната размяна на дипломатически ноти, спира за известно време монархистката заплаха. Водачът на най-активните и непримирими монархисти капитан Пайва Консейру е принуден да емигрира в Лондон, а много от неговите сподвижници са изгонени от Испания. Най-накрая, след енергичните протести на португалското външно министерство, през следващата година маркиз Вилялобар е преместен от Лисабон³⁵.

Монархистките заговори и бунтове, извършени от територията на Испания през периода 1911 – 1912 г., оказват важно влияние върху политическия живот на младата република. Изправен пред реалната монархическа заплаха още през юли 1912 г., парламентът приема редица "изключителни" закони, с които въвежда строга цензура на печата и сурови съдебни мерки. Правителството организира съдебни дела, арести и затваряне на действителни или "въображаеми" заговорници монархисти. Скоро много заподозрени, болшинството от които били невинни или поне безобидни, напълват португалските затвори.

Действията на монархистите подкопават опитите на първите португалски правителства да постигнат политическо спокойствие в страната, а с нарастването на броя на политическите затворници въпросът за амнистията придобива особена острота. Условието в затворите и отношението към затворниците пораждат сериозна критика от страна на чуждестранния печат, а в началото на 1913 г. британски филантропи организират шумна кампания против правителствената политика по тези въпроси³⁶.

Поддаването на слухове и прекалено острата реакция на дейността на монархистите представляват характерни особености на политическия живот в Републиката. Въпреки че монархистите съставляват значителна част от опозицията по отношение политиката на правителствата, те нямат представители в парламента, а гражданските им права непрекъснато са ограничавани. Единственият път за легална борба бил чрез намиращия се в жалко състояние техен печат³⁷.

Ето защо, съобразявайки се с последствията, които биха могли да възникнат, умерените републиканци започват да включват в своите програми въпроса за амнистията на монархистите, което би до-

вело до намаляване на вътрешното напрежение в обществото. През 1911 — 1913 г. структурата на политическата система не позволявала легалното участие на значителна част от обществените сили в "политиката" и докато на монархистите се забранявало публично да изказват своето мнение, да организират партии и да участвуват в изборите, политическата обстановка в Португалия оставала крайно напрегната и неспокойна³⁸.

Подобно на своите предшественици министър-председателят Дуарте Лейте е "надвит" от опозицията по време на своето кратко управление. В началото на януари 1913 г., вече с нервно разстройство, причинено от яростните политически борби и нарастващата сила на радикалната част от ПРП в парламента, Лейте също е принуден да си подаде оставката³⁹.

Президентът Мануел де Ариага с нежелание изпълнява дълга си като държавен глава, защото най-сетне е принуден да назначи кабинет начело с лидера на ПРП Афонсу Коща — главната сила във временното правителство, който приема да стане министър-председател и министър на финансите⁴⁰. Това е първият изцяло съставен от демократи кабинет и неговото идване на власт представлява важен политически прецедент по отношение на начина, по който се сменя властта. Въпреки че конституцията от 1911 г. е мъглява по отношение на критериите, според които президентът на Републиката трябва да формира правителството, постоянната тема в речите на лидерите на ПРП сега се прилага на практика — партията, която има мнозинство в парламента, получава възможност да образува правителството, което да изразява нейните политически възгледи.

И така възможността една политическа партия да има мнозинство в депутатски гласове и сенатори определя нейните шансове водачите ѝ да заемат най-високите постове в държавното управление. В началото на 1913 г. младата португалска република навлиза в нов етап на краткото си и измъчено съществуване.

На 10 януари 1913 г.⁴¹ правителството на Коща представя в парламента своята програма. Като отминава амнистията на политическите затворници и само мимоходом споменава Закона за отделянето на църквата от държавата, Коща посочва, че програмата на неговото правителство предвижда пълно прочистване на бюрокрацията и държавния апарат от "случайно попаднали хора", както и балансиране на държавния бюджет. От програмата на правителството личи ясно, че Коща е имал намерение да избягва вземането на решения по въпроси, които биха разлелили неговата партия, и по този начин се е надявал да ръководи по-ефективно правителството от своите предшественици.

Постиженията на администрацията на Коща са значителни. В икономиката и финансите правителството му успява да представи

пред парламента в средата на 1913 г. първия балансиран бюджет с положително салдо, равняващо се на няколко хиляди контуш. Прокаран е и закон, с който се блокирало увеличението или намалението на разходите относно целия държавен бюджет в парламента⁴².

По-спорен е изборният закон, обнародван на 3 юли 1913 г.⁴³ Според него гласоподавателите трябвало да бъдат грамотни, от мъжки пол и да имат навършени 21 години. Военните освен онези, които са пенсионирани, нямали право да бъдат избирани в Конгреса или да кандидатствуват за държавна служба. Идеята на закона била да се попречи на потенциални монархисти или консерватори да участвуват в администрацията, което би способствувало за блокиране на дейността на част от нелоялните към правителството въоръжени сили, които "мечтаели" за възстановяването на монархията.

Това, което правителството на Коща спечелва с финансовите си мерки, а това включвало и намаляване на военния бюджет, загубва в стачките и насилията по улиците на Лисабон. По време на управлението на Коща е дадена "зелена улица" на различни "военизирани" групи, които непрекъснато провокирали антиклерикални вълнения и устройвали заговори срещу правителството.

На 27 април 1913 г.⁴⁴ радикални синдикалисти, разгневени от бруталната забрана на стачките от правителството, се опитват да извършат държавен преврат. Правителството потушава заговора и хвърля в затвора много хора. От друга страна, въпреки португалско-испанската конвенция от 1912 г., продължавали монархическите заговори за сваляне на Републиката, които са подготвяни отново със съдействието на испанските официални власти⁴⁵. Военните архиви показват, че монархическите заговори преобладавали в северната част на страната, където тяхната кауза намира най-широка подкрепа, а пълните доклади на португалските консули в Испания посочват, че поредният заговор от октомври 1913 г. е най-сериозният опит на монархистите да свалят правителството на Коща⁴⁶. Правителството е било подготвено и за този заговор, който е потушен бързо и с малко пролята кръв.

През 1913 г. въпросът за амнистията се свързва с дейността на републиканските "военизирани групи" и става "въпрос на деня"⁴⁷. Натискът върху режима на Коща идва от три страни — вътрешна опозиция, намеса на чуждестранния печат и преднамерена кампания, водена във Великобритания. Въпросът за амнистията предизвиква сериозни упреци относно бруталността на полицията и защитата на човешките права.

Нападките срещу режима на Коща съдържат известна истина и не случайно през периода 1910—1913 г. към Португалия са отправени много обвинения от международната общественост относно робството и каторгите в португалска Западна Африка⁴⁸. Но докато тези

обвинения обикновено обединяват политическите групировки в Португалия около идеите за "национална чест и колониални интереси", въпросът за амнистията, който засяга политическите затворници в метрополията, поляризира общественото мнение. Националният републикански съюз, Републиканската еволюционистка партия и другите опозиционни групировки⁴⁹, обединени с по-активните монархисти в Португалия, използват този въпрос, за да се опитат да свалят правителството на Коща и самите те да вземат властта. Опозицията измисля и разпространява преувеличени истории и полуистини за дискредитиране администрацията на Коща. През средата на 1913 г. атаките, които целели постигането на скоростна и пълна амнистия, служат най-вече на каузата на монархистите.

Към призивите за амнистия от страна на вътрешната опозиция се прибавят и частните мнения на умерени водачи демократи. От най-голямо значение са писмата на португалския посланик в Бразилия — Бернардино Машадо⁵⁰. Настойчивостта на Машадо достига връхната си точка през втората половина на 1913 г. В тревожни послания до португалското външно министерство той препоръчва да бъде обявена амнистия, която да съвпадне с третата годишнина от революцията от 5 октомври 1910 г. Според неговия проект освободените монархистки затворници трябвало да бъдат депортирани в Бразилия⁵¹.

Машадо наивно вярва, че амнистията ще реши повечето от проблемите на правителството на Коща. При това той е "убеден", че министър-председателят би спечелил повече популярност както в Бразилия, където португалската колония е предимно монархистка, така и във Великобритания. Машадо се надява, че амнистията би "запушила устата" на враждебно настроения бразилски печат, който той колоритно описва като "клезетна литература", и би затвърдила подкрепата на Бразилия⁵². С дълги телеграми той умолява министерството на външните работи да използва влиянието си, за да бъде проведена амнистията, която според него ще "неутрализира" както монархистите в Португалия, така и техните поддръжници в Бразилия.

Силното желание на Машадо за провеждане на амнистия няма никакъв ефект върху политиката на португалското правителство, но явно неговата прозорлива формула за постигане на съгласие между обществените сили в метрополията е направила впечатление на президента Ариага. Още през януари 1914 г. той разбира, че единствената политическа фигура, която може да реши положително този въпрос с важно национално и международно значение, е именно Бернардино Машадо⁵³.

В края на 1913 и началото на 1914 г. британският печат, който имал изключително сериозно влияние върху политическия живот в Португалия, оказва силен натиск върху правителството на Коща за

освобождаването на политическите затворници, а в португалската столица се разпространяват безброй книги и памфлети, настояващи за скорошна амнистия⁵⁴. През 1914 г. кампанията започва да отслабва, но дискредитира окончателно правителството на Коща сред британската общественост. Администрацията на Коща се опитва да подобри условията в затворите, но среща навсякъде открита враждебност заради упорития отказ да бъде проведена пълна амнистия.

Много от критиката към португалското правителство се основава главно на предубедени "информации" от враговете на ПРП, затова проблемите, свързани със затворниците и амнистията, включват не само въпросите за правосъдието и хуманността. Когато положението се усложнило поради партизански машинации, опозицията, включително и по-безотговорните монархически конспиратори, разпространява лъжи за съществуващите "ужаси" в португалските затвори.

Продължилите монархически въоръжени заговори, въпреки трудно постигнатото споразумение с Испания, забавят закона за амнистията. И когато накрая назрява времето за неговото прокарване, много малко групировки от португалското общество успяват да се споразумеят как да бъде постигнато помирението, което допринася за засилване непопулярността на правителството на Коща. От друга страна, продължаващите протести срещу трудовите условия в португалска Западна Африка поставят Конгреса в много деликатно положение⁵⁵.

Ежедневната работа и в двете камари е затруднена от големия брой отсъстващи и недисциплинираното държание на депутати и сенатори, което на моменти водело до шумни караници, юмручни бове и дори до покани за дуел. Непоносимата обстановка в Конгреса кара много от депутатите преждевременно да си подадат оставката. Когато бил постигнат нужният кворум, сесиите продължавали дълго и били неплодотворни, а депутатите изразходвали много време и енергия за продължителни и безсмислени дискусии. Така в началото на 1914 г. голяма част от законите не са представени за обсъждане, а това, което е прието, обикновено е в резултат от действията на силна изпълнителна власт, каквато в действителност била администрацията на Коща⁵⁶.

В първите години от съществуването на Републиката функционирането на Конгреса се превръща в основен проблем за правителството. Според член 52 от конституцията от 1911 г. "министрите били длъжни да се явяват на сесиите на Конгреса и имали правото да бъдат изслушвани, когато защитават своите действия⁵⁷". Това правило се основавало отчасти на традициите, наследени от конституционната монархия, и на предимството на законодателната власт, която била доминираща при създаването на конституцията. Изпълни-

телната власт обаче не разполагала с достатъчно време да анализира и вземе правилно решение върху животрептящите проблеми на нацията и да ги разреши със законодателството, тъй като била принудена да прекарва значителна част от своето време в залите на Конгреса и да участва в непрекъснатите дискусии.

Според португалската конституция министрите трябвало да присъствуват на работата и на двете камари (за тях са отделени места в специална секция), а когато има важно запитване от страна на депутатите, присъствувал и самият министър-председател⁵⁸. При една хармонична парламентарна система, при която опозицията в основата си е лоялна, явяването на членовете на правителството не би било свързано с толкова неприятности. Но в силно изразената партизанска атмосфера в Португалия това важно обстоятелство се отразило крайно неблагоприятно върху дейността на всички републикански правителства.

Партизанските конфликти в Конгреса се засилват особено през периода 1913—1914 г.⁵⁹, защото демократите постигат важна победа на проведените през ноември 1913 г. допълнителни избори и получават мнозинство в Камарата на депутатите (101 срещу 43 на Републиканската еволюционистка партия и 38 гласа за Националния републикански съюз)⁶⁰. Въпреки че разполагат с най-много гласове в Камарата на представителите, демократите нямат мнозинство в Сената (24 места срещу 47 на останалите партии). Това дава възможност на опозицията да блокира техните проекти и по този начин законите, обсъдени в Камарата на представителите, не могат да "минат" през Сената и остават за по-нататъшно разглеждане⁶¹.

Засилващата се опозиция срещу демократите в Конгреса се дължи отчасти на разпространеното убеждение сред опозиционните партии, че при ПРП (Португалска републиканска партия) има монопол при провеждането на изборите, който не може да бъде нарушен, и че ако наистина "се направи допитване", общественото мнение ще покаже, че демократите биха загубили при нормално проведени избори. При това те са обвинявани, че са фалшифицирали допълнителните избори от ноември 1913 г., което не отговаряло на истината.

ПРП спечелва тези избори, защото политическата организация на партията е по-голяма и разполага със значителна част от гласовете в сравнение с опозиционните партии, а монархическият заговор от октомври 1913 г. се явява много съществена причина за увеличаване на гласовете на демократите. И накрая португалските избиратели в по-голямата си част традиционно не гласували, а тези, които гласували, се смятали консервативни по отношение на това, че техният избор винаги бил свързан с линията на правителството, което в момента е на власт. Ето защо ПРП спечелва тези избори не чрез фалшифициране, а като се възползува от политическата ситуация.

Опозиционните републикански партии не били в състояние да се противопоставят на ПРП, нито пък да се обединят в единен фронт, въпреки че през периода 1911—1914 г. се правят известни опити да се формира умерена консервативна партия, която да блокира действията на демократите. След като в началото на 1912 г. Националният републикански съюз се разпада, в резултат на което "юнионистите" и "еволюционистите" стават две съпернически помежду си партии, "независимият" Машаду Сантуш формира коалиционна групировка от опозиционни фракции, която трябвало да се противопостави на ПРП по време на допълнителните избори през ноември 1913 г.⁶² Опозиционната лига на Сантуш обаче няма успех по време на изборите и се разпада след кратко съществуване по същите причини, които предопределят съдбата на всички противостоящи на ПРП коалиции по време на Първата република — обединяването им само по време на избори, липсата на народна подкрепа и наличието на основни разногласия по въпроса коя партия в групировката ще прокара своята програма и ще издигне своите водачи, така че да бъдат приети от останалите. През 1914 г. става ясно, че опозиционните коалиции не могат да издържат и не представляват реална политическа алтернатива на парламентарната партия с мнозинство в лицето на ПРП.⁶³

Обструкционизмът в Сената остава единствената надежда на "отчаяната опозиция". Твърде скоро относителното равновесие на силите преминава в сериозна политическа криза през януари 1914 г. Поводът за нея е свързан с дейността на министъра на колонии от кабинета на Коша, който определя нов губернатор на Гвинея — Бисау без одобрението на Сената.

Опозицията е единодушна, че министърът на колонии е действувал в противоречие с конституцията. Министрите от правителството на Коша обаче отказват да присъствуват в Сената дори след като е издадена интерпелационна нота⁶⁴, с която се изисквало правителството да даде отговор за своите действия пред Конгреса на Републиката. Упоритият Коша отказва да се яви пред Сената, като заявява, че "няма да стори това, докато опозиционният водач Мануел Голарт де Мадейруш е председател на Сената". Ето защо на 21 януари при гласуването с 29 срещу 5 гласа и с едва събран кворум сенаторът Алберту Силвейра успява да прокара вот на недоверие в парламента. Като цитира член 25 на конституцията, Силвейра обвинява правителството на Коша, че е пренебрегнало и нарушило всички парламентарни закони. Сенаторът заявил, че ще уведоми президента на Републиката, за да "свали от власт" неконституционния кабинет.⁶⁵

При наличието на спорове с работниците, които обикновено завършвали със стачки, при бездействието на правителството по въпроса за амнистията и настъпилото пълно равновесие на силите в Сената възможностите на правителството на Коша да остане на власт били твърде слаби. Ето защо президентът на Републиката решил да действа. Още на 23 януари 1914 г. той подготвил нота до Конгреса, в която настоявал за "успокояване на страстите" в управлението

на държавата и недвусмислено заявил, че е време правителството "да си отиде"⁶⁶.

Обиденят и възмутен Коща демонстративно подал оставката на своя кабинет, твърдейки, че смяната на неговото правителство противоречи на конституцията, тъй като то представлявало партията с мнозинството от гласовете в Конгреса на Републиката. Ариага обаче заявил, че е необходимо съставянето на "непартийно" правителство, което единствено би могло да умиротвори политическите страсти в страната⁶⁷.

За президента и умерения републикански печат човекът, който би могъл да се справи с капризите на Републиката, е португалският посланик в Бразилия Бернардино Машадо. Когато пристига с кораб от Рио де Жанейро в Лисабон, той е посрещнат от големи тълпи доброжелатели, които го поздравяват като водача, който ще разреши политическата криза в страната и ще обедини "разделеното португалско семейство". На 9 февруари 1914 г. Машадо образува "непартийно" правителство, като временно той поема и ключовите министерства на вътрешните и външните работи⁶⁸.

Падането на правителството на Афонсу Коща е важен водораздел в политическия живот на Португалия. Един кабинет, изцяло съставен от демократи, поддържан от мнозинството на изборите от 1913 г., воден от най-внушителния водач на Демократическата партия, въпреки действителните постижения в политическото и икономическото преустройство на Републиката не успява да остане на власт повече от 13 месеца. Нещо повече, той разполага с мнозинството от гласовете в Конгреса и с лъвския пай в изборната машина, но е свален от една политическа криза, която, изглежда, единствено президентът на Републиката е могъл да разреши. Тази криза е породена както от "византийската" тактика на опозиционните партии, така и от неизбежните грешки на правителството на Коща. По този начин президентът на Републиката постепенно се "превърща" в основен арбитър в споровете между партиите, а понякога се появява като умиротворителна сила, напомняйки поведението на краля в годините на късната конституционна монархия⁶⁹.

Според Конституцията от 1911 г. португалският президент няма властта и прерогативите за такава роля. Той няма подкрепата на никоя партия, няма истински контрол над въоръжените сили и не може да разпусне Конгреса при равновесие на силите. И все пак в една система, при която мнозинството в Конгреса е против установяването на силна президентска власт, той успява да свали едно правителство без подкрепата на всички гласове в Конгреса, което показва отсъствието на опит в отделните политически партии.

Бернардино Машадо е затруднен да изпълни задачата, която му е поставил президентът Ариага във връзка с подготовката на проектозакона за амнистия. Когато компромисният вариант на неговото правителство е гласуван в Конгреса и е обнародван на 24 февруари

1914 г.⁷⁰, партийната реакция не е много ентузиасизирана, въпреки че събраните гласове на демократи и юнионисти са осигурили прокарването му. Монархистите и анархосиндикалистите се противопоставят на закона, тъй като той не помилвал водачите на монархистите, които трябвало да напуснат страната в някои случаи за срок от 10 години, както не помилвал и работниците, осъдени за насилие и саботаж. Самозваните пазители на реда — цивилните военизирани групи — също са недоволни от закона за амнистията, тъй като той заплашвал доходната им служба.

Дори и в тази си компромисна форма законът за амнистията е значително завоевание на правителството на Машадо, защото от португалските затвори са освободени веднага между 1000 и 2000 политически затворници. Съгласно с член 2 от закона само 11 души, водачи на монархистите, са депортирани във от страната⁷¹.

С прокарването на закона за амнистия на политическите затворници настъпва кратък период на отдик и на намаляване на напрежението в политическия живот. Правителството вече не е толкова строго в антиклерикалната си политика и позволява на важни религиозни фигури да се завърнат от изгнание. Патриархът на Лисабон Антонио Мендеш Мело⁷² се завръща след двегодишно изгнание. На отслужената от него литургия в лисабонската катедрала присъства огромно множество от хора. Въпреки това антиклерикалните действия в Лисабон продължават и са свързани със сериозни инциденти.

Осъществявайки своята програма, Машадо се натъква на трудно преодолими препятствия, които в крайна сметка довеждат до провала и на неговото правителство. Най-сериозни проблеми възникват в резултат от действията на гражданските военизирани групи, които водят до дестабилизиране на политическия живот и засилване на анархията в цялата страна. Нещата се усложняват и от обстоятелството, че Машадо не е партиен ръководител, докато Афонсу Коща е лидерът и водещият депутат на Португалската републиканска партия.

От друга страна, невъздържаността на привържениците на радикалните демократи при обсъждането на въпроса за съдбата на военизирани групи компрометира правителството, което мнозина смятат за зависимо от доброжелателството и благосклонността на демократичния партиен апарат. В умерения португалски печат и в Конгреса се засилват оплакванията от действията на военизирани нападатели, наричани често "бели мравки"⁷³, които започват да придават на Португалия лош задграничен облик.

Проблемът с дейността на цивилните военизирани групи се усложнява, защото започва да се простира извън границите на обикновената криминална дейност и поради обстоятелството, че военизирани групи влизат в състава на множество "нелегални" организации

на Републиканската партия, които обхващат представители на дребнобуржоазните класи или пролетарската интелигенция.

Значението на "белите мравки" като политически фактор намалява през 1914 г. поради твърдата политика, провеждана от правителството на Машадо, и враждебността на широките народни маси спрямо тяхната дейност. Правителството обаче не успяло да блокира напълно "движението" на тези групи, които продължавали да функционират като неофициални сили за сигурност и се намесвали в работата на полицията и армията.

През юни 1914 г. след незначително кабинетно разместване, по нареждане на президента Ариага правителството започнало подготовката за следващите общи парламентарни избори. Те трябвало да се проведат на 1 октомври 1914 г., тъй като на 30 юли изтичал мандатът на първия републикански конгрес⁷⁴. Още в началото подготовката на изборите била затруднена от вътрешни разногласия и преди всичко от избухването на Първата световна война. При това бъдещата роля на Португалия във войната щяла да стане повод за "горчиви" партизански конфликти.

След избухването на войната обаче правителството на Машадо започнало да печели все по-голяма популярност с военната си тактика. На 8 август 1914 г. Машадо свиква Конгреса на Републиката на извънредна сесия, където заявява, че Португалия е длъжна да изпълни своите съюзнически задължения към Англия и в никакъв случай не бива да запази неутралитет. Конгресът гласувал единодушно исканите от Машадо средства, с които било необходимо да се гарантира редът в цялата страна и да се запазят националните интереси. Правителството получава широки и съмнителни военни права, а на следващата извънредна сесия на Конгреса Машадо получава подкрепата на болшинството от гласовете, които му дават "карт бланш" за намеса във войната на страната на Антантата⁷⁵.

В първите няколко месеца на войната просъюзническата политика на правителството на Машадо е добре посрещната от умерените републиканци главно поради страха, че Германия застрашава португалските колонии в Африка. Някои групировки обаче енергично се противопоставили на военната политика на правителството, излизайки с аргументите, че Португалия като малка и бедна страна трябва да прояви "сдържаност" и предпазливост при ангажирането си във войната, без да е сигурна кой военен блок ще спечели. Други пък ненавиждали Англия заради твърде голямата власт, която е имала над Португалия в миналото.

Политическите отношения между двете страни датират още от 1373 г.⁷⁶, въпреки че за Португалия по-съществено значение имат договорите от 1654 и 1661 г. Основните клаузи от последния договор между Чарлз II и дон Алфонсу VI се повтарят по-късно в текста на

договора от 1889 г.⁷⁷, който потвърждавал задълженията на Англия да защитава португалските колонии.

В навечерието на Първата световна война Португалия спазва точно задълженията си към съюза, за да не бъде упреknата в нелоялност и да остане да решава сама сложните колониални въпроси в "отвъдморските" територии на африканския континент. Обстоятелството, че при трудни положения Португалия е принуждавана да приема помощта на единствения и последен защитник в лицето на Англия, който често пъти се превръща и в сериозна заплаха за нейните колониални владения (ако не за целостта на колониите, то поне за свободата ѝ на действие в тях), смущава отношенията между двете страни за дълъг период от време. Преди започването на войната обаче зависимото положение на Португалия от Англия, макар да съдържа теоретически изгубването на известна свобода на действие, е за предпочитане от метрополията, защото съюзът е този, който би могъл да гарантира успешно португалските колонии от непрекъснатите стремежи на Германия да сложи ръка върху тях.

Междувременно английското правителство, вярно на традиционната си политика, още преди започването на войната провежда тайни преговори с Германия, в които се обсъжда именно въпросът за подялбата на португалските колонии. В навечерието на войната германската финансова олигархия завладява железопътната линия, която се строи през португалска Ангола за Катанга⁷⁸. Преговорите за подялба на португалските колонии са завършени в общи линии в Берлин през май 1913 г., като на Германия са обещани дори островите Сао Томе и Принсипи⁷⁹.

Тайните преговори между Англия и Германия не пречат на Форийн офис да декларира своята лоялност към по-малкия си съюзник, още повече че Португалия няма право на избор. След започването на войната обаче Англия предпочита да "забрави" поетите обещания към Германия и да остане "вярна" на съюза си с Португалия.

Въпреки значителната политическа подкрепа за неговата военна политика, предвиждайки тежките последици за малката и бедна страна, изненадващо за мнозина в началото на декември правителството на Машадо подава оставка. Неочакваното оттегляне на Машадо принуждава президента Ариага да действа бързо. На 12 декември 1914 г. Виктор Уго де Азиведу Котиньо⁸⁰, депутат и бивш председател на Камарата на депутатите в Конгреса, става новият министър-председател на Португалия. Кабинетът на Котиньо е съставен общо взето от неизвестни демократи с изключение на важния пост на министертството на вътрешните работи, който е зает от Александре Брага, радикален демократ, известен преди всичко със своята изключителна жестокост⁸¹.

Ариага е принуден да одобри състава на това правителство по-

ради важното обстоятелство, че на "еволюционистите" и "съюзистите" не им достигат гласове за сформирание на самостоятелен кабинет и тъй като демократите разполагат с явно мнозинство в Камарата на депутатите. Важно е да се знае, че след като подава оставката си на президента Ариага, Афонсу Коща не се отказва от активна политическа дейност и изиграва съществена роля при формирането на правителството на Азиведу Котиньо, както направил по-рано с правителството на Бернардино Машадо.

Въпреки че решението на президента да назначи кабинет, съставен изцяло от демократи, отразява становището на "мнозинството" в Конгреса и Азиведу Котиньо дава тържествен обет да контролира безпристрастно предстоящите през 1915 г. избори, радикалната част от ПРП "се заклела" да даде "генерално сражение" на опозиционните партии⁸². В средата на януари политическите условия силно благоприятствували изборната победа на демократите. Предвиждало се, че те ще спечелят дори повече гласове отколкото през 1913 г. и че за първи път ще спечелят мнозинство и в Сената и по този начин ще ликвидират единствената парламентарна опора, която притежавали до този момент опозиционните партии. При това още правителството на Коща затвърдило позициите на демократите чрез избирателния закон от 1913 г., а законът от януари 1915 г. отново забранявал на въоръжените сили да гласуват.

През януари 1915 г. Афонсу Коща успява да прокара назначаването на "сигурни хора" на ключови административни постове, които при португалските политически традиции имат силно влияние върху крайния резултат на изборите. С тези длъжностни лица, верни на партията, и с мерките за контрол върху изборния процес парламентарните избори от 1915 г. се очертавали като "лесна демократична победа"⁸³.

По време на годишния партиен конгрес на Републиканската партия, проведен през октомври 1914 г., Коща обявил своята програма за отменяне на Сената, за по-нататъшно ограничаване властта на президента на Републиката и за окончателното елиминиране на "малцинството"⁸⁴ в парламента. Съгласно с избирателния закон от януари 1915 г. обаче опозицията успяла все пак да получи от президента гаранции за представяне независимо от това кой ще спечели изборите, като подкрепила всеобщото избирателно право, което щяло да даде възможност на неграмотните и на въоръжените сили да гласуват. Освен това водачите на опозицията настоявали пред президента и пред Азиведу Котиньо да бъдат заменени гражданските управители и администратори в местните органи на властта с непринадлежащи към ПРП бюрократи. Непрекъснатият бойкот на опозицията и засилващото се напрежение принудило президента Ариага да отложи

свикването на Конгреса във връзка с подготовката на предстоящите през март парламентарни избори⁸⁵.

Необмислената стъпка на Ариага предизвиква драматичен обрат в развоя на политическите събития. На 15 януари 1915 г. организирано движение от висши офицери, недоволни преди всичко от унижителните клаузи на изборния закон на Афонсу Коща, извършва държавен преврат и сваля правителството на Азиведу Котиньо. Властта е поета от ръководителя на преврата генерал Жоахим Пимента де Каштро⁸⁶.

Движението на офицерите става известно като "движение на сабите"⁸⁷, тъй като част от протестиращите офицери след образуването на новия кабинет доброволно предавали сабите си на президента на Републиката. Появяването на "движението на сабите" отбелязва най-сериозната политическа криза в живота на младата република.

С поемане на властта от Пимента де Каштро гражданските конфликти временно са блокирани, но идването на власт на това правителство се оказва важен политически прецедент, защото и ПРП, и опозиционните партии са сериозно обезпокоени от засилващото се влияние на офицерския корпус в политическия живот на страната. Един от мотивите за безпокойството на демократите е свързан с убеждението им, че тяхната военна политика била неизпълнима на практика, въпреки че програмата на партията от края на 1915 г. показвала нова, "по-дипломатична" военна насоченост и далновидност като резултат именно от уроците, получени през януари с. г.

Новото правителство обявило, че ще възстанови реда и като "непартийно" ще контролира безпристрастно предстоящите през март общи парламентарни избори. Шансовете обаче за изпълнение на подобни декларации били нищожни в напрегнатата атмосфера, която президентът Ариага по-късно определя като "отвратително политическо объркване"⁸⁸.

Нито личността на генерала, нито военният му престиж вдъхвали сигурност. Правителството се състояло главно от военноморски и армейски офицери, двама от които били умерени демократи, трима "съюзисти", а останалите неутрални. Някои от членовете на офицерския корпус обсъждали идеята за съставяне на "народно" правителство, без господството на демократите, но всички били единодушни, че в този момент Републиката се нуждае преди всичко от запазването на обществения ред.

Първата голяма криза в правителството на Пимента де Каштро идва на 24 февруари 1915 г.⁸⁹, когато е обнародван новият избирателен закон. Той отменял изцяло изборното законодателство, прокарано от правителствата на Афонсу Коща и Бернардино Машаду, и давал право на гласуване на полицаяте, офицерите и войниците от въоръжените сили.

По-голямата част от лисабонския печат се отнесъл хладно към новия избирателен закон, а "еволюционистите" и демократите се противопоставили открито, тъй като законът не бил одобрен на парламентарна сесия, а бил прокаран чрез диктатура. Демократите обявили "тотална война" на диктатурата на Пимента де Каштро.

Директоратът на Републиканската партия, ръководен от Афонсу Коща, контролирал градското управление на Лисабон и по-голяма част от цивилните служби в провинцията. Ето защо ръководството на партията наредило на партийните членове в администрацията да не се подчиняват на "диктатурата" на Каштро. На 2 март 1915 г. демократите се противопоставили енергично и на указа за подмяна на бюрокрацията в местните органи на властта с нова, назначена от администрацията на генерала⁹⁰.

Възрастният Каштро не бил в състояние да се справи със сложната ситуация в администрацията. Правителството сменило някои правителствени чиновници, както и командващите полицията, Националната републиканска гвардия и армията, с нови, значителна част от които били монархисти. Този факт разтревожил дори умерените републиканци, които били стреснати и възмутени от преднамерената подкрепа на монархистите от Пимента де Каштро.

Политическото отношение на министър-председателя към монархистите и тяхната дейност обрекло усилията на генерала за възстановяване на "реда" на неуспех. Републиканците в Лисабон били обхванати от нови вълнения, когато значителен брой монархистки групи и техният активно нарастващ печат започнали открито да организират политически акции за незабавно възстановяване на монархията. Последен удар върху надеждите на умерените демократи бил нанесен, когато разбрали, че шансовете им в изборите през 1915 г. щели да бъдат "повлияни" от монархическа политическа пропаганда.

На 6 май 1915 г. и съюзисткият орган "А Лукта"⁹¹, и независимият "О Секулу"⁹² атакували предложението на правителството за присъствие на "длъжностни" лица при изборните пунктове, които трябвало да бъдат определени от неговите градски управници и "други" правителствени служители. Вестниците напомняли на читателите, че тези действия наподобявали прелюдията към познатата предизборна борба от времето на късната конституционна монархия, и смятали това за директна заплаха към Републиката.

В тази изключително напрегната обстановка въоръжена конспирация, организирана от демократите, "пуснала пипалата си". След 4 март 1915 г. най-радикалните последователи на партията сформирали тайно революционна хунта, която била ръководена от петима известни военни-републиканци: военноморския офицер демократ Жозе де Фрейташ Рибейру, два пъти кабинетен министър, военния

съдия д-р Алваро де Каштро, бивш министър в демократичните кабинети, неотдавна завърналия се губернатор на Ангола Жозе Нортон де Матош, Антонио Мария да Силва — водач на "Карбонария" и градски служител демократ — и майор Ернешто Са Кардозо — демократ⁹³.

Подготовката на преврата навлиза в заключителната си фаза в края на април 1915 г., а на 14 май по даден сигнал бойните кораби на португалския флот, пуснали котва в устието на река Тежу, откриват огън по най-важните обществени сгради в столицата⁹⁴. На сушата моряшките казарми и гражданското население влизат в сражения с правителствените войски. В Лисабон започва един от метежите, който предизвиква рязък завой и във външната политика на републиканска Португалия.

Енергичните атаки на демократите и пасивността на по-голяма част от офицерския корпус в Лисабонския гарнизон били решаващи фактори във военния метеж, който обхванал за четири дни португалската столица. С изключение на няколко сражения в Порту и Сантарен провинцията "изчаквала" да види какво ще се случи в Лисабон.

На 17 май републиканците обявили, че Републиката е във от опасност. Това, което спечелили през периода 14—17 май, след като Пимента де Каштро се предал в щаба на Националната републиканска гвардия, разположен в манастира "Кармо" в Лисабон⁹⁵, бил изключителният контрол върху правителствената администрация и преди всичко пълното господство върху предстоящите парламентарни избори. "Съюзистите" и "еволюционистите", които се въздържаха от участие в метежа, били лишени окончателно от възможност за победа в изборната борба. Демократите спечелили пълно превъзходство над опозицията, когато изтощеният президент на Републиката официално уволнил Пимента де Каштро и бил заставен да гласува доверие на "ново" правителство, което е трябвало да бъде оглавявано отново от Жуау Шагаш по предложение на победилата революционна хунта. Още на 16 май обаче върху Шагаш е извършено покушение и ръководството на правителството е поето от Жозе де Каштро⁹⁶, и този път с намесата на Афонсу Коша.

Загубите от преврата на 14 май 1915 г. били значително по-големи от загубите от революцията на 5 октомври 1910 г. Жертвите възлизали на около 200 души убити и над 1000 ранени⁹⁷. Военноморската бомбардировка над столицата разрушила много сгради, но по-обезпокояващи и тревожни били няколкото дни на анархия в Лисабон. Ето защо на 15 май посланиците на Англия, Франция и Испания⁹⁸ настояли да бъдат изпратени въоръжени войници, които да охраняват резиденциите им по време на вълненията, окачени от дипломатите като краткотрайна гражданска война.

В средата на май 1915 г. Португалия преживява първия кървав след революцията от 5 октомври 1910 г. граждански конфликт, който е само едно сериозно предупреждение за сътресенията, които ще обхванат политическия живот и всички обществени сили в тази страна. През следващите години португалската общественост ще бъде постепенно изтощавана от нови вълни на обществено и частно насилие, предизвикани от предстоящото влизане на страната в Първата световна война.

* * *

След приключването на военния метеж бившият министър-председател генерал Жоахим Пимента де Каштро е депортиран на Азорските острови, а президентският пост е зает временно от Теофило Брага⁹⁹, виден представител на Републиканската партия.

На парламентарните избори, които се провеждат на 13 юни 1915 г., Демократическата партия според очакванията постига убедителна победа и Конгресът избира за президент на Португалия бившия министър-председател Бернардино Машадо¹⁰⁰. В този момент Демократическата партия е единствената политическа сила, която настоява за незабавното влизане на Португалия във войната. Ето защо идването ѝ на власт не е прието с особен възторг от съюзниците от Антантата¹⁰¹. Те правилно предвиждат, че новото правителство ще настоява за незабавното влизане на страната във войната в Европа, въпреки че конкретната ситуация не е най-благоприятната за метрополията.

Нещо повече — в началото на 1915 г. финансовото положение на Португалия се превръща в сериозен повод за безпокойство в лагера на съюзниците. Скъпотията и затрудненията в снабдяването на пазара раздухват отново политическите страсти. Силна стачна вълна залива Лисабон, Порто и други по-големи градове на страната. Засилва се дейността на анархистките организации и зачестяват сблъсъците между противниците и привържениците на войната¹⁰².

Външната търговия на страната е сериозно засегната от военните действия. Износът на какао от островите Сао Томе и Принсипи предимно за Англия след бойката на британските търговци заради използването на робски труд е преустановен напълно¹⁰³. В същото време цените на продуктите, които трябва да се внасят, се увеличават неимоверно бързо и предизвикват всеобщо недоволство. Бюджетът за 1915 г. е балансиран с големи усилия, като всички военни разходи се водят на специална сметка, тъй като в края на 1915 г. те

достигат три осми от общите разходи¹⁰⁴. За всички е очевидно, че Португалия в този момент изпитва остра нужда от външен заем. При това "услугите", които е правила на своите съюзници през 1914 г. след започването на войната, изглежда, оправдават правото на тази помощ.

Освен артилерия във Франция Португалия изпраща и 20 000 пушки за южноафриканското правителство по молба на английския посланик в Лисабон Карнеги, като в нито един от тези случаи тя не получава каквото и да е в замяна¹⁰⁵. Тези жестове на добра воля не предизвикват в Лондон чувство за дълг към съюзника. Нещо повече — в един неофициален документ на английското външно министерство се заявява безцеремонно: "Имаме почти цялата помощ, която искаме от Португалия, а това, което искат те, е пари — следователно ще можем да разчитаме на нейната добра воля която и партия да е на власт"¹⁰⁶.

В края на 1915 г. икономиката на измъчващата се република става основен фактор, който доминира и във външнополитическата ориентация на метрополията. Широките слоеве от португалското общество чувствуват все по-осезателно влиянието на засилващата се икономическа криза, дори по-силно, отколкото по време на финансовите кризи от годините на монархията¹⁰⁷.

През първите четири години след провъзгласяването на Републиката първото правителство на Афонсу Коша успява да постигне баланс в националния бюджет¹⁰⁸, но след оставката на неговия кабинет португалците с основание започват да се тревожат от икономическите кризи, които имат важен политически отзвук. Тъй като през периода 1915—1917 г. Демократическата партия е на власт, открито или косвено нейните лидери биват най-много обвинявани за положението в икономиката. Признаците на кризата са преди всичко растящите вътрешни и външни заеми, острата инфлация и големият дефицит в бюджета¹⁰⁹.

Въпреки че емиграцията намалява през годините, когато Португалия участва във войната (според официални данни тя спада от 19 314 души през 1915 г. на 11 853 души през 1918 г.)¹¹⁰, военните години носят големи затруднения на младата република. Най-катастрофалният проблем, с който хората се сблъскват всеки ден, е увеличаването на цените, лошото качество и недостатъчната доставка на хляб. По време на войната производството на пшеница не съответствува на търсенето поради забавянето на аграрната реформа или поради липсата на достатъчно техника. Налага се да се увеличава вноса на пшеница — от 17 000 тона през 1911 г. той достига 182 122 тона през 1916 г.¹¹¹ Когато германският флот обаче спира корабпла-

ването около португалските брегове, става изключително трудно да се внася достатъчно количество пшеница и в средата на 1916 г. Лисабон и Порту са изправени пред реалната опасност от глад¹¹².

През 1917 г. кризата за хляб достига нов етап — недостигът на пшеница е толкова застрашителен, че на 10 май правителството прокарва закон, според който хлябът трябва да бъде от царевица и пшеница¹¹³. На 12 май хлебарските магазини са затворени и хляб не може да се намери никъде. Правителството се опитва да контролира неговото производство, но последиците от това са тежки: между 12 и 22 май 1917 г. в Лисабонската област избухват масови бунтове за хляб, поради което е обявено военно положение¹¹⁴. Официалната цензура по време на войната не дава възможност да се определи точният брой на жертвите при тези вълнения, но британският посланик Карнеги "чул", че поне 200 души са убити, без да се смятат ранените¹¹⁵.

Опустошителните бунтове за хляб през 1917 г. са явление, непознато дори от времето на късната конституционна монархия. Афонсу Коща, човекът, който успява да постигне положителен баланс през 1913 г., не може да преодолее икономическите проблеми през периода 1915—1917 г.¹¹⁶, когато за втори път неговото правителство е на власт. Разходите за войната нарастват, тъй като Португалия е принудена да мобилизира още войски за фронтите на Европа и Африка. Изпращането на войски в Ангола, Мозамбик и Франция струва скъпо и само отчасти се компенсира от британския заем от 3 млн. фунта стерлинги, който представлява част от договореността със съюзниците Португалия да обяви война на Германия¹¹⁷.

Състоянието на португалските въоръжени сили буди безпокойство в лагера на съюзниците, въпреки че още през първите години от съществуването на републиката в армията били извършени сериозни промени. Републиканизацията на войнишкия и сержантския състав изиграва значителна роля в този процес. По време на революцията от 5 октомври 1910 г. офицерският корпус е изграден предимно от монархисти или "неутрално" настроени офицери и само малцина са републиканци. Последните, известни като "младите немирници"¹¹⁸, полагат значителни усилия за ускоряване на републиканизацията във всички родове войски. През януари 1915 г. републиканизацията на армията отива толкова далече, че натискът, произтичащ от една част от офицерския корпус, довежда до правителствена промяна в полза на военните¹¹⁹.

Офицерският корпус е повлиян силно от сътресенията в португалското общество, свързани с републиканското съживяване на традицията "пронунсиаменто"¹²⁰ в националната политика през перио-

да 1890—1910 г. и с пропагандата и агитацията на републиканците и организациите на "Карбонария"¹²¹. Докато политическите партии и техните лидери — "едновременно републиканци и монархисти" — насърчавали военните бунтове, за да се сдобият с постове и да прокарват своите планове, офицерският корпус в първите месеци на Републиката остава пасивен. Тази пасивност обаче не можела да трае дълго в атмосферата на нарастващо насилие и агресивно отстояване на правата.

На 5 октомври 1910 г. в Лисабон офицерите от армията с редки изключения предпочитат да останат неутрални или да "изчезнат" от политическата сцена¹²². След революцията отношенията между обществеността и армията се влошават. Хората вярвали в критичните изложения в печата¹²³, който недвусмислено намеквал, че болшинството от офицерите са подписали клетва за вярност към Републиката през 1910 г. само заради изгодата и че на португалската армия не може да се разчита.

Когато обаче вълненията в армията се разрастват, политическите партии видели в това възможност да засилят подкрепата си за офицерския корпус, сред който вследствие на засилващото се влияние на републиканските идеи е настъпило политическо разцепление. Най-сериозната последица от републиканизацията сред редниците и сержантите и първоначалната пасивност на много от офицерите от корпуса е широко разпространеното неподчинение, водещо до бунтове и тероризъм. Разоръжаването на офицерите от техни подчинени взема масови размери в казармите на Лисабон¹²⁴. След революцията със задълбочаването на политизацията в армията, въпросите за дисциплината и неподчинението стават още по-противоречиви.

С изпращането на португалския експедиционен корпус в Европа напрежението в страната се засилва¹²⁵. След като военната политика се превръща в първостепенна политическа дилема, опозиционните партии и групи засилват своя натиск върху армията, за да бъде блокирано участието на Португалия във войната. Появяват се партизански апели към армията и особено към офицерите да дезертират или да откажат участие в операции срещу германците в Африка и Европа¹²⁶.

Съвсем не било случайно стечение на обстоятелствата, че пропагандата против участието във войната била най-силна през октомври 1914 г. и през януари 1915 г., когато португалски военни части трябвало да тръгнат към Ангола и Мозамбик за включване във военни действия срещу германските колониални сили. Антивоенната агитация поставя на сериозно изпитание лоялността на военните и задълбочава взаимното недоверие между политическите водачи и

офицерския корпус (особено след успешната акция на германската армия срещу португалски военни части в провинция Ангола от 18 декември 1914 г.)¹²⁷.

Интензивната политизация и недоволството сред офицерите са насърчени и от законите за военни реформи от 1911 г.¹²⁸, прокарани от първите републикански правителства. На практика тези закони представляват обещания на Републиканската партия¹²⁹ да превърне армията от монархистки тип професионална армия в гражданска народна милиция. В допълнение към съществуващата национална защита преди всичко от непрекъснатата испанска заплаха¹³⁰ полезните функции на новата армия трябвало да намерят израз в изграждането ѝ като национална "школа за грамотност, патриотизъм и технически умения за масата от необразовани селяни"¹³¹.

Според реформите от 1911 г. всички мъже преминават задължително през военна служба. Тези реформи трябвало да сложат край на несправедливостта във военната повинност по време на монархията, при която селяните войници служели при тежки условия, малки заплати, безсмислени дежурства и без никаква възможност за образование, докато широката маса от граждани избягвали военната служба с помощта на подкупи¹³².

Новата система за всеобща военна повинност се основавала на най-добрите образци, но липсвали средства за реализацията ѝ. Според нея всички мъже на възраст от 17 до 45 години трябвало да прослужат една година активна служба и от 15 до 30 седмици "постоянна доброволна служба" всяка година за следващите 7 години. По време на всяка от тези 7 години всички граждани били задължени да посещават най-малко две седмици специални тренировъчни школи, известни като "школи за репетиция"¹³³. След това обучение всички мъже на подходяща възраст трябвало да служат в армията независимо от класовата принадлежност или общественото си положение.

Ако системата се оказала добра, португалската армия твърде скоро трябвало да разполага с добре подготвени резерви, подкрепени от малък професионален отряд. Редовните армейски кадри щели да наброяват 11 699 мъже¹³⁴, които ще служат редовно за срок от 10 години. Годишният набор от новобранци се предвиждал да достигне 30 000 души¹³⁵. Ако резервната система функционирала нормално, Португалия би могла да мобилизира 300 000-на армия, т. е. много повече, отколкото страната някога е мобилизирала по време на монархията¹³⁶.

Реформите изисквали сложна система от военни училища както за новобранците, така и за запасните. През периода 1911—1914 г. били създадени и започнали да функционират няколко тренировъчни училища, посетени от 50 000 новобранци¹³⁷. Реформата била допълнена с други закони през периода 1913—1914 г.¹³⁸, по време на правителството на Афонсу Коша, но никога не била завършена докрай.

Плановете на Републиката били твърде амбициозни за условията на една малка държава като Португалия. Осъществяването на реформите изисквало средства, фондове за ново оборудване, училища и по-високи заплати, както и голям брой способни инструктори и добра организация. При това идеалистическото възприемане на армията като училище за грамотност на португалските селяни или като някакъв вид републикански национален апарат не получило достатъчна подкрепа от масите, още повече че правителствата не успели да реализират идеята за национална милиция¹³⁹. Противоречието, отнасящо се до законите за реформа в армията, било засилено и от надигащото се недоволство на част от офицерите, засягащо статута им в обществото. Техните заплати не били повишавани от 1896 г., а жилищните субсидии останали на нивото от последните години на монархията.¹⁴⁰

Въпреки шумните обещания републиканските правителства не успели да модернизират армията. Нещо повече — през 1913 г. политическите наблюдатели описват положението на португалската национална защита като "позорно"¹⁴¹. Страхът от Испания съществувал, още повече че и в мирно време тя разполагала с армия, наброяваща 115 423 войници, а по време на войната потенциалът ѝ можел да се увеличи до 500 000 души¹⁴². В същото време Португалия разполагала само с 11 600 души редовна армия, а при неуспеха на реформите много вероятно било във военно време тя да не може да мобилизира и 300 000 души¹⁴³. Статистиката показва, че Португалия отделя само 13,1 % от своя бюджет за армията, докато страни като Швейцария, Холандия и Белгия изразходвали средно по 25 %¹⁴⁴. През 1915 г. законите за реформа са изправени пред провал.

Републиканската намеса във военните работи и курсът на правителствата наложили сурови ограничения в политическата дейност на повечето офицери от корпуса, главно в района на Лисабон. Военната политика на демократите¹⁴⁵, които настоявали за влизането на Португалия във войната в Европа, дискриминацията на армейските офицери в изборната система, която изключвала редовните офицери от гласуване, и понижаването на военния престиж след установяването на републиката отстраняват офицерския корпус от политиката. По улиците на Лисабон били извършени убийства на висши офицери от републикански терористи¹⁴⁶.

В края на 1914 г. и началото на 1915 г. отново се забелязва стремеж за повишаване ролята на армията в политическия живот на страната. По време на революцията от 1910 г. и през първите месеци на Републиката инициаторите на заговори и преврати са главно цивилни и идеята на радикалните републиканци за блокиране влиянието на армията намира приложение. През следващите години тази инициатива преминава у военните.

Новият, закъснял, но по-реалистичен подход на Афонсу Коща към армията намира ясно отражение в обръщението му към Конгреса, когато през ноември 1915 г. след неубедителното ръководство на Жозе де Каштро за втори път поема поста министър-председател¹⁴⁷. Вниманието, което неговото правителство отделя на интересите на армията, отстъпва единствено пред вниманието към политиката по време на войната. Обръщайки се едновременно към офицерския корпус, в своята реч пред Конгреса Коща обещава да завърши реформите от 1911 г., да увеличи числеността на армията и да постави на съвременни основи военното обучение¹⁴⁸.

Тонът на Коща и съдържанието на речта му целят да успокоят разгневените водачи на въоръжените сили. Още веднъж той подчертава, че армията е "най-истинският израз на висшите интереси на нацията"¹⁴⁹, че тя не трябва да се занимава с политика, че трябва да се премахне неподчинението и да се въведе строга дисциплина. Речта му съдържа косвено обещание да бъдат предотвратявани по-нататъшни инциденти, свързани с намесата на гражданската власт в работите на военните. Накратко, Афонсу Коща се опитва да убеди армията, че неговата администрация ще подкрепя изцяло нейните интереси¹⁵⁰.

В тропическа Африка Португалия влиза във война с Германия още в края на 1914 г.¹⁵¹ През есента са регистрирани първите погранични инциденти в Наулила и Куангар в Южна Ангола, а през пролетта на 1916 г. португалската армия форсира успешно река Ровума и окупира "триъгълника" Кионга в Северен Мозамбик¹⁵². Дори и след като германската армия се предава на южноафриканската в Югозападна Африка, Португалия остава в положение на война против Германия.

През есента на 1917 г. германската армия предприема добре организирана военна операция и с помощта на африкански наемници успява да стигне до долината на река Замбези. В сражението при Нгомано португалските въоръжени сили загубват 700 души, а в битката при Намакура — 220 войници¹⁵³. Само активната намеса на англичаните спасява португалската армия от пълен разгром. Странното в африканския конфликт между двете държави е, че Германия остава пълномощния си министър в Лисабон до официалното обявяване на война, а в лисабонското пристанище две години след започването на военните действия се намират значителен брой германски кораби. Всичко това красноречиво говори за намерението на Берлин на всяка цена да блокира участието на Португалия във войната в Европа.¹⁵⁴

Решението за участие в европейския театър на войната срещу Германия е един от най-спорните и дискуссионни въпроси в съвременната португалска история и дълги години споровете по него са "център" в политическия живот на страната.

И днес португалската историография се стреми да отговори защо Португалия нарушава своя неутралитет, в резултат на което трябва да воюва с далеч по-силни противници. Като имат предвид традиционната инертност на португалската дипломация относно проблемите в Европа, мнозина от португалските изследвачи смятат, че решаващата причина, която принуждава младата република да поеме огромния риск на военната авантюра, е съдбата на "отвъдморските" територии на африканския континент. Постоянно заплашвана от Германия, Португалия решава да "върже" ръцете на Англия, заставайки на нейна страна с единичката цел предварително да блокира евентуалните ѝ експанзионистични намерения във вреда на своите колонии¹⁵⁵.

По този повод в речта си на 4 октомври 1971 г. министър-председателят на Португалия Марселу Каетану заявява, че страната участва в европейската фаза на войната единствено за да запази "отвъдморските" си територии. Ако такъв аргумент обаче в полза на решението от 1916 г. би подкрепил официалната политика на фашисткия режим¹⁵⁶ по отношение на португалска Африка през 60-те и 70-те години, той не е достатъчно обяснение за решението от 1916 г.¹⁵⁷

Друга версия, която се лансира в португалската историография, е, че включвайки Португалия във войната в Европа, правителството на Афонсу Коша се надява да заздравя републиканските институции под покровителството на Антантата¹⁵⁸. Затова управляващите кръгове в Лисабон принуждават своите съюзници да разрешат на Португалия да изпрати на европейския фронт известен военен контингент, с което се задоволяват амбициите на една "малка част от португалското общество и е защитена честта на португалската армия"¹⁵⁹.

Прекият повод да се вземе подобно решение през зимата на 1916 г. е официалното британско искане от декември 1915 г. да се реквизират 76-те германски морски съдове с общ тонаж 240 000 тона, които се намират в лисабонското пристанище¹⁶⁰. На 24 февруари 1916 г. португалските власти изпълняват тази молба, като завземат всички германски кораби, намиращи се в португалски води. С това действие на Португалия е свързано обещанието на Англия да ѝ отпусне заем, който частично ще компенсира материалната помощ за съюзниците през периода от септември 1914 г. до влизането на Португалия във войната¹⁶¹.

Решението от февруари — март и изпращането на португалски експедиционен корпус във Франция през 1917—1918 г. предизвиква ожесточени спорове в Португалия. За опонентите на демократите решението за влизане във войната предоставя отлични възможности да спечелят политически капитал, а може би и да свалят от власт второто правителство на Афонсу Коша.

Анархистите и синдикалистите, както и голяма част от монархистите оспорват енергично решението да се влезе във войната и да се изпраща армия в Европа. По този въпрос са написани много протести. Основният аргумент на опозицията, водена от известния републикански водач Бриту Камашу, е, че ако Португалия трябва наистина да помогне на съюзниците от Антантата, тя няма нужда да влиза във войната или да изпраща армия във Франция, тъй като това е непосилно за страна с такива скромни възможности¹⁶⁸.

Каквито и да са били възгледите на опозицията, за история е трудно да определи доколко нейните аргументи са повлияли и до каква степен португалската общественост е подкрепяла правителствената политика по време на войната. Проучването на португалските републикански ежедневници¹⁶³ показва, че просъюзническите настроения доминират поне в големите градски центрове на метрополията.

От друга страна, трудно е да се определи и доколко силна е била германската подмолна дейност и влияние върху политиката на Португалия по време на войната. Доказателствата за германска намеса във вътрешните работи на Португалия се основават главно на недокументирани португалски обвинения, слухове и на някои британски дипломатически преписки. Изследването на наличната документация и на публикуваните португалски източници навежда на мисълта, че германски агенти са фининсирали определени монархически вестници, които през периода 1915—1918 г. са отпечатвали явно прогермански и антисъюзнически статии и материали¹⁶⁴.

При анализа на обстоятелствата, които въвличат Португалия в европейския театър на войната през 1916 г., стигаме до заключението, че главният мотив за такова решение на правителството е много малко свързан с бъдещето на португалските колонии в Африка или с каузата на съюзниците в Европа. Всепризнатият водач на Републиката Афонсу Коша е вярвал искрено, че участието на Португалия във войната би променило коренно мнението за нея и би я извисило като "цивилизована и прогресивна република"¹⁶⁵, за която неговото поколение политици са мечтали¹⁶⁶. Накратко, Коша подкрепя решението от 1916 г. и изпращането на скъпо струващия португалски експедиционен корпус, защото желае да възстанови доброто име на Португалия пред съюзническа Европа.

През периода 1911—1914 г. отрицателните отзиви в чуждестранния печат за каторжния труд и робството в португалска Западна Африка продължават. В този решаващ момент португалските водачи чувствуват остра необходимост тяхната страна да не бъде третирана като "задния двор" на Европа, и то от страните, които самата тя уважава¹⁶⁷.

По въпроса за войната в Африка не се спори, тъй като в този мо-

мент тя има чисто отбранителен характер за метрополията. Но включването на Португалия в кървавия конфликт в Европа е нещо съвсем различно. Опозицията в Конгреса много лесно се хваща за този аргумент и оспорва влизането във войната. Правителството на Коща може да защити своята военна политика единствено чрез "неясното" твърдение, че Португалия ще получи по-голяма помощ от съюзниците, в резултат на което може да спечели повече, отколкото ако запази неутралитет. Същевременно португалското правителство разбира ясно, че бедната, изолирана и главно неграмотна страна с малобройна и неподготвена армия, която вече е принудена да воюва в Африка, не може да издържи дълго такова участие¹⁶⁸.

Водещите републикански водачи като Афонсу Коща и Жуау Шагаш, които в последна сметка виждат участието на страната във войната като могъщ лост, с който единствено може да се коригира представата за Португалия, усещат рисковете на тази смела политика. Още на 24 декември 1914 г. Шагаш пише в личния си дневник, че "любимата република" ще бъде консолидирана завинаги единствено чрез участието на Португалия в Европейската война¹⁶⁹.

Когато се анализира политиката на правителството на Коща, трябва да се вземе под внимание и положението на Португалия като зависима от големите империалистически държави страна, на която рядко се е удавало да вземе инициативата в своята дипломатия. Дълги години тя има репутация на подчиняваща се на Великобритания и се класира доста ниско между цивилизованите държави. Правителството на Коща вярва, че Републиката ще успее да възстанови своя престиж, ако чрез един гениален дипломатически удар Португалия може да запази колониалните си владения — важен момент в мисленето на португалския елит — но и със своето участие да допринесе за успеха на съюзниците от Антантата.

В такъв случай главната причина за провеждането на тази политика е свързана с концепцията на демократическия елит за съдбата на португалската република и тяхната дълбока надежда да бъде създадена съвременна нация и една "нова Португалия"¹⁷⁰. В критиката на тази политика се забелязват увлеченията на различни партии, като някои прогермански групировки стигат дотам да обвиняват правителството на Коща, че се е продало на чужди интереси, увлечено в преследването на политическа власт и престиж¹⁷¹.

Какъвто и да е бил идеализмът на Коща и на решението на демократите и колкото несправедливи да са били техните интереси, остава фактът, че политиката на португалското правителство по време на войната е удобна цел за атакуване от опозицията, много удобен повод да бъдат манипулирани различните партийни цели независимо от висшите интереси на държавната политика в конкретния исторически момент. Ето защо много време след 9 март 1916 г. ре-

шението за влизането във войната става повратна точка в историята на неспокойната република.

Правителствената политика и пропаганда по въпроса за влизането във войната в Европа може най-добре да се илюстрират с кратката кампания, която започва през март 1916 г. По-късно, през месец май, един от известните републиканци Себастиано Магальяш Лима изнася редица лекции във Франция и Италия, в които обяснява мотивите за намесата на Португалия във войната в Европа¹⁷². А "у дома" правителството се опитва да убеди народа в необходимостта Португалия активно да участва във военните действия в Европа.

Без изключителни усилия обаче шансовете за успех на тази пропагандна кампания са много малки. По-голямата част от португалския печат е настроена просъюзнически, но в никакъв случай не смята, че трябва да се изпрати армия във Франция, а от друга страна, прогерманските монархически вестници се опитват да влияят активно на общественото мнение Португалия да не се включва във войната. Съществуват твърде малко сведения за това какво наистина е направило португалското правителство, за да убеди гражданите, че трябва страната да се включи в европейската фаза на войната.

Най-значителната проява на правителствената пропаганда е памфлетът на известния депутат-демократ и писател Жаиме Кортезао¹⁷³. Министерството на войната, което може би е финансирало Кортезао да напише този памфлет, изкупува няколко стотици копия, за да ги разпространи. Не е ясно за кого конкретно е бил предназначен памфлетът, на кого е бил раздаден, нито какво влияние е оказал. Той само разкрива пропагандаторските опити на правителството да защити своята кауза по отношение на войната. Броят на отпечатаните памфлети — 100 000 — е прекалено голям в сравнение с други публикации в Португалия по това време¹⁷⁴. Ако обаче памфлетът е бил предназначен да повлияе на новобранците, този брой е недостатъчен, защото общият брой на мобилизираните през военните години (1914—1918 г.) е 200 000 души¹⁷⁵, въпреки че само 99 000 португалски войници действително се включват в бойните действия в Европа и Африка¹⁷⁶.

Съдържанието на памфлета илюстрира слабостите и силата на ефимерните опити за пропаганда¹⁷⁷. В него е използвана формата на диалог между двама португалски селяни: Жозе Повиньо — бащата — и Жуау Португал — синът, който е новобранец. Жозе Повиньо се страхува, че синът му може да бъде убит, ако отиде в армията. Жуау Португал, който говори с аргументите на правителството, подкрепя мнението, че трябва да бъде изпратена армия в Европа, за да се подsigури независимостта на Португалия във войната срещу Германия, която заплашвала да завладее по-малките страни в Европа. Основният аргумент обаче в този памфлет е, че ако Португалия не

се включи във войната, Централните сили ще блокират португалските пристанища и народът ще бъде обречен на глад¹⁷⁸.

От април 1917 г. португалски военни части започват да заемат позиция на фронта във Франция между английската и френската армия, а на африканския фронт те сътрудничат с белгийците и англичаните¹⁷⁹. Впрочем духът на 45-те хиляди мъже, които слизат на пристанището в Брест, най-добре отразява картината на вътрешно-политическото положение на Португалия. Според политическите наблюдатели на фронта генерал Тамангини¹⁸⁰, който е главнокомандуващ португалския експедиционен корпус, се вълнува не толкова от запазването на войнствения ентузиазъм срещу германската армия, колкото от политическата недалновидност на правителството в Лисабон. Неговият заместник Ферейра ду Амарал¹⁸¹ също не може да приеме военната политика на правителството на Коща и на военния министър Нортон де Матос¹⁸².

След влизането на страната във войната икономическото положение на метрополията непрекъснато се влошава. В доклад до Международното социалистическо бюро Централният съвет на Португалската социалистическа партия описва социалното и икономическото положение в метрополията. Документът анализира тежката обстановка в Португалия, като обръща внимание на недостатъчното снабдяване с хранителни продукти на гражданското население и посочва, че цените на стоките от първа необходимост са се увеличили трикратно в сравнение с 1910 г.¹⁸³ Дори и да преувеличава, докладът показва със сигурност, че след 9 март 1916 г. социално-икономическото положение в метрополията и колониите се е влошило значително¹⁸⁴.

Твърде скоро непопулярността на войната, острата нужда от хранителни продукти, увеличаването на безработицата, честите спекулации и финансови скандали стават причина за избухването на по-редния метеж в Лисабон, този път срещу правителството на Афонсу Коща¹⁸⁵. Заговорът получава подкрепата на по-голяма част от португалското общество, което е против по-нататъшното участие на Португалия в Първата световна война, и това от само себе си определя и съдбата на правителството¹⁸⁶. Начело на преврата застава Сидонио Паиш, бивш посланик на Португалия в Берлин преди скъсяването на дипломатическите връзки с Германия¹⁸⁷.

На 5 декември 1917 г., когато министър-председателят Афонсу Коща и министърът на външните работи Аугусто Соареш се намират на посещение в Лондон, а по-късно във Фландрия, в столичния гарнизон избухва бунт, който по-късно обхваща и други градове на страната. Останало само с подкрепата на флота, правителството капитулира¹⁸⁸.

След 5 декември 1917 г. Фландрия се превръща в място на зато-

чение, тъй като всички висши офицери, които пристигат като попълнение във Франция, биват незабавно арестувани¹⁸⁹. Осъждайки събитията от 5 декември 1917 г., бившият президент на Португалия Бернардино Машадо посочва, че отговорни за метежа са единствено привържениците на блока на Централните сили, които естествено били против продължаването на съюзните отношения със силите на Антантата. "Този блок — посочва президентът — се образува по време на мобилизацията от октомври 1914 г. Същият този блок прекъсна подготовката на страната за участие във войната и опетни честта на армията, а метежът от 5 декември блокира заминаването на последните контингенти, които трябваше да попълнят самостоятелния ни войсков корпус във Франция"¹⁹⁰.

Драмата за португалската армия на европейския фронт започва в началото на април 1918 г. Новото правителство на Сидонио Паиш сключва споразумение с Англия¹⁹¹, според което Португалия трябвало да запази само една дивизия на предната линия. Втората дивизия се изпращала в тила на съюзните армии и по този начин португалските експедиционни сили преставали да съществуват като самостоятелен войсков корпус¹⁹².

Оттеглянето на първата дивизия започва през април 1918 г.¹⁹³, но от другата, която остава на фронта, липсват 37% от офицерите и 24% от войниците, като само в пехотните части са унищожени 43% от офицерския и 30% от войнишкия състав¹⁹⁴. Точно при тези крайно неблагоприятни условия на 9 април 1918 г. при Лис германското командване предприема голяма военна операция¹⁹⁵, която довежда до пълното унищожаване на и без това осакатената португалска дивизия. След тази паметна битка участието на Португалия във войната на европейския фронт е символично¹⁹⁶.

Независимо от причините за влизането на Португалия във войната цената, която заплаща португалският народ, е твърде висока. През тези години се осъществява най-голямата мобилизация в историята на страната, като в африканската и европейската фаза на войната са ангажирани над 200 000 души¹⁹⁷. Сведенията за дадежите жертви са различни, но изпратеният в Европа експедиционен корпус, който наброява 55 166 души, само в битката при Лис загубва 7 300 души (убити, ранени и взети в плен)¹⁹⁸. На европейския фронт в сражения и от болести загиват още 1935 души, 5 581 са ранени, а в плен са взети 6 895¹⁹⁹.

На африканския фронт Португалия изпраща 34 000 войници. Повече от половината войници са представители на местното население от Ангола и Мозамбик. Загиват 1800 европейци, главно от тропически болести, и 23 000 африкански войници²⁰⁰. В морските сражения загиват 142 матроси, а 2 португалски бойни кораба са потопени от атаки на германски подводници²⁰¹. В няколко града в континенталната част на страната и Азорските острови са извършени бомбардировки от германския флот.

Всъщност загубите на португалската република са много по-големи, отколкото сочат цифрите. На Версайската мирна конференция през 1919 г. португалската делегация представя доклад за загубите в африканската кампания срещу Германия, като твърди, че Португалия заслужава освен другите репарации още 9 285 714 лири стерлинги за "косвени загуби" в колониите, свързани със смъртта на 130 000 туземци²⁰². Това голямо число явно включва броя на непрякосвързаните с войната африканци, използвани като носачи и черноработници.

Финансовите разходи на Португалия са също много големи и се отразяват изключително тежко на нестабилната португалска икономика. Нещо повече — военните разходи имат важен политически отзвук и косвено се явяват една от главните причини за краха на Първата португалска република и установяването на фашистка диктатура. Изпращането на експедиционния корпус в Европа струва около 28 млн. лири стерлинги²⁰³. И ако не може точно да се определи общата сума на военните разходи, може да се посочи приблизително числото 80 000 000 лири, които са обезпечили военните действия на португалската армия в Европа и Африка²⁰⁴. Ако се вземат под внимание ресурсите, с които е разполагала Португалия през периода 1914—1918 г., става ясно, че независимо от последствията, усилията на Португалия са били изключителни.

Всеки опит количествено точно да се измери участието на Португалия във войната или още по-важно — да се оцени нейното влияние върху цялостната политика на метрополията, ще се окаже само отчасти успешен. От богатия материал за изследване на проблема — печата от този период, мемоарите и политическата литература, както и данните от официалната статистика — изследвачът остава с впечатлението, че Първата световна война е имала огромно влияние върху развитието на съвременна Португалия. Важно е да се знае, че близо 100 000 португалски войници са се сражавали далеч от родината си в Европа и Африка, но още по-важно е да се знае какво влияние е оказал този факт върху по-нататъшното развитие на Републиката²⁰⁵.

Опитът на португалската армия, придобит било в тропическа Африка, или на бойните полета във Фландрия, е ключов фактор при разглеждането на връзката между гражданското управление на страната и позицията на въоръжените сили.

Участието на Португалия в Първата световна война предотвратява възстановяването на монархията и това в крайна сметка е един от най-важните резултати за Републиката. Според Версайския договор значителна част от германските колонии в Източна Африка се предоставят на Англия, друга част на Белгия, а за Португалия остава "триъгълникът" Кионга в Северен Мозамбик²⁰⁶. Като победителка Португалия придобива правото да стане една от държавите-учредителки на Обществото на народите²⁰⁷.

От друга страна обаче, независимо от неубедителното представяне на португалския експедиционен корпус в Европа, ролята на армията след приключването на войната се повишава неимоверно много и определя в значителна степен стабилността на политическия живот в тази малка европейска държава чак до началото на 70-те години.

Подготовката на армията за война и нейното включване във военните действия поражда твърде противоречиви оценки. В стремежа си да оправдаят виновниците за фаталното обвързване на Португалия със съюзниците от Антантата, някои автори дори се мъчат да поставят личностния елемент като първостепенна причина за националната катастрофа и прехвърлят отговорността за неуспеха изцяло върху Афонсу Коща и военния министър Нортон де Матош. Нещо повече — за дълъг период от време лошото представяне на португалската армия на територията на Франция се базира на слухове, полуистини и мълви, а разгромът при Лис на 9 април 1918 г. е съпроводен с не съвсем ласкави думи за бойните качества на португалската нация²⁰⁸.

Каквито и да са мненията на чуждестранните историци, политици и дипломати, най-значимият фактор при оценката на португалското участие във войната е мнението на самите португалци. Според тях националното достойнство на португалския войник е силно накарнено от недалновидността на португалската дипломация, обвързала съдбата на една малка страна с интересите на могъщи съюзници.

* * *

След влизането на Португалия във войната в Европа правителството на Афонсу Коща все по-трудно се противопоставя на засилващата се вътрешна опозиция. То не успява да вземе ефективни мерки срещу недостига на хранителни продукти, около вълненията на работническата класа и бруталността на полицията по време на бунтовете за храна. На общинските избори през ноември 1917 г. става ясно, че подкрепата за ПРП от местните органи на властта се изплъзва от обсега на партията — демократите спечелват едва 98 общини, еволюционистите 24, монархистите 25, а "независимите" — 89²⁰⁹.

Съществуващите "легални" средства за изместване на ПРП от властта — победа на опозицията в предстоящите през юни 1918 г. парламентарни избори, ревизия на конституцията, която би позволила на президента да разпусне Конгреса преди края на законния му мандат и уволнението на Афонсу Коща от президента на Републиката — се оказали невъзможни за изпълнение. Ето защо партията Национален републикански съюз насочила своите усилия за ревизия на конституцията²¹⁰.

Увеличаващата се подкрепа за промяна на основния държавен закон не била ограничена само в редовете на Националния републикански съюз. Енергичните действия на "независимия" Машаду Сантуш за "президентска" конституция намират приложение в издадената от него в средата на 1916 г. книга "Обществен ред и 14 май"²¹¹. В нея той убеждава португалската общественост да приеме "нов национален статут" и настоява за слагане край на парламентарното господство и на монопола на демократичните правителства по време на изборите, за разширяване на местната автономия и преди всичко за предоставяне възможност на президента да разпусне Конгреса.

Някои от идеите на Сантуш са възприети от "Новата република" на Сидонио Паиш²¹² и от "Новата държава" на Салазар²¹³. Но по времето, когато известният републиканец ги публикува, те нямат достатъчен ефект, така че той е принуден да използва нелегални средства срещу правителството на Коща. Организираният от него войнишки бунт от 13—14 декември 1916 г. завършва с неуспех и прочутият морски офицер и сподвижниците му са хвърлени в затвора.

Съгласно със закона ревизия на Конституцията можела да се извърши при съгласие на 2/3 от гласовете в Камарата на депутатите и Сената 5 години след влизането ѝ в сила, което означава, че това можело да стане след август 1916 г.²¹⁴ Опозицията обаче си давала сметка, че не би могла в никакъв случай да спечели повече депутати и сенатори от ПРП, които да одобрят промяната на конституцията. Към края на 1917 г. дори умереното републиканско мнение, което е открито изразено в "О Секуло", също подкрепя идеята за скорошна ревизия, която би дала правото на президента да разпусне Конгреса. "О Секуло" разглежда тази мярка като "необходима реформа и универсално лекарство"²¹⁵.

Друга значителна група от опозиционно настроени републиканци вярвали, че една силна консервативна партия, която би включила в своите редове отцепници от Националния републикански съюз, Републиканската еволюционистка партия и "независими", би могла да се противопостави успешно на ПРП по време на парламентарните избори през лятото на 1918 г.

През октомври 1917 г. бившият депутат и известен лекар Егаш Мониж положил началото на Центристката партия²¹⁶. Партийната програма на Мониж по същество включвала една основна точка — ревизия на конституцията с цел да се даде право на президента да разпусне Конгреса. Настоятелно, но безуспешно Мониж защитавал своята позиция още през 1911 г. по време на Първото учредително събрание, когато се обсъждал проектът за новата португалска конституция. Сега той призовавал за "мир в португалското семейство" и се надявал да си осигури достатъчно подкрепа, за да сложи край на надмощието на демократите в парламента. Както много от мла-

дите републикански групи, кратко просъществувалата Центристка партия скоро останала без последователи. Ето защо опозиционните сили били принудени да започнат подготовка за военен преврат²¹⁷, целящ свалянето на администрацията на Афонсу Коша.

Правителството било осведомено за замисления заговор. Президентът Машадо изявил готовност да действа веднага щом "заговорниците излязат на улицата", докато министър-председателят останал равнодушен към надигащата се опасност. Нещо повече — в началото на декември, преди избухването на метежа, Коша и главните му съветници заминали за Франция, за да наблюдават действията на португалския експедиционен корпус.²¹⁸

В последните месеци на 1917 г. главният организатор на заговора — майор Сидонио Паиш²¹⁹ — насочил своя значителен организационен и политически талант към обединението на разнолики политически групировки, които с готовност подкрепили метежа срещу правителството. Този конгломерат включвал елементи от офицерските корпуси на въоръжените сили, които трябвало да отпътуват за Франция или Африка, недоволни монархисти и католици, многобройни групи от индустриалните работници от околностите на Лисабон, много от които били членове на анархосиндикални организации, претърпели жестоки преследвания и репресии при режима на Афонсу Коша от 1913 г. В подготовката на заговора били привлечени и включени много представители на средните и висшите класи и латифундисти от Алентежу, една от главните опори на Националния републикански съюз, действащи под ръководството на Бриту Камашу²²⁰.

Паиш се радвал на спонтанната подкрепа на много армейски офицери, загрижени не само да "възстановят разклатения престиж" на армията, но и да повишат офицерския чин и заплатите си. Привлечени от големия авторитет на Паиш били и млади курсанти от Военната академия, нетърпеливи да се включат в битката против едно правителство, което било "недостойно да ръководи повече съдбините на нацията"²²¹.

Към края на ноември заговорът навлиза в своя последен стадий. Паиш успява да привлече някои от ефрейторите и редниците от лисабонския морски гарнизон, няколко армейски подразделения, около 400 редници от 33 пехотен полк в столицата, както и висши офицери от щаба на Военната академия. Основното ядро на заговора било изградено предимно от курсанти и младши офицери, които останали верни докрай на каузата на Паиш.

Въоръженият бунт залял улиците на португалската столица на 5 декември 1917 г.²²² Сраженията продължили повече от 60 часа и били най-кървавите и най-разрушителните от прокламирането на Републиката. След тридневни боеве, след бомбардировки, включително и над централен Лисабон, 350 души били убити и над 1000 ранени. Макар че били подкрепени от много граждани, включващи ра-

ботници от анархосиндикалистките организации и много държавни служители в телефонно-телеграфските услуги, които работели, за да изолират връзките на Лисабон с външния свят, униформените въстаници наброявали не повече от 1500 и били превъзходжани значително по численост от Националната републиканска гвардия, флотата, голицията и армията, които останали "верни" на правителството на Афонсу Коща²²³.

Заговорниците на Паиш имали няколко значителни предимства: министър-председателят Афонсу Коща отсъствувал от мястото на събитието, въстаниците били подкрепени от повече редовна войска отколкото правителствените сили, а по-голяма част от елитната редовна армия се намирала по бойните полета във Фландрия или Африка. Правителствените подкрепления, извикани от гарнизоните в Сантарен и Мафра²²⁴, не успели да пристигнат навреме и въобще не влезли в Лисабон. Повечето граждани, чието присъствие е забелязало по време на боевете в португалската столица, били настроени враждебно към правителството и подпомагали бунтовниците или ги "окуражавали"²²⁵ от прозорците и вратите на своите домове.

Правителствените сили атакували укрепените с окопи позиции на въстаниците, разположени в стратегическия парк Едуарду VII²²⁶. В Ротунда²²⁷ те също били отблъснати въпреки своето значително превъзходство в артилерията. Както обикновено, когато въстаниците покажели кураж и устойчивост, а правителството — липса на инициатива, те печелели победа с "изчакване". Към въстаниците на Паиш извън Лисабон, където сраженията били незначителни, се присъединил и легендарният Машаду Сантуш, който успял да избяга от затвора във Визеу. Опиянен от успеха на Паиш в Лисабон, начело на малка група въстаници той марширувал по улиците на Коимбра²²⁸, споделяйки успеха на въстаниците от столицата.

Маневрите на президента Машадо от последните минути само забавили пълното рухване на демократите. Машадо изпратил съобщение на Сидонио Паиш, в което го молел да прекрати битката, след като той — президентът — свали правителството на Коща. Машадо обаче не успял да накара Паиш да се съгласи, въпреки че на 7 декември принуждава членовете на правителството на Коща да си подадат оставката²²⁹. На другия ден обкръженият в Белем президент също бил принуден да напусне президентския дворец.

Въстаническото командване, формирано в Революционен държавен съвет²³⁰, включвало Сидонио Паиш, Машаду Сантуш и капитан Фелисиано да Коща. Държавният съвет преговарял "кратко" и бил готов да издаде заповед за разстрелването на първия ръководител на страната, заявявайки, че Машадо не се е намесил навреме, за да прекрати битката, и че след като е спечелил властта по улиците на Лисабон, сега "триумвираят" е единственият представител на националната върховна власт в Португалия.

Афонсу Коща е арестуван при пристигането си в Порту, а много ръководители на ПРП намерили убежище на британските кораби в лисабонското пристанище²³¹. Сутринта на 10 декември Бернардино Машадо е поставен под домашен арест, а скоро след това е изпратен в изгнание²³².

Целта на победата от 5 декември според ръководителя на превратата била да се изгонят демократите и да се "почисти" Републиката. Декемврийските сражения били първият военен разгром на демократите в столицата, чиито сили триумфирали преди това в подобни въоръжени конфликти през периода 1910—1915 г. Опустошителната мобилизация, предизвикана от влизането на Португалия в Първата световна война, и постоянните конфликти между отделните слоеве в португалското общество направили страната "разединена". Съществува известно съмнение обаче, че като революцията от 5 октомври 1910 г. и превратът от 5 декември 1917 г. в началото е приет от широките слоеве в политическа Португалия. За втори път след по-малко от три години (първият опит бил на генерал Жоахим Пимента де Каштро през януари 1915 г.) партията Национален републикански съюз изиграва главна роля в държавния преврат, който сваля демократическото правителство, този път насилствено²³⁸.

Сдружени разнолики групи от работници, държавни служители, войници, земевладелци, интелегенти и политици заели мястото на демократите и техните сподвижници, като обявили създаването на Нова република, чиято основна задача ще бъде да насочи страната към по-консервативна вътрешна и външна политика. Разгневени тълпи разрушили домовете и канторите на демократическите лидери. Срутени били и канцелариите на демократическия вестник "О Мундо" и щабквартирата на самата партия²³⁴.

Формирано на 11 декември 1917 г., правителството на Новата република включвало трима представители на Националния републикански съюз, двама центристи и един "независим" републиканец. Истинската власт обаче, която се занимавала с ключовите проблеми, била в ръцете на тримата водещи заговорници, които образували Държавния съвет — майор Сидонио Паиш станал министър-председател, министър на войната и министър на външните работи, Машаду Сантуш — министър на вътрешните работи — и капитан Фелисиано да Коща — министър на труда²³⁵.

Изявата на Паиш като водеща и силна личност при новия режим станала още през януари 1918 г., когато правителството потушило голям моряшки бунт на крайцера "Вашко Да Гама"²³⁶. Неговите решителни действия му спечелили подкрепата на градското население, а пътуванията му из селските райони били съпроводени с шумни приветствия от многобройните тълпи.

На 15 декември 1917 г. Държавният съвет публикувал своята

прокламация, в която били изложени целите и програмата на новото правителство. Администрацията на Паиш се обърнала за подкрепа към всички "добри републиканци" и патриоти (монархистите не се споменаваха) и заявила своето намерение да създаде условия, при които парламентарните институции ще работят "гладко и честно"²³⁷. Тя "обявила" война на корупцията и партийния монопол, съществувал при демократите.

В областта на външнополитическите отношения правителството изразило своята привързаност към каузата на съюзниците и дало тържествен "обет" Португалия да продължи войната. То възнамерявало да предприеме конкретни мерки за облекчаване положението на експедиционния корпус, намиращ се във Франция²³⁸.

През времето от 7 декември 1917 г. до 14 декември 1918 г. Португалия "експериментирала" форма на президентство, при която обективно парламентът е подчинен на изпълнителната власт²³⁹. Ето защо Новата република на Паиш е по-важна с това, което се опитвала да направи, с идеите и плановете, които по-късно авторитарният режим на Салазар заимства от нея, отколкото с това, което осъществява на практика, защото Сидонио Паиш живял твърде кратко, за да има възможност да изпълни своята политическа програма.

Новата република първа "открила" идеите и институциите, които били използвани от фашизма, и издигнала на власт поколение от консервативни личности. Десет от деветдесетте депутати от първото национално събрание на Новата държава на Салазар и Каetano през 1935 г. имали парламентарен опит²⁴⁰, а половината от тях членували в кратковременния парламент на Паиш през 1917—1918 г. От осемдесет и двамата пълномощници в първата корпоративна камара на Салазар през 1935 г. десет са участвували в Новата република на Паиш като депутати, държавни служители или членове на Сената²⁴¹.

Първите няколко месеца на режима обнадеедрили онези, които били най-нетърпеливи да "видят на улицата" правителството на Афонсу Коша. Държавният съвет започнал своята работа, като разчитал на подкрепата на най-разнолика републиканска коалиция от отцепили се демократи, неспокойни, но все още "лоялни" "еволюционисти", "юнионисти" — кандидати за длъжности, "независими" и центристи. Това политическо единство, включващо и монархически групи, се оказало напълно възможно в португалските политически условия.

До средата на февруари 1918 г. тази странна коалиция останала непокътната, като политическата борба се водела главно на две равнища — открито сред тези, които се опитвали чрез различни средства да запазят политиката на правителството под формата на устойчив републикански режим, и тайно — сред групите, които заговорничели за възстановяване на монархията, след като се "сдобият" с достатъчно власт при новата администрация.

Законите, излезли още в първите месеци на режима, имали решаващо значение за запазване популярността на правителството. Резолюцията на закона за отделяне на църквата от държавата от април 1911 г.²⁴² послужила като ефикасно средство за омиротворяване на големи групи от монархисти и католици, които дали своята политическа подкрепа за Паиш.

Една част от законите имали дискуссионен характер и не спечелили пълната подкрепа на населението, но отбелязали отдалечаване от политиката, провеждана през първите седем години на Републиката. Отношенията между църквата и държавата били регулирани с декрета от 22 февруари 1918 г., според който на свещениците отново се разрешавало да изпълняват обредите си на публични места. Снети били ограниченията за времето, естеството и мястото на култовите служби, за дейността на духовните семинарии и размера на свещеническите пенсии. През юли 1918 г. правителството подновило официалните контакти с Ватикана²⁴³. Тези отстъпки не били големи, но били важни от политическа гледна точка, защото позволявали на църквата да организира приемането на републиканския режим от католиците.

Специални правителствени декрети амнистирали и опрощавали антиправителствената дейност на определени монархисти, някои от които били висши офицери, дезертирали или изгонени от армията и флота след 5 октомври 1910 г. Голяма част от тях отново влезли в състава на офицерския корпус в различни гарнизони предимно в Северна Португалия, а лисабонският гарнизон след края на войната изцяло се намирал под командването на монархически офицери начело с Шинел де Кордеш²⁴⁴. Включването на монархически офицери в армията върнало в Португалия и други монархисти, които били в изгнание или "гладували" без работа.

"Толерантността" на правителството обаче не се отнасяла за главните републикански лидери. На тези, които са ръководели правителствата през периода 1910—1917 г., им било забранено да се завърнат в страната. Така например на португалския посланик в Париж Жуау Шагаш, който бил избран два пъти за министър-председател на Португалия, било забранено да се завърне в страната, докато властите не го "информират"²⁴⁵.

Ако Паиш спечелил подкрепата на някои монархисти и католици, още в началото на своето управление той срещнал решителната съпротива на единствената републиканска партия, която трябвало да "изгради" неговата администрация — Националният републикански съюз. Личните недоразумения между Паиш и лидера на партията Брито Камашу, които намерили отзвук и в партийния орган "А Лукта"²⁴⁶, били само едната страна на конфликта. Другата била свързана със самия характер на партията, която през ранната пролет на

1918 г. наброявала не повече от 4 - 5 хиляди членове. До каква степен идеите на Камашу съвпадали с идеите на останалите, не е ясно, но е сигурно, че през 1918 г. влиянието и личното обаяние на президента (за някои Паиш бил дългоочакваният месия, за други велик покровител на тяхната кауза) подкопавало решително влиянието на Камашу в Националния републикански съюз²⁴⁷.

Освен елитна група от приятели, покровители, благородници и довереници, партията включвала и членове на офицерския корпус, държавни служители и представители на дипломатическите среди. Тя се радвала и на подкрепата на видни латифундисти от Алентежу — плодороден район в южната част на Португалия, които я финансирали, както и бунта от 5 декември 1917 г.

Недоразуменията между Камашу и бившия му приятел и колега Паиш произтичали главно от нескритата амбиция на Камашу да заеме президентския или някой друг висок пост и от конституционния конфликт за бъдещата структура на Новата република. Увеличаващото се редакторско недоволство в "А Лукта" към администрацията на Паиш от февруари до април 1918 г. се отнасяло до подробности, засягащи главно конституционния проблем²⁴⁸.

Камашу твърдял, че неговата партия била главната организирана сила на Републиката. Това, което "стояло" в основата на бунта от 5 декември, намеквал Камашу, била "убедеността" на болшинството от партийните членове в необходимостта най-сетне президентът да получи правото да разпусне Конгреса. Първоначално Паиш подкрепил този принцип, но спорът се разраснал и засягал вече статута на изпълнителната власт. От разрешаването на този спор зависело дали президентът или Конгресът ще упражнява контрол върху дейността на правителството като най-важна институция на изпълнителната власт в републиканска Португалия²⁴⁹. Паиш и близките му сподвижници настоявали да се въведе всеобщо избирателно право за предстоящите парламентарни избори²⁵⁰. Според него това би увеличило броя на избирателите и би разрешило на неграмотните да гласуват, стъпка, от която Камашу и другите републикански лидери се страхували. Ако това станело, Републиката според тях би се "наклонила" твърде надясно — вероятно към възстановяването на монархията, а властта щяла да премине от партиите и парламента изцяло в ръцете на президента. Това била връхната точка на напрежение в конституционния конфликт между Националния републикански съюз и Сидонио Паиш.

Ръководителят на португалското правителство се вслушал в съветите на "независимия" Машаду Сантуш и на лидера на Центристката партия Егаш Мониж да не се отклонява от решението си да промени политическата структура на "Новата република" на президентски основи²⁵¹. Публичните речи на Егаш Мониж очертали тази сис-

тема, според която всеобщото изборително право трябвало да реши и въпроса за "присъединяването на нацията" към идеите на Републиката.

Промяната в държавните институции предвиждала президентът на Републиката да изпълнява длъжността главнокомандуващ на въоръжените сили, като срокът на неговия мандат се определял най-малко за четири години. Конгресът трябвало да се състои от две камари — Камара на представителите от 155 души и Сенат от 77 членове. В новия вариант на конституцията сенаторите представляли не районите на гласоподавателите, а общите интереси на занаятчиите и професионалистите — особеност, взета от предложения от Машаду Сантуш национален статут от 1916 г. и от програмата на разпуснатата през 1901 г. Националистическа партия на Кандидо да Силва²⁵².

Тъй като Националният републикански съюз бойкотирал действията на правителството, Паиш решил да образува нова политическа партия под името Национална републиканска партия²⁵³, която включвала Центристката партия на Егаш Мониж, Независимата партия на Машаду Сантош и отцепници от други партии. Националният републикански съюз, еволюционистите и намиращите се в опозиция демократи се въздържали от гласуване и на парламентарните избори Националната републиканска партия спечелила убедително превъзходство в гласовете. Листите в Конгреса били разпределени, както следва:

	Камара на депутатите	Сенат
Национална републиканска партия	108	32
Монархисти	37	10
Независими	5	2
Католици	5	1
Занаятчи и професионалисти	0	28

Сидонио Паиш е избран за президент (нямало друг кандидат) с 500 000 гласа — най-големия брой гласоподаватели в португалската история до този момент²⁵⁴. В своята реч, произнесена на 9 май 1918 г. от терасата на лисабонската община, вече като официален президент на Португалия Паиш призовавал своите сънародници да започнат изграждането на "нова, славна епоха на мир, разбирателство и духовно възраждане"²⁵⁵. Президентът не забравил и съюзниците във войната, изразявайки своята надежда, че те също ще подкрепят Новата република.

Един определен пасаж прави речта едно от най-помирителните слова, които някога са произнасяни от португалски ръководител: "Настъпва нова епоха на свобода, толерантност към религиозните

вярвания и политическите убеждения на другите. Само в такава атмосфера може да процъфтява нацията, която се нуждае от стабилна основа — невъзможна без духовното обединение на много хора. Това единство днес е факт и великата национална идея популяризира това движение. Възраждането на нашето отечество е повече от една надежда, то е утешителна увереност. Аз може да допускам грешки, но само ми покажете грешката, и съм готов да я поправам без негодувание или суета, без глупаво упорство, без тиранична безкомпромисност. Всеки португалец може да разчита на мене като на приятел, който е готов да защитава неговата правота"²⁵⁶.

Въпреки способността си да се "помирива" и въпреки желанието си да сложи край на конфликтите, Паиш е атакуван твърде скоро заради политиката, която поддържала участието на страната във войната. Мнозина обаче твърдели, че неговото правителство не направило нищо съществено, за да подкрепи португалската армия във Франция.

От редица документи се вижда, че Паиш е подкрепял каузата на съюзниците и че действително е бил загрижен за съдбата на португалската армия в Европа и Африка. Въпреки че политиката му е била пестелива по отношение помощта към съюзниците, неговото правителство е подсигурило известни подкрепления. Като част от просъюзническата политика през януари 1918 г. правителството изпратило във Франция помощ от 1000 войници и артилерия, а по-късно били изпратени войски и в Мозамбик²⁵⁷.

В твърдението, което обвинявало изцяло режима на Паиш за разгрома на португалците при Лис, има много малко истина. Изходът от тази битка не би бил много по-различен с или без солидни подкрепления, тъй като в подготовката на португалския експедиционен корпус имало много пропуски.

Новоизбраният конгрес е свикан за първи път на 15 юли 1918 г.²⁵⁸ Като парламентарна институция той просъществувал твърде кратко време, но хаосът в неговата работа е по-голям в сравнение с предшествувалите го конгреси. С "отворените" вече врати за монархистите, католиците и консервативните републиканци възникнал спор върху проблема каква ще бъде неговата форма — президентска или парламентарна.

След двуседмични дебати, на 5 август 1918 г.²⁵⁹, правителството разпуска Конгреса, който всъщност трябвало да изпълни ролята на ново учредително събрание, но депутатите и сенаторите не успели да се споразумеят относно текста на новата португалска конституция. Дори президентското мнозинство в доминиращата Национална републиканска партия на Паиш се страхувало да даде онази власт на президента, която би му разрешила да разпуска парламента.

Този конгрес бил "свидетел" и на острите противоречия между католиците и монархистите по въпроса за възстановяване на монархията, защото, докато католиците все още запазвали неутралитет, монархическите депутати продължавали да настояват за обсъждане на този въпрос. Паиш отсрочил свикването на Конгреса за 4 ноември, защото Камарата на представителите била раздирана от ожесточени спорове, викове и предизвикателства, докато в "горната" камара (Сената) повечето депутати "проспали" сесията²⁶⁰.

Когато през юли 1918 г. Паиш разбрал, че на Конгреса не може "да се разчита", той одобрил еднолично годишния бюджет и го "узаконил с обикновен декрет" — своеволно действие, което разкрило на всички кой всъщност притежава реалната власт в Новата република, и показало, че президентът се е отказал от услугите на Конгреса като средство за осъществяване на конституционна промяна. Консултациите със секретарите в правителството били краткотрайни, те се оплаквали, че Паиш свиквал съвсем рядко членовете на кабинета и сам вземал решенията²⁶¹.

На 4 ноември Конгресът е свикан отново, но сесията била отложена поради липса на кворум. По този начин правителството на Паиш е подложено на атака и от бившите му привърженици, които не били доволни от това, че Португалия обективно е управлявана от един човек. Разстроеният конгрес започнал да създава комитети за изготвянето на нова конституция на Новата република. Комитетите обаче не предприели никакви конкретни стъпки, а и самият Паиш явно желаел да отложи всякакви конституционни дебати, докато продължава войната и неговата партия е толкова несигурна и разстроена. Конгресът не успял да утвърди нито един закон или декрет, докато кабинетът на Паиш издал множество декрети, които били публикувани в официалния вестник "Дарио де Говерно"²⁶². Главната политическа арена била пренесена извън залите на Сао Бенто в кабинета на президента и на все по-опасните улици.

Честите промени в кабинета на Паиш отразявали голямото напрежение в политическия живот на Републиката. Правителството предприело ефективни административни действия на няколко политически фронта и успяло да "накара" съюзниците да снабдят Португалия с хранителни продукти и суровини, за да бъдат задоволени минималните нужди. Износът на дефицитни стоки бил забранен и държавата се опитала да гарантира равномерно разпределение на вносните стоки, за да бъдат пресечени презапасяването, спекулацията и повишаването на цените.

За първи път била съставена система за контрол върху външната търговия и снабдяването с хранителни продукти в интерес на мобилизацията. Постепенно правителствените органи установили контрол върху външната търговия и държавата успяла да обуздае в из-

вестна степен частната инициатива, за да предотврати продажбата на хранителни продукти в чужбина и да регулира вноса на необходимите храни²⁶³.

Опозицията срещу режима на Паиш се засилила след отсрочването на Конгреса в началото на август. В писмото от 9 август 1918 г.²⁶⁴ Егаш Мониж предупредил Паиш, че режимът се намира в несигурно положение, защото на Националната републиканска партия ѝ липсвала необходимата подкрепа и инициативата, а другите партии вече организирани заговори за свалянето на правителството. Мониж настоявал пред Паиш да организира нова политическа партия, която да се интересува повече от дискуссионните, отколкото от "традиционните" въпроси. Мониж не получил отговор от президента.

След като "улицата поела управлението от Конгреса", трудовите организации реагирали остро на неблагоприятните условия. Те негодували срещу ниските надници, преследването от правителството на работническите вестници и асоциации и заявили, че Новата република е неспособна да изпълни обещанията, направени от Паиш на 5 декември 1917 г. В началото на март 1918 г. главните синдикални организации атакували правителството за неспазените обещания и посочили, че Новата република не е по-различна от предхождащите политически режими, затова "работниците трябвало да се обединят и да действуват извън влиянието на всякакви политически партии"²⁶⁵.

Към края на лятото всички съпернически си партии и групи, недоволни от индивидуалното президентство на Паиш, започнали да съставят планове за свалянето на "президентската система". Възможността и този кабинет да не преживее дълго, се смятала за напълно реална, тъй като президентът бил заобиколен плътно от враждебна върхушка, която не можела да приема повече водената до този момент политика.

Монархистите, републиканците и "независимите" ускорили подготовката на поредния политически заговор, а през месеците юни и юли са регистрирани първите неуспешни опити за убийството на Паиш²⁶⁶. Заговорническата дейност била също така хаотична, както политиката на правителството, а метежниците открито се стремели да спечелят доверието на армията и флота, без чиято помощ свалянето на президентския режим било невъзможно.

Организаторите на заговора подготвяли едновременно избухване на въоръжени метежи в Лисабон, Порту, Коимбра, Евора и други по-малки градове, които трябвало да бъдат подкрепени от "цивилни демократи". На 13 октомври 1918 г.²⁶⁷ правителството обявило военно положение и силите за сигурност на Паиш потушили първите бунтове в Порту и Лисабон без особени усилия, като полицията арестувала повече от 1000 души. В Коимбра въстаниците успели да

организиран метеж в главната армейска част, където голяма част от офицерите избягали, тъй като войниците се "обявили срещу правителството". Въстаниците издържали само един ден и на 14 октомври правителството отново възстановило статуквото.

Резултатите от неуспешните опити за преврат усложнили още повече политическата обстановка в страната. Полицията на Паиш имала репутация на една от най-бруталните институции, защото след опитите за метеж много от арестуваните били най-безцеремонно обявени за политически затворници. Напрежението в страната достигнало връхната си точка на 15 октомври 1918 г., когато по време на преместването на 150 затворници от един затвор в друг под ескорта на 200 полицаи избухнала бомба. Полицаяте започнали да стрелят по безпомощните затворници, като убили 7 и ранили тежко 70 души²⁶⁸. Президентът "осъдил" бруталните действия на полицията и направил опит сам да смекчи нещата.

Проблемът с политическите затворници нито започвал, нито приключвал с Новата република, но Паиш лично предприел специален контрол върху действията на полицията и започнал да демонстрира загриженост за съдбата на затворниците, някои от които били арестувани без обвинителен акт и задържани дълго време при тежки условия. Личното му пътуване до затвора "Алжубе" в Порту, където освободил няколко невинни затворници, обаче било остро критикувано от умерената преса, която квалифицирала тази стъпка на президента не като "хуманна политика", а като "абдикиране от властта"²⁶⁹.

Политическите страсти в Републиката се оказали неуправляеми и индивидуалният режим на Паиш и неговите крехки структури не можели да се справят с непрекъснатите предизвикателства. Вълненията и стачките, бомбените атентати и опитите за метежи били симптом за цялостната социална криза, която преживявала Републиката. Тази криза би могла да се прецени до известна степен и по броя на престъпленията в големите градове. Статистиката на престъпленията показвала, че към края на 1918 г. се наблюдавало устойчиво увеличаване на престъпността сред непълнолетните за първите осем години на Републиката.

Докато през 1890 г. само 2 - 3 хиляди младежи са били арестувани годишно, то през 1918 г. техният брой достига до 15 - 20 хиляди²⁷⁰. По данни на полицията само в Лисабон имало около 20 000 престъпници, известен брой от които учащи и много на възраст между 4 и 7 години, които "живеели" на улицата. Наблюдателите посочват, че проблемът с престъпността е станал още по-сериозен в резултат от влизането на Португалия във войната. Както отбелязва вестник "О Секуло" от 12 октомври 1918 г., малцина били онези, ко-

ито смеели да предприемат пътуване или да прекосят тъмна улица, без да са въоръжени"²⁷¹.

Към края на 1918 г. се оказало, че президентът Паиш е загубил контрол дори над предишните си сподвижници, които се боричкали настървено, за да "откраднат революцията, за която знаели със сигурност, че приближава"²⁷². Законността и редът, които президентът обещавал да въдвори в страната, отстъпили място на градски вълнения и жестокости от страна на полицията. По улиците царял смут, а затворите били пълни с политически затворници.

Независимият Машаду Сантуш също бил разочарован от Новата република. В реч пред Сената от 3 декември 1918 г.²⁷³ той нарекъл задържането на политическите затворници "национална немилост". Сантуш заявил, че дори в дома на вдовицата на командира на унищожения в Германия миночистач "Аугушо де Каштело" наскоро нахлула, за да го "претърси", "политическата полиция". Седмица по-късно в реч пред Камарата на представителите бившият армейски офицер и обикновен застрахователен агент Куня Леал заявил, че улиците са толкова опасни, че застрахователните компании отказвали да застраховат хората от нападение²⁷⁴.

Междувременно на 5 декември 1918 г. деветнадесетгодишен младеж-републиканец се опитал да убие президента, но pistolетът му не дал изстрел. На всички обаче станало ясно, че Паиш е набелязан да бъде убит. Силите за сигурност взели някои допълнителни предпазни мерки и движението на президента се публикувало в лисабонските ежедневници. Въпреки това около полунощ на 14 декември 1918 г. на път за Порту Паиш е застрелян на лисабонската железопътна гара "Росио"²⁷⁵.

Убийството на Паиш не било дело на "тайни общества", както твърдели португалските ежедневници, а на четиридесет и две годишния Жозе Джулио да Коша²⁷⁶. Пламенен демократ, който се възхищавал от легендарния си учител Афонсу Коша, "заклетият" републиканец решил, както сам е написал, "да убие и да умре"²⁷⁷.

Както станало известно по-късно, Жозе да Коша бил "обиден" на правителството, че не му разрешило да замине на фронта, за да "защити" Републиката. Ето защо той решил да убие президента, за да възстанови "свободата и да разруши абсолютизма". Коша искал да се превърне в мъченик и да умре за своята Република. Молбата му към тези, които го заловят, да бъде убит, не била изпълнена и той никога не бил екзекутиран²⁷⁸.

Започнал като умерена консервативна коалиция — отражение на определени недъзи на Републиката — режимът на Паиш завършил като експериментална "президентска система" — рискована, незащи-

тена форма на управление на един човек. След смъртта на президента политическа Португалия била окончателно разделена от военната мобилизация и притисната от икономическата криза. Страната упорито се противопоставяла на възстановяването на монархията, но не била все още подготвена за установяването на демократична президентска система.

Въпреки помирителните си мерки, Паиш не успял да удовлетвори амбициите на голяма част от републиканците и монархистите и в същото време да осигури "мир и единство". Президентската система²⁷⁹ на Паиш била, както подчертава един от последните му защитници, "парадокс без политическа жизнеспособност". Единствената функционална институция на Новата република бил самият президент, от чиято съдба зависела съдбата на правителството му. Другите институции функционирали лошо или въобще не функционирали. Заговорничествата отново изместили разумния диалог в политическата дейност както на приятелите, така и на враговете на "президентската система".

За съвременниците, както и за по-късните историци, постижението на Новата република били, общо взето, посредствени. Освен в производството на пшеница, по-слабата емиграция, някои мерки в социалното осигуряване и по-малкото на брой стачки, правителството на Паиш не успяло да реши ключовите проблеми — търговския дефицит, инфлацията, възстановяването на хранителните запаси и намаляването на държавния дълг.

На политиката на Паиш се противопоставили не само републиканците, но и обнадежените в началото на неговата кариера монархисти, които вече били нетърпеливи да видят завръщането на крал Мануел II. Изолираният в последните месеци на своето управление президент бил принуден да управлява сам в непрекъснато обсадена страна. Паиш бил заключен в смъртната надпревара между умствените и физическите си възможности за издръжливост и безкрайното напрежение. Индивидуалистичният му стил на управление и церемониалната му показност бързо започнали да го изтощават физически и да го превръщат в "неустойчива и капризна личност"²⁸⁰.

Внезапната му и трагична смърт създала материал за легенди и хиперболизиране на неговата личност. Възникнал ревностен култ към покойния президент, който се превърнал в символ на масово обожание от обикновените граждани, които го помнели. Най-явен признак за култа към Паиш било окачването на неговите портрети в много португалски домове. Португалците бързо "забравили" неговите недостатъци и го превърнали в национален герой²⁸¹.

Последствията от внезапната смърт на Паиш били трагични, за-

щото обещанията и към монархистите, и към републиканците останали неизпълнени. Неуспехът на Новата република бил поучителен преди всичко за лидерите след 1926 г., които разбрали, че и монархията, и единната изпълнителна власт са твърде рисковани и така или иначе неприложими в португалските политически условия. През следващите месеци Португалия била изправена пред още по-тежки и непреодолими социални и политически противоречия, защото, както посочва вестник "Република", "след мрачната погребална процесия на президента на път към португалското гробище на кралете "настъпвала" гражданската война"²⁸².

Въпреки че Новата република не успяла да оцелее като консервативен режим, агонията ѝ послужила за утвърждаването на важни идеи и тенденции, които намерили приложение след военния преврат от 28 май 1926 г.²⁸³ При "размирното" управление на Паиш били поставени основите на авторитарния режим на Салазар, които били завършени по-късно от Военната диктатура (1926—1933 г.) и от Новата държава (1933—1974 г.)²⁸⁴.

По времето на Новата република част от интелигенцията се насочила към "национален, надпартиен" подход при решаването на ключовите проблеми. През 1917—1918 г. били създадени научноизследователски групи, които трябвало да внедрят този подход. Лигата за национално действие²⁸⁵, формирана от ректора на Лисабонския университет Жозе Педру де Кина, била първата от няколко надпартийни неполитически групи и твърдяла, че не е партия и че не възнамерява да насърчава и контролира политическата дейност на португалските правителства. Целта на тази кратко просъществувала група, която предлагала образователна кампания с широк обхват, била да "подготви Португалия за социално равенство и демократизация на обществения и политическия живот"²⁸⁶.

От друга страна, при управлението на Паиш армията била обявена за най-важната държавна институция. Редица сподвижници на президента възприели идеята, че именно армията би могла да спаси нацията чрез използването на "непартиен подход"²⁸⁷.

Поради недостиг на подготвени сподвижници в администрацията си Паиш разчитал на помощта на армейските офицери. Чрез личния си пример при публичните си появи и чрез амнистията на монархистките офицери той привлякъл вниманието към военните добродетели и престижа на униформата. В обществото той неизменно се явявал, яздейки кон, облечен в генералска униформа. Култът към президента бил най-силен сред младите офицери, за които той оставал пример за мъдър политик и военачалник.

* * *

В общата характеристика на политическия живот в Португалия след 1 септември 1911 г. несъмнено се откроява президентската, парламентарната и правителствената нестабилност като важен белег на лошо функционираща републиканска система. Парламентът на младата република се намесвал във всички аспекти на правителствения живот, като искал непрекъснати обяснения от членовете на правителството и приличал повече на "асамблея на разприте", отколкото на институция за защита на националните интереси. Правителствата зависели напълно от парламентарното мнозинство и били принудени да участвуват в безсмислени спорове с лидерите на опозицията.

Основната структура на републиканската партийна система след 1911 г. включвала, на първо място, голямата и добре организирана Републиканска партия, която по-късно приема наименованието Демократическа партия. Около нея се появяват сателитни групи, които се развиват, западат или се "стопяват" според обстоятелствата и личностите, които ги ръководят. Партията притежавала добри традиции в колективното ръководство, поради което в продължение на повече от 15 години била много гъвкава и способна да преодолява съперничеството и личните раздори. От друга страна обаче, макар че разполагала с личности със значителен престиж и политическа ловкост, ПРП не успяла да намери истинския водач, който да устои на "капризите" на Републиката. След 1 септември 1911 г. в редовете на Републиканската партия настъпват сериозни противоречия и още през 1912 г. разцеплението на партията на три става известно на всички.

Отказът от сътрудничество от страна на опозицията било от ПРП или от която и да е друга партия с определена тежест в политическия живот, довежда до образуването на още по-слаби и по-неорганизирани политически групировки. Така през 1916 г. от Еволюционистката партия се отделят известен брой недоволни партийни членове, които образуват нова политическа организация, известна като Центристката партия. Разбира се, това условно деление не изчерпва "движението" на португалската опозиция, защото възникват и други политически групировки, които са в непрекъснати конфликти с изброените партии. Въпреки че формално приемали републиканската форма на управление, със своята политическа дейност те още повече задълбочавали хаоса в политическия живот на страната.

Правителствената слабост е другата съществена особеност на Републиката през разглеждания период. Нито армията, нито Националната републиканска гвардия, нито полицията били достатъчно дисциплинирани, за да се подчинят на изпълнителната власт. От друга страна, тези важни институции не притежавали необходимата последователност, за да заставят правителствата да приемат техните ис-

кания. По този начин Републиката непрекъснато представлявала везна, от една страна на която се намирали цивилните — главно в ръководството на администрацията и правителствата, а от друга въоръжените сили, често пъти арогантни заради военната сила, която притежавали. Тази везна не успяла да постигне равновесие в политическия живот на Португалия по времето на Републиката.

Утвърждаването на републиканския режим е свързано с участието на страната в Първата световна война, когато е принудена да извърши най-голямата в историята си военна мобилизация. Включвайки страната към силите на Антантата, републиканските лидери възнамерявали да изградят "съвременна нация", като приобщят Португалия към политическата система на западноевропейските държави.

След войната гражданските безредици, насилията, трудовите конфликти и бунтовете сред военните стават все по-често явление. Запазват се противоречията по въпросите за църквата, възстановяването на монархията и споровете около участието на страната в световния конфликт. Възможностите, които предоставяла парламентарната система за открити дискусии, компромиси и действия, са притъпени от недоволството, несправедливостта, заговорите и убийствата.

Така през зимата на 1918 г. в португалската парламентарна система се задълбочават непреодолимите противоречия, които я довеждат до важен "политически кръстопът". Дори за предпазливите републиканци парламентарната система символизира единствено смут и бъркотия, породени от необузданата надпревара за власт на нейните политици, които станали прицел на политически цинизъм и притъпване.

Образованият елит на страната, отчаян от невъзможността за промяна в политическата система, постепенно е увлечен от идеята за авторитарен режим, който единствено би могъл да "защити висшите интереси" на националната политика. През оставащите 7 години на Първата република въоръжените сили правят няколко опита да свалят републиканския режим, последният от които на 28 май 1926 г. успява да сложи край на мъчителната агония на парламентарната система в тази малка европейска страна.

Б Е Л Е Ж К И

¹ Мануел II (I.II.1908—5.X.1910 г.) е последният представител на династията Браганса. След убийството на неговия баща Карлош I той е принуден да управлява Португалия "повече сирак, отколкото наследник".

² Проучванията, свързани с "португалската проблематика" у нас, обхващат предимно социално-икономическото и политическото развитие на Португалия след "революцията на карамфилите" от 25.IV.1974 г. За периода до 18.XII.1918 г., когато е убит президентът Сидонио Паиш, липсват цялостни изследвания на марксистката историография. Изключения правят някои разработки на съветската историческа наука, но те не дават пълна представа за развитието на политическата действителност през разглеждания период. Вж. Г. Н. К о л о м и е ц. Очерки новейшей истории Португалии. М., 1965; Н. В. Е ф м о в. Революция 1910 г. в Португалии. — Новая и новейшая история, 1976, кн. 4; Н. М. З о т о в. Португальский колониализм и борьба народов Анголы и Мозамбика за независимость. — Вопросы истории, 1987, кн. 2.

³ Политическата история на Португалия след 5.X.1910 г. се дели основно на три етапа: Първата република (5.X.1910—28.V.1926 г.), Военна диктатура (28.V.1926—11.IV.1933 г.) и Новата държава (11.IV.1933—25.IV.1974 г.). Втората република е обявена на 25.IV.1974 г. и продължава до днес.

⁴ Буржоазната революция от 5.X.1910 г. и дейността на Временното правителство са разгледани в студията "Краят на конституционната монархия и установяване на република в Португалия (5.X.1910—1.IX.1911 г.)" (Вж. Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", том 27, кн. 3, 1989 г.). Това е първата публикация у нас, която хвърля светлина върху един от най-интересните периоди на португалското историческо развитие. Анализът на основните компоненти на политическите процеси в тази страна дава основание за определени изводи и констатации, свързани с причините за гйбалта на републиканския режим. Без парламент, който да го контролира, Временното правителство представлява своеобразна диктатура, която е изразена в най-чист вид след 28.V.1926 г.

⁵ Обемът на литературата в португалската историография по този въпрос е наистина забележителен, но липсва обобщаващо изследване, което да отразява всичките аспекти на националния живот през този важен етап от развитието на страната. Работите, които заслужават по-голямо внимание, са цитирани в споменатата вече студия в Трудове на ВТУ "Кирил и Методий", том 27, кн. 3, 1989 г.

⁶ Водещи фигури в португалската историография по проблемите на Първата република са Оливейра Маркеш и Давид Ферейра, които правят задълбочен анализ на отделни аспекти от политическото и социално-икономическото развитие на Португалия през този период.

⁷ Династията Браганса е изградена от 14 кралски фамилии. В сравнение с останалите три династии тя е най-многобройната и най-дълго управлява Португалия.

⁸ Теофило Брага е професор по литература в университета в Коимбра. Антимонархист и антиклерикал, той е противник на тесния съюз с Англия. Взема активно участие в подготовката на революцията от 1910 г. Автор е на проекта за конституция от 1911 г. Принадлежи към лявото крило на Републиканската партия.

⁹ Н. В. Е ф м о в. Революция 1910 г. в Португалии. — Новая и новейшая история, 1976, кн. 4, с. 54.

¹⁰ As Constituições de 1911 E os Seus Deputados. Lisboa, 1911, 443—467.

¹¹ Ibidem, p. 448.

¹² D. W h e e l e r. Republican Portugal, A Political History 1910—1926. Madison, 1978, p. 79.

¹³ A. H. Marques. Afonso Costa. Lisboa, 1972, p. 52.

¹⁴ O Seculo de 28 de Abril de 1911.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ M. Santos. A Ordem Publica E O 14 de Maio. Lisboa, 1916, p. 22.

- 17 O Século, Outubro de 1911 – Setembro de 1912.
- 18 Diário da Câmara dos Deputados, Lisboa, 1911 – 1926, 16 de Outubro de 1911, p. 4 – 5.
- 19 A ordem Pública. Op. cit., p. 29.
- 20 Diário da Câmara dos Deputados, Op. cit., p. 16.
- 21 A República, 10 de Outubro de Novembro de 1911.
- 22 Ibidem.
- 23 Ibidem.
- 24 Ibidem.
- 25 Ibidem.
- 26 Ibidem.
- 27 Ibidem.
- 28 Ibidem.
- 29 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 88.
- 30 Arquivo Histórico Militar, divisão 1, sessão 34, box 1, folho 4/19 de 22 de Março de 1912.
- 31 F. Martins. História do Exercito Português. Lisboa, 1945, 498 – 499.
- 32 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 90.
- 33 G. P. Castro. As Minhas Memórias, 3 vol., Porto, 1947 – 50, Vol. 1, p. 338.
- 34 Diário da Câmara dos Deputados. Op. cit., 12 de Novembro de 1912, p. 7.
- 35 Ibidem, p. 8.
- 36 Ibidem.
- 37 M. Santos. A Ordem Pública E O 14 de Maio, Op. cit., p. 22.
- 38 Ibidem, p. 24.
- 39 O. Marques. A Primeira República Portuguesa. Lisboa, 1981, p. 183.
- 40 Ibidem.
- 41 J. Chagas. Diário 1914 – 1918, 3 Vol., Lisboa, 1929 – 30, Vol. 1, p. 4.
- 42 A. H. Marques. Afonso Costa, Op. cit., p. 14.
- 43 Ibidem, p. 339 – 341.
- 44 Arquivo Histórico Militar, divisão 34, box 4, folho 1 (1911 – 1913), confidencial, "Movimentos Políticos, Correspondencia".
- 45 Ibidem.
- 46 Ibidem.
- 47 A República de 3 Março de 1912.
- 48 O Século de 8 de Janeiro de 1913.
- 49 Ibidem.
- 50 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 98.
- 51 Ibidem.
- 52 Ibidem.
- 53 O Mundo de 5 de Fevereiro de 1914.
- 54 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 98.
- 55 Ibidem.
- 56 O. Marques. A Primeira República. Op. cit., p. 179.
- 57 As Constituições de 1911 E Os Seus Deputados, Lisboa, 1911, p. 483.
- 58 O. Marques. Op. cit., p. 179.
- 59 Ibidem.
- 60 Ibidem.
- 61 M. Santos. A Ordem Pública, Op. cit., p. 34.
- 62 Ibidem, p. 46.
- 63 O Seculo, 2 de Janeiro de Abril de 1914.

- 64 M. S a n t o s. Op. cit., p. 36.
- 65 Ibidem.
- 66 Ibidem, p. 37.
- 67 Ibidem.
- 68 Ibidem.
- 69 Ibidem.
- 70 Diário do Governo de 21 de Fevereiro de 1914, Suplemento, p. 1-2.
- 71 Ibidem.
- 72 O Século de 9 de Fevereiro de 1914.
- 73 Diário da Câmara dos Deputados, Lisboa, 1911-1926, 19 de Janeiro de 1914, p. 8-10.
- 74 Diário do Senado, Lisboa 1911-1926, 10 de Fevereiro de 1914, p. 24.
- 75 O Século de 8 de Agosto de 1914.
- 76 J. V i n c e n t - S m i t h. As Relações Políticas Luso - Britânicas 1910-1926. Lisboa, 1975, p. 12.
- 77 Ibidem.
- 78 A. R i b e i r o. O Exército e A Política. Lisboa, 1924, p. 51.
- 79 A. H. M a r q u e s. O Segundo Governo de Afonso Costa, Documentos, Lisboa, 1974, 11-13.
- 80 D. L. W h e e l e r. Op. cit., p. 107.
- 81 Ibidem.
- 82 Ibidem.
- 83 O Século de 10-15 de Janeiro de 1915.
- 84 A Lucta de 5 de Novembro de 1914.
- 85 O Século de 18 de Janeiro de 1915.
- 86 Жоаким Пимента де Каштро (1846-1918) - старши генерал от армията по времето на конституционната монархия. Въпреки репутацията на военен, незанимаващ се с политика, той е взел участие в политическото раждане на републиката. По време на управлението на крал Карлош I е сред онези армейски офицери, които настояват пред краля да подкрепи силна военна диктатура.
- 87 O Século de 18 de Janeiro de 1915.
- 88 M. A r r i a g a. Na Primeira presidência da Republica Portuguesa: Um rapido relatório, Lisboa, 1916, p. 138.
- 89 Ibidem, p. 139; O Século de 25 de Fevereiro de 1915.
- 90 O Mundo de " de Março de 1915.
- 91 A Lucta de 6 de Maio de 1915.
- 92 O Século de 6 de Maio de 1915.
- 93 O Século de 16 de Maio 1915.
- 94 M. A r r i a g a. Op. cit., p. 144.
- 95 J. A. C. S a n t o s. Subsídios para a História Política e Militar Da Revolução de 14 de Maio de 1915, 37-39.
- 96 Ibidem, p. 175.
- 97 Arquivo Histórico Militar, divisão 1, sessão 36, box 13, folha 2, "Movimentos Monárquicas", 26 de Julho de 1915.
- 98 O Século de 17-22 de Maio de 1915; J. A. C. S a n t o s. Op. cit., p. 172.
- 99 O Século de 30 de Maio de 1915.
- 100 O Século de 14 de Junho de 1915.
- 101 A. V. M a r t i n s. Da I República ao Estado Novo. Lisboa, 1976, p. 68.
- 102 Ibidem, p. 69.
- 103 J. V i n c e n t - S m i t h. Op. cit., p. 116.
- 104 Ibidem.
- 105 Ibidem.

- 106 Ibidem, p. 117.
- 107 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 127.
- 108 Ibidem.
- 109 Ibidem.
- 110 J. Serrão. Emigração Portuguesa. Lisboa, 1970, p. 152.
- 111 D. L. Wheeler. Op. cit., p. 126.
- 112 Ibidem.
- 113 Ibidem.
- 114 Ibidem, p. 127.
- 115 Ibidem.
- 116 Ibidem.
- 117 Ibidem.
- 118 J. F. Martins. História do Exército Português. Lisboa, 1975, p. 506.
- 119 Ibidem, p. 507.
- 120 Акт, с който военен отказва да се подчини на законната власт (военен преврат).
- 121 Grande Enciclopedia Portuguesa e Brasileira. Lisboa e Rio de Janeiro, 1924—1960, "Carbonaria", vol. 5, p. 868.
- 122 O. Marques. Armada Gloriosa. Lisboa, 1936, 140—146.
- 123 Ibidem, p. 166.
- 124 O. Marques. Pereira da Silva. Lisboa, 1968, p. 68.
- 125 Португалия влиза официално във войната на 9.III.1916 г., но изпраща първите военни части в Европа едва през април 1917 г.
- 126 Както в Европа, така и на африканския континент силите на метрополията не достигав, за да бъде "защитена честта на португалската армия".
- 127 Revista Militar 78, n.º 1—2 (Janeiro - Fevereiro 1926), p. 10—11.
- 128 A. H. Marques. Afonso Costa, p. 403—407; J. Oliveira. O Exército Português na Grande Guerra. Lisboa. 1924, p. 194.
- 129 C. V. Rocha. João Teixeira Pinto. Lisboa, 1971, p. 207.
- 130 A. Ilhारेо. Memórias: Alguns Apontamentos Sobre A Influencia Da Politica No Exército, Porto, 1926, 30—34.
- 131 J. F. Martins. História do Exército Português. Lisboa, 1945, p. 193.
- 132 C. Ayres. A Evolução Organica Do Exército: Memoria, Lisboa, 1894, 111—112.
- 133 Revista Militar 63, n.º 6 (Junho de 1911), p. 534—535.
- 134 O Século de 8 de Fevereiro de 1913; O Século de 24—27 de Abril de 1914.
- 135 Ibidem.
- 136 Ibidem.
- 137 Ibidem.
- 138 Ibidem.
- 139 Създаването на такива военизирани части е свързано с идеята за модернизирани на португалската армия чрез "копиране" на модели от някои западноевропейски страни.
- 140 Revista Militar 78, n.º 5—6 (Maio - Junho, 1926), p. 249—253.
- 141 O Século de 8 de Fevereiro de 1913.
- 142 Revista Militar 78, n.º 5—6 (Maio - Junho, 1926), p. 255.
- 143 Ibidem, p. 256.
- 144 Ibidem, p. 257.
- 145 В партийната история на Първата републиканска република Републиканската партия е известна още като Демократическа партия.
- 146 A Lucta de 18 de Novembro de 1914.
- 147 Правителството на генерал Жоахим Пимента де Каштро е на власт от 25 яну-

ари до 14 май 1915 г. След революцията от 14 май 1915 г. той е сменен от Жозе де Каштро, който е министър-председател на Португалия до 29 ноември 1915 г. На същата дата Афонсу Коша за втори път е избран за ръководител на португалското правителство.

- ¹⁴⁸ Diário Da Câmara Dos Deputados, sessão n.º 1 de 2 de Dezembro de 1915, 6–10.
- ¹⁴⁹ Ibidem.
- ¹⁵⁰ Ibidem.
- ¹⁵¹ D. L. W h e e l e r. Op. cit., p. 126.
- ¹⁵² P. A l m e i d a. História do colonialismo português em Africa, Vol. 3, Lisboa, 1979, p. 46.
- ¹⁵³ Revista Militar 71, n.º 56 de Abril de 1918.
- ¹⁵⁴ J. F. M a r t i n s. Portugal na Grande Guerra, 2 Vol., Lisboa, 1945, p. 86.
- ¹⁵⁵ J. C h a g a s. Diário, 13 de Março de 1916, II, p. 219–222, 22 de Janeiro de 1917, II, p. 6.
- ¹⁵⁶ M. C a e t a n o. Discursos, Secretária de Estado Da Informação E Turismo, 1971, p. 6.
- ¹⁵⁷ A. H. M a r q u e s. Afonso Costa, Op. cit., Declaração Ministeial apresentada ao Congresso da Republica, em sessão de 26 de Abril de 1917 pelo Presidente do Ministério, p. 423–430.
- ¹⁵⁸ Ibidem.
- ¹⁵⁹ O Mundo, n.º 6536, 1 - V - 1919, p. 1.
- ¹⁶⁰ Diário do Governo n.º 256, 1ª série, 28.XII.1915, 1191–1192.
- ¹⁶¹ O Século de 24 de Fevereiro de 1916; O Século de 10 de Março de 1916.
- ¹⁶² O Século de 14 de Janeiro de 1916.
- ¹⁶³ Информацията за подготовката на страната за участие във войната на фронта в Европа е твърде разнoliko. Тази тенденция се засилва рязко след разцеплението на Републиканската партия през 1912 г.
- ¹⁶⁴ O Século de 14 de Janeiro de 1916.
- ¹⁶⁵ A. H. M a r q u e s. Afonso Costa, Op. cit., A Participação na Guerra, Declaração de Janeiro de 1917, 423–424.
- ¹⁶⁶ Ibidem.
- ¹⁶⁷ Ibidem.
- ¹⁶⁸ Documentos Apresentados ao Congresso da Republica em 1920 pelo Ministro dos Negocios Estrangeiros, Portugal No Conflito Europeu, 1ª Parte, Negociações até à declaração de guerra, Lisboa, 1920, 86–87.
- ¹⁶⁹ J. C h a g a s. Diário, 1914–1918, Op. cit., p. 382.
- ¹⁷⁰ F. M a r t i n s. A Situação Internacional de Portugal em 1914–1916, Portugal na Grande Guerra, Vol. I, Lisboa, 1934, p. 168;
- ¹⁷¹ A. H. M a r q u e s. Afonso Costa, Op. cit., Declaração ministerial apresentada ao Congresso da Republica em sessão de 26 de Abril de 1917, p. 428.
- ¹⁷² S. M. Lima. Episodios da Minha Vida, II Vol., Lisboa, 1977, p. 130; República de 8 de Maio de 1916.
- ¹⁷³ J. G o r t e s ã o. Gartinha Do Povo, Portugal e A Guerra, Lisboa, 1916, p. 76.
- ¹⁷⁴ C. L e a l. As Minhas Memorias. Lisboa, 1966–68, Vol. II, p. 30.
- ¹⁷⁵ Ibidem.
- ¹⁷⁶ Ibidem.
- ¹⁷⁷ J. C o r t e s ã o. Cartinha Do Povo, Op. cit., p. 77.
- ¹⁷⁸ Ibidem.
- ¹⁷⁹ D. V. M a r t i n s. Da I Republica ao Estado Novo, O., cit., p. 73.
- ¹⁸⁰ Ibidem.
- ¹⁸¹ Ibidem.
- ¹⁸² Ibidem.

- 183 O Século de 13 de Marco de 1918.
- 184 Anuario Estatística de Portugal de 1917. Lisboa, 1918, p. 220.
- 185 A Lucta de 7 de Dezembro de 1917.
- 186 O Século de 7 de Dezembro de 1917.
- 187 T. D u a r t e. Sidonio Pais e o seu Consulado, Lisboa, p. 74.
- 188 A Capital de 9 de Dezembro de 1917.
- 189 A. V. M a r t i n s. Op. cit., p. 79.
- 190 Ibidem.
- 191 O Século de 10 de Dezembro de 1917.
- 192 J. P a b o n. La Revolucion Portuguesa, Vol. II, Madrid, 1945, p. 144.
- 193 Ibidem.
- 194 Revista Militar, 71, n.º 56 de Abril de 1918.
- 195 J. E. M. S a r m e n t o. A Expansão Alemã — Causas determinantes da Guerra de 1914—1918: Suas tentativas e perigos na Africa Portuguesa, Lisboa, 1971, p. 46.
- 196 J. V. O l i v e i r a. O Exercito português na Grande Guerra, Lisboa, 1924, p. 63.
- 197 D. L. W h e e l e r. Op. cit., p. 132.
- 198 E. M o n i z. Um ano de Política, Lisboa, 1919, 247—248.
- 199 Ibidem.
- 200 O Século de 13 de Março de 1918.
- 201 D. L. W h e e l e r. Op. cit., p. 132.
- 202 Ibidem.
- 203 Ibidem, p. 133.
- 204 Ibidem.
- 205 Н. М. З о т о в. Португальский колониализм и борьба народов Анголы и Мозамбика за независимость. — Вопросы истории, 1987, кн. 2, с. 48—49.
- 206 История на дипломацията, т. I, с. 169.
- 207 J. F. M a r t i n s. História do Exército Português, Op. cit., p. 504.
- 208 Ibidem.
- 209 O Século de 1 de Outubro de 20 Novembro de 1917.
- 210 T. D u a r t e. Sidonio Pais e o Seu consulado, Op. cit., p. 77.
- 211 M. S a n t o s. A Ordem Pública, Op. cit., p. 104—116.
- 212 Новата република на Сидонио Паиш е известна още като "сидонизъм", "де-кемвризъм" и "президентска система".
- 213 "Новата държава" на Салазар е прокламирана официално след влизането в сила на конституцията от 11 април 1933 г. След оставката на Салазар на 26 септември 1968 г. тя е продължена от Марселу Каетану. Ликвидирана е на 25 април 1974 г. от военно въстание ("революцията на карамфилите").
- 214 O Século de 17—18 de Outubro de 1917.
- 215 Ibidem.
- 216 E. M o n i z. Op. cit., p. 50—52; O Século de 18 de Outubro de 1917.
- 217 A Lucta de 1 de Setembro de 1917; 1 Fevereiro de 1918; 21 de Fevereiro de 1918.
- 218 C. L e a l. As Minhas Memórias, Op. cit., p. 65.
- 219 R. M a r t i n s. Memórias Sobre Sidonio Pais, Lisboa, 1921, p. 8.
- 220 T. D u a r t e. Sidonio Pais e o Seu Consulado, Op. cit., p. 159.
- 221 O Século de 8 de 16 de Dezembro de 1917.
- 222 Ibidem.
- 223 T. D u a r t e. Op. cit., p. 175—176.
- 224 Ibidem.
- 225 Ibidem.
- 226 Ibidem.
- 227 Ibidem.

- 228 *Ibidem*; R. Martins. Op. cit., p. 12–13.
- 229 R. Martins. Memórias, p. 65.
- 230 *Ibidem*, p. 65.
- 231 *Ibidem*, p. 67.
- 232 *Ibidem*, p. 68.
- 233 J. P a ò n. Op. cit., p. 288.
- 234 O Século de 9 de Dezembro de 1917.
- 235 Diário de Governo de 16 Dezembro de 1917.
- 236 O Século de 16 de Dezembro de 1917.
- 237 J. B. M o n i z. O 18 de Abril, Lisboa, 1925, p. 9.
- 238 *Ibidem*, p. 334.
- 239 Anais Da Assembleia Nacional E Da Câmara Corporativa, 1935/1936, Lisboa,
- 115–117.
- 240 *Ibidem*, p. 204–206.
- 241 *Ibidem*.
- 242 J. B. M o n i z. Op. cit., p. 332.
- 243 D. L. W h e e l e r. Op. cit., p. 143.
- 244 J. C h a g a s. Op. cit., p. 222.
- 245 *Ibidem*, p. 223.
- 246 A Lucta de 1 de Fevereiro de 1918.
- 247 B. C a r q u e j a. Política Portuguesa, Porto, 1975, p. 47.
- 248 A lucta de 14 de 1, 15, 18 de Fevereiro e 9, 10, 28 de Março de 1918.
- 249 A Lucta de 14 de Fevereiro de 1918.
- 250 O Século de 7 de Fevereiro de 1918.
- 251 *Ibidem*.
- 252 J. C. S i l v a. A Doutrina Nacionalista, Porto, 1919, p. 14.
- 253 A. H. M a r q u e s. A Primeira República Portuguesa, Op. cit., p. 180.
- 254 *Ibidem*.
- 255 O Século de 10 de Maio de 1918.
- 256 *Ibidem*.
- 257 C. E. S a C a r d o s o. Memórias Duma Época E Apontamentos Políticos. Lisboa, 1973, 20–23.
- 258 R. M a r t i n s. História de Portugal. Lisboa. 1930, 504–505.
- 259 O Século de 6 de Agosto de 1918.
- 260 J. C. S i l v a. Memórias Íntimas. Lisboa, 1963, 277–280.
- 261 E. M o n i z. Um ano de política, Op. cit., p. 155.
- 262 O Século de 6 de Dezembro de 1918.
- 263 V. P. V a l e n t e. "Estudos Sobre Sidónio Pais: Agricultura e Proletariado Agrícola: Indústria e Sindicatos: Comércio Externo"; O Tempo e O Modo, Lisboa, (Julio - Agosto), 705–706.
- 264 E. M o n i z. Op. cit., p. 166.
- 265 O Século de 10 de Março de 1918.
- 266 C. L e a l. As Minhas Memórias, Op. cit., Vol. II, p. 114.
- 267 O Século de 14–19 de Outubro de 1918.
- 268 R. M a r t i n s. Memórias, Op. cit., p. 244.
- 269 C. L e a l. Op. cit., p. 26.
- 270 "Aspetos Da Miséria Em Lisboa", O Século de 12 de Março de 1918.
- 271 O Século de 12 de Outubro de 1918.
- 272 O Século de 2 de Dezembro de 1918.
- 273 C. E. S a C a r d o s o. Op. cit., p. 26.
- 274 C. L e a l. Op. cit., Vol. II, p. 123.

- ²⁷⁵ Ibidem.
- ²⁷⁶ T. P. P e r r e i r a. Memórias, 3 Vol., Lisboa, 1972, Vol. 1, p. 23.
- ²⁷⁷ Ibidem, p. 30.
- ²⁷⁸ R. M a r t i n s. Op. cit., p. 304.
- ²⁷⁹ T. D u a r t e. Op. cit., p. 369.
- ²⁸⁰ Ibidem, p. 370.
- ²⁸¹ C. L e a l. Op. cit., Vol. II, 67-68.
- ²⁸² T. P. P e r r e i r a. Op. cit., p. 30.
- ²⁸³ На тази дата е сложен край на Първата португалска република.
- ²⁸⁴ Изследвачите обикновено разделят режима след 28 май 1926 г. до 25 април 1974 г. на два етапа: военната диктатура от 1926 до 1933 г. и Новата държава от 1933 до 1974 г. Това разделяне е по-скоро схематично, отколкото реално. Според нас първият етап може да бъде подразделен на още три фази: режима на "младите лейтенанти" от 1926 до 1928 г., възхода на Антонио де Оливейра Салазар и "цивилния" му авторитаризъм от 1928 до 1930 г. и зараждането на Новата държава от 1930 до 1933 г. С влизането в сила на новата португалска конституция на 11 април 1933 г. окончателно се установява фашистката диктатура в тази страна.
- ²⁸⁵ O Século de 8 de Março de 1918.
- ²⁸⁶ J. A m e a l. História de Portugal. Porto, 1942, p. 701.
- ²⁸⁷ A. V i e i r a. A crise nacional. Lisboa, 1926, p. 405; J. C h a g a s. Op. cit., Vol. 3, p. 107; C. L e a l. Op. cit., Vol. 2, p. 71.

ТРУДОВЕ НА ВТУ "СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"

ВЕЛИКО ТЪРНОВО

Том 28, кн. 3

ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ

1990

TRAVAUX DE L'UNIVERSITÉ "ST. ST. CYRILLE ET MÉTHODE"

DE VELIKO TIRNOVO

Tome 28, livre 3

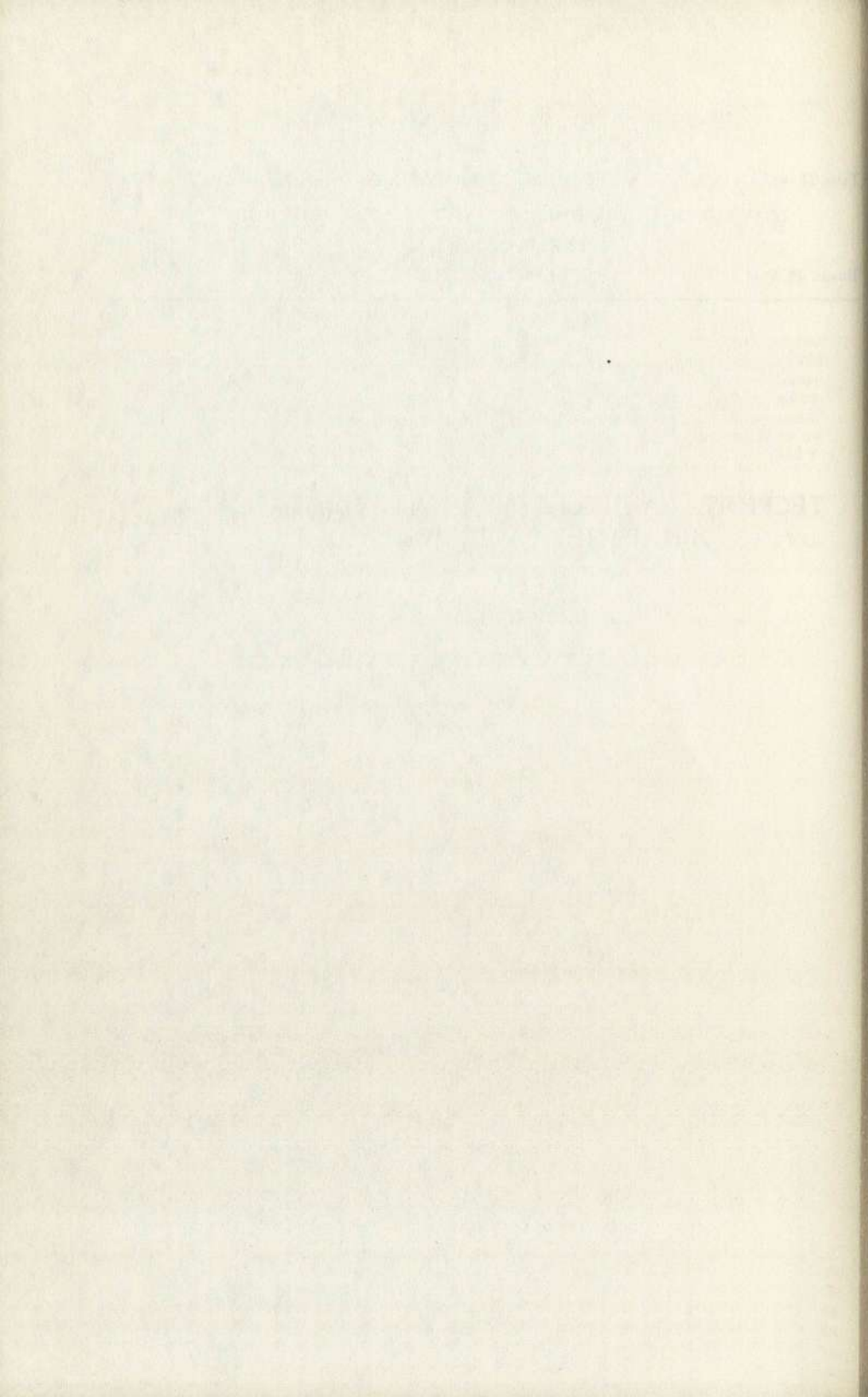
FACULTÉ D'HISTOIRE

1990

ТЕОРИЯТА ЗА ДИКТАТУРА НА ПРОЛЕТАРИАТА И НАРОДНАТА ДЕМОКРАЦИЯ

ЛОРА ДОНЧЕВА

Велико Търново, 1992

Събитията на 9 септември 1944 г. и последвалите ги съществени промени в общественно-политическото и социално-икономическото развитие на българския народ носят белезите на радикален поворот в историческата съдба на България. Стремешът на изследвачите е насочен към разкриване и анализ на мястото на периода 1944—1948 г. в най-новата българска история, към изясняване същността, съдържанието и характера на народната демокрация като феномен в българския общественно-политически живот.

В това изследване се прави опит, като се имат предвид съществуващите в нашата историография мнения за характера на деветосептемврийското въстание и народнодемократичната власт, да се поставят някои проблеми, свързани с философското осмисляне на историческите събития през разглеждания период, с точността и прецизността на понятийния апарат, с който си служим при разкриване на богатата и разнообразна историческа действителност. Темата обхваща широк кръг от въпроси, които обемът на работата не позволява да бъдат обстойно поставени.

Два основни въпроса предизвикват различни оценки у изследвачите — за характера на установената на 9.IX.1944 г. отечественофронтowska власт и за същността, особеностите и етапите на народнодемократичната революция. В литературата, посветена на тези проблеми, характеристиката на народнодемократичната власт от 1944 до 1948 г. придобива различни нюанси: революционно-демократична диктатура на народа; революционна работническо-селска демократична диктатура; диктатура на пролетариата; социалистическа пролетарска диктатура; нов тип вътрешна организация на диктатурата на пролетариата.

Различие има и у тези автори, които приемат диктатурата на пролетариата като същност на установената от Отечествения фронт власт. Според едни диктатурата на пролетариата е установена на 9.IX.1944 г., а според други това е процес, който завършва в края на интересувания ни период².

Утвърждаването на становището, че на 9.IX.1944 г. се установява революционна диктатура на работниците и селяните, която по-късно прераства в диктатура на пролетариата, е свързано с обособяването на два етапа в развитието на революционния процес — демократичен (буржоазнодемократичен) и социалистически³.

В някои изследвания се прокарва схващането, че хронологически социалистическата революция съвпада с посочения период (1944 — 1947 г.)⁴.

У някои автори Деветосептемврийското народно антифашистко въстание получава твърдата оценка социалистическо⁵.

Доказването на социалистическия характер на революционния процес през периода 1944 — 1948 г. в студията на Цвета Василева⁶ е свързано с опита за научно обосноваване на социалистическата същност на демократичните задачи, решавани от народнодемократичната власт през първите години на революцията. Авторката защитава идеята за класово-пролетарското съдържание на демократичните задачи, решавани в България през този период, опитвайки се да ги разграничи от демократичните задачи, решавани от буржоазнодемократичните революции или съвременните националноосвободителни революции (става дума за едни и същи демократични задачи — ликвидиране на монархията, признаване и гарантиране на демократичните права и свободи и др., които могат да съществуват при различни типове революции). Изводът е, че това не са изобшот демократични задачи, а задачи, които в нашата революция получават социалистически характер. В случая се подхожда по следния начин — приема се тезисът за социалистическия характер на революционния процес и в духа на този тезис се доказва споменатото твърдение.

Причините за многообразието на определенията за същността на народнодемократичната власт у нас след 9.IX.1944 г. имат методологичен характер. Липсата на прецизност, яснота и точност при използването на понятията или механичното пренасяне на характеристиките на сходни процеси и явления към нашите условия пораждаат и трудностите при цялостното разкриване на историческата действителност през посочения период. Определен принос в това отношение има неправилната практика в научно обръщение да се включват термини и постановки, приети на различни форуми на комунистическото движение, но не получили потвърждение в развитието на историческия процес. Такъв е случаят с приетата на Шестия конгрес на Коминтерна (1928 г.) Програма, в която капиталистическите страни се класифицират в три групи: високо развити, средно развити и колониални (полуколониални). Съответно в зависимост от характеристиката на капиталистическото развитие в тези страни се прави характеристика на типа революция, която предстои да бъде извършена в тях. Според Програмата България се отнася към типа страни със средно развит капитализъм, които от своя страна също са разделени на две групи: "... в едни от тези страни е възможен процес на по-бързо или по-бавно прерастване на буржоазнодемократичната революция в социалистическа революция, в други — тип пролетарска революция, но с голям обем задачи от буржоазнодемократичен характер.

Тук следователно диктатурата на пролетариата може да настъпи не изведнъж, а в процеса на прехода от демократична диктатура на пролетариата и селяните към социалистическа диктатура на пролетариата.⁷ Тази постановка намира място в приетата февруарска резолюция на ЦК на БКП от 1933 г. За съжаление определянето на България като страна със средно развит капитализъм в навечерието на Деветосептемврийското въстание все още се среща в историческата ни литература⁸, без да се посочат научнообосновани критерии, въз основа на които се дава тази характеристика.

В научната литература за този период си пробиват път и нови термини, които не са убедително аргументирани. Така например, когато съпоставя революционния процес в България и в страните с народна демокрация от Централна Европа, Тодор Павлов твърди, че в тези страни първоначално революционният процес протича като "буржоазно-демократична революция от нов висш тип с диктатура на работническата класа и селяните при растящо влияние на комунистическите партии"⁹.

Прави впечатление, че при сравнителния анализ на революционния процес в страните от Централна Европа и в България употребяваният термин "народнодемократична революция" не е еднозначен. Получава се така, че различни по своята същност процеси се характеризират с едно и също понятие. В страните от Централна Европа (Полша, Чехословакия, Унгария) народнодемократичната революция прераства в социалистическа на един по-късен етап от развитието на революционния процес, докато в България народнодемократичната революция е социалистическа от самото начало. Тук явно се нарушават правилата на логическото деление при определяне обема на понятията.

Опитвайки се да разкрият същността на феномена народна демокрация, някои автори го противопоставят на получените известност в нашето съвремие режими на национална демокрация. Неопределеността на понятието "некапиталистически път на развитие" в случая се свързва с въвеждането на още един междинен етап към периода на преход от капитализъм към социализъм, с което не става по-ясна същността на националната демокрация, а още повече съизмеримостта ѝ с народната демокрация¹⁰.

Разбира се, необходимостта историческият анализ да бъде извършен със строго научни понятия и категории, поставя на първо място проблема за изясняване същността на термините "диктатура на пролетариата" и "революционноедемократична диктатура на пролетариата и селяните". С изложените по-долу мисли съвсем не се изчерпва съдържанието на поставената задача, а се набелязва един значим въпрос, решаването на който стои пред историци и философи. Съвременното осмисляне на диктатурата на пролетариата трябва да ста-

ва с оглед на постиженията на марксистката теоретична мисъл и възможността за приложението ѝ в практиката. Тук особено място заемат критичният анализ на отрицателните явления, появили се по време на строителството на социализма, посочването на обективните и субективните слабости на приведената в действие теория на диктатурата на пролетариата. Каква е същността на тези понятия и доколко те изразяват най-съществените и общи признаци на процесите и явленията в реалния исторически процес? Възможна ли е приложимостта им при анализ на различни исторически ситуации? Тези въпроси откриват възможността за размисъл върху съществени моменти от марксистко-ленинската теория за социалистическата революция, от друга страна, поставят проблема за използването на тези понятия при разкриване съдържанието на революционния процес в България в средата на четиридесетте години. В тази разработка диктатурата на пролетариата се разглежда като същностна характеристика на типа управление, на типа политическа система (организация) на обществото, в която безспорно най-съществено място заема държавата на диктатурата на пролетариата, без да изчерпва напълно обема на понятието. "Кратък политически речник" дефинира понятието така: "Диктатурата на пролетариата е политическа власт на работническата класа под ръководството на нейната марксистка партия, осъществявана при траен съюз с всички трудещи се."¹¹ Във "Философски речник" четем: "Диктатурата на пролетариата — научно определение на същността на държавната власт на пролетариата, установена в резултат на ликвидирането на капиталистическия строй и разрушаването на буржоазната държавна машина. Основа на диктатурата на пролетариата и неин висш принцип е съюзът между работническата класа и селяните при ръководната роля на работническата класа. Главната ръководеща и направляваща сила в системата на диктатурата на пролетариата е челният отряд на работническата класа, партията на комунистите"¹².

По-пълна би била представата ни за същността на диктатурата на пролетариата, ако се върнем към творчеството на Ленин, в което значително място заемат неговите идеи за диктатурата на пролетариата и революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните. Огромното по обем литературно наследство на Ленин дава добра възможност на изследвачите да подберат онези негови мисли и идеи, които биха подкрепили най-точно техните твърдения. Когато търсенията на авторите се отнасят до доказателства за обосноваване на социалистическия характер на революциите след Втората световна война и същността на установената с тях власт като диктатура на пролетариата, изборът обикновено пада върху няколко много популярни Ленинови мисли, утвърждаващи историческата необходимост от диктатура на пролетариата в епохата на преход от ка-

питализъм към социализъм и прогнозиращи многообразието на формите на диктатурата на пролетариата в бъдеще. Обективният анализ изисква използването на това понятие да става с оглед на цялостното Лениново виждане за диктатурата на пролетариата, т. е. да се взема предвид развитието на Лениновите възгледи по този въпрос през целия период на активната му теоретична и революционна дейност.

Какво е мястото на революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните в теорията на Ленин за революцията? Идеята за демократичната диктатура на пролетариата и селяните той развива с оглед на особеностите на руската действителност, на задачите, свързани с разгрома на царското самодържавие и осигуряване свободен път на капиталистическо развитие, като отчита наличието и дейността на революционна партия, изразяваща интересите на пролетариата. Основният момент във възгледа му за демократичната диктатура на пролетариата и селяните е осмислянето на тази диктатура като степен в развитието на революционния процес в Русия, отговаряща на един демократичен етап в развитието на революцията, когато трябва да се ликвидират всички феодални остатъци, задача, която може да се реши единствено от революционния народ (пролетариат, селячество, дребна буржоазия). Ленин смята, че временното революционно правителство, чиято класова същност е революционна диктатура на пролетариата и селяните, по същество има временен характер: "или преминаване към буржоазната диктатура, към поражение на пролетариата, или социалистическа диктатура" (1903 г.)¹³. Социалната опора на революционндемократичната власт той вижда в пролетариата и селячеството, като в този съюз "... ролята на пролетариата е ролята на водач (подчертаното и по-нататък е от Ленин) в буржоазнодемократичната революция" (1909 г.)¹⁴. Революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните "предвижда само съотношението на класите, а не конкретното политическо учреждение"¹⁵. Развитието на революционния процес в Русия през 1917 г. налага "отделянето на пролетарските елементи вътре в тази диктатура от дребнобуржоазните или дребнобуржоазни елементи"¹⁶. Идеята за революционндемократичната диктатура, появила се в периода на Първата руска революция 1905 — 1907 г., има корекции през 1917 г. В своите "Писма отдалеч" и "Писма за тактиката" (III. — IV. 1917 г.) Ленин поставя под въпрос възможността за самостоятелността на революционндемократичната диктатура на работниците и селяните¹⁷ и прави опит за разграничаване на етапите в развитието на революционния процес¹⁸. Той свързва задачите на революцията в новия етап със създаването на правителство по образец на Съветите на работническите и селските депутати, което "трябва да разруши и съвсем да премахне старата и обичайна във всички бур-

жоазни държави държавна машина, армията, полицията, бюрокрацията (чиновничеството), като замени тази машина не само с масова, но и с поголовно-всеобща организация на въоръжения народ. Само такова правителство, "такова" по своя класов състав ("революцион-нодемократична диктатура на пролетариата и селяните") и по своите органи на управление ("Пролетарска милиция") е в състояние да реши успешно трудната задача... да постигне мир..."¹⁹.

Насоката на изложените мисли изисква изясняване на възгледите на Ленин за диктатурата на пролетариата. В началото на века (1902 г.) той смята, че понятието "диктатура" е несъвместимо с положителното признаване на чужда поддръжка на пролетариата"²⁰. Тази идея се утвърждава в годините на социалистическата революция. В популярния си труд "Държавата и революцията" (1917 г.) Ленин е категоричен, че диктатурата на пролетариата е "такава власт, която не се дели с никого и която се опира непосредствено на въоръжената сила на масите"²¹. Подобна категоричност е налице и през 1919 г.: "... диктатурата на пролетариата е власт на една класа, която взема в свои ръце целия апарат на новата държавна организация, побеждава буржоазията и неутрализира цялата дребна буржоазия, селяните, еснафството и интелигенцията"²². През същата 1919 г. Ленин дава и една друга характеристика на диктатурата на пролетариата: "Диктатурата на пролетариата е особена форма на класовия съюз между пролетариата, авангарда на трудещите се и многобройните непролетарски слоеве на трудещите се (дребна буржоазия, дребни стопани, селяните, интелигенцията и т. н.) или мнозинството им, на съюза против капитала..."

Това е особен вид съюз, който се гради в особена обстановка..., това е съюз на твърдите привърженици на социализма с колебаещите се негови съюзници, понякога "неутралните", съюз между нееднакви икономически, политически, социално, духовно класи"²³.

Изяснявайки същността на диктатурата на пролетариата, на различни места Ленин дава ценни указания за това, че нейното съществуване е възможно "само при известна висота на капиталистическото развитие"²⁴ и "само когато пролетариатът представлява мнозинство от населението"²⁵. В същото време (1919 г.) той изказва следните мисли: "Силата на пролетариата във всяка капиталистическа страна е несравнено по-голям от относителния му дял в числеността на населението. Ето защо пролетариатът дори когато е малцинство от населението (или когато съзнателният и действително революционен авангард на пролетариата е малцинство от населението), е способен да събори буржоазията и след това да привлече на своя страна много съюзници от масата полупролетарии и дребни буржоа..."²⁶

Безспорно един от най-важните въпроси около същността на диктатурата на пролетариата е за държавата на диктатурата на пролетариата, главния лост (според Ленин) за преобразуването на капиталистическото общество в социалистическо, за механизма и принципите на нейното действие. В брошурата си "Държавата и революцията" Ленин създава един теоретически модел на пролетарска държава, който в основни линии се изгражда върху обобщения от Маркс опит на Парижката комуна. Идеята за новата пролетарска власт до голяма степен се олицетворява от Съветите на работническите, войнишките и селските депутати. Основните положения на Лениновата теория за държавата на диктатурата на пролетариата са следните: "... държава без постоянна армия, без противостояща на народа полиция, без поставено над народа чиновничество"²⁷. Ленин предвижда заменяне на постоянната армия с всеобщо въоръжаване на народа, всеобщ контрол и отчет на дейността на държавните органи, привличане на цялото население за участие в държавното управление²⁸. Указанията на Ленин за изграждане на пролетарската държава фиксират достатъчно ясно основните елементи на механизма на действие на диктатурата на пролетариата — обявяване за основополагащ принцип за единство на властта²⁹, издигане идеята за ръководната роля на комунистическата партия в държавата, за нейния всеобхватен контрол върху цялостния обществено-политически, икономически и културен живот³⁰, изграждане на обществените структури на принципа на демократическия централизъм, утвърждаване на насилието като най-съществен атрибут на властта за въздействие върху всички, различно мислещи от начина, определен от комунистическата партия³¹.

Според Ленин пролетарската диктатура осигурява големи възможности за разширяване на демокрацията на трудещите се³². В същото време е убеден, че съветският демократизъм и едноличната диктаторска власт са абсолютно съвместими³³.

Практиката на социалистическото строителство в първата социалистическа страна доказва неприложимостта на теоретическия модел, изграден в "Държавата и революцията", към руските условия. В своите последни работи Ленин показва загрижеността и безпокойството си от състоянието на съществуващия държавен апарат, дава последни указания за това в каква посока трябва да се работи за подобряването му³⁴. Едва ли обаче бихме могли да оценим положително идеите му за реорганизиране на Рабкрин чрез сливане на органите на държавния и партийния контрол. Забелязаните от Ленин деформации в държавното строителство на социалистическа Русия се задълбочават през следващите години, довеждат до оформяне на един тоталитарен модел на държава, който не отговаря на социалистическите идеали. Към какви мисли ни навеждат изложените Лени-

нови идеи за диктатурата на пролетариата и революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните?

Прави впечатление, че задачите, които в случая се поставят за разрешаване от революционндемократичната диктатура, малко по-късно се оказват задачи на диктатурата на пролетариата, т. е. налице е известно съвпадение на същностните характеристики на революционндемократичната диктатура и диктатурата на пролетариата. Нека се опитаме да намерим общите черти и разликите между двете понятия. Революционндемократичната диктатура е свързана с определен исторически момент, който отразява необходимостта от демократични промени за преодоляване на остатъците от феодализма. В комплекса от задачи, които трябва да решава диктатурата на пролетариата, също има демократични, нерешени от буржоазията проблеми. И при двата вида диктатура Ленин утвърждава ръководната роля на пролетариата по отношение на останалите движещи сили (селячество, дребна буржоазия). Основният признак, по който се различават революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните и диктатурата на пролетариата, е този, че революционндемократичната диктатура в руския пример е родена от революцията форма на политическа съзнателност и творчество на масите, при която органите на революцията (в лицето на Съветите на работническите и селски депутати) доброволно признават властта на издигнатото буржоазно правителство, докато диктатурата на пролетариата е възможна при такова революционно израстване на масите под ръководството на комунистическата партия, когато последната овладява политическото ръководство на страната и започва изграждането на политическата система на диктатура на пролетариата.

Явно в случая Ленин отразява етапите в развитието на революционния процес в Русия в началото на века и преди всичко особеностите, отнасящи се до тактиката на руската социалдемократия в този процес. Оттук революционндемократичната диктатура на пролетариата и селяните и диктатурата на пролетариата се явяват единни от гледна точка на прерастването им на една в друга, от гледна точка на утвърждаването на ръководната роля на пролетариата и комунистическата партия в революцията, на повишаване тяхната организираност и натрупване на революционно-политически опит. Революционндемократичната диктатура отразява само момент в израстването на пролетариата и неговата партия в самостоятелна политическа сила.

Във всички разсъждения на Ленин за диктатурата на пролетариата има няколко повтарящи се момента, а именно, че тя е неизбежна, исторически необходима, че е най-важното средство за построяване на социализма и се опира на революционното насилие от страна на установилия своето господство пролетариат в лицето на кому-

нистическата партия върху експлоататорската класа. Не са единни възгледите му обаче по въпроса дали пролетариатът сам упражнява своята диктатура, или не — в едни случаи диктатурата на пролетариата се разглежда като особена форма на класов съюз между пролетариата и селяните, на друго място — като съюз на пролетариата и бедните селяни или на пролетариата и трудещите се, като особеното в него е, че пролетариатът осъществява ръководната роля, но не дели властта с друга класа. В повечето случаи Ленин утвърждава тезата, че диктатурата на пролетариата е власт на една класа, че тази власт не се дели с никого. Основен момент в тази насока е прокарването на идеята за приоритета на комунистическата партия не само по отношение на обществото като цяло, а в частност и по отношение на безпартийната работническа класа. Естествено възниква въпросът — не е ли понятието диктатура на пролетариата твърде широко с оглед на тенденциите към оформяне на партиен елит, съсредоточил в ръцете си неограничени правомощия, и не е ли по-точен терминът диктатура на комунистическата партия?³⁵ Ленин отбелязва в редица свои работи, че необходимо условие за установяване на диктатура на пролетариата е постигането на известна висота на капиталистическо развитие, оформяне на пролетариата като мнозинство от населението. Неговият политически усет обаче го кара да пренебрегне определени марксистки постановки с цел използване на благоприятната историческа ситуация за извършване на радикален поврат в общественото развитие, който би доказал предимствата на социализма като обществено-политическа и стопанска система пред капитализма³⁶. Ленин винаги се връща към въпроса за диктатурата на пролетариата, когато изяснява един или друг етап на социалистическата революция и анализира особеностите на историческия момент в Русия. В този смисъл всичко казано от него по разглежданя проблем до голяма степен носи белезите на конкретната историческа ситуация, изразява особеностите и потребностите на политическия момент. Той не стига до изграждането на цялостна, стройна теория за диктатурата на пролетариата, проверена в практиката на първите съзидателни години на социалистическата революция. Замислената последна глава на "Държавата и революцията", както и планът, и черновите на брошурата "За диктатурата на пролетариата", свидетелствуват, че Ленин е подготвял цялостна разработка на този проблем, че въпросите, които възникват, са сложни и многообразни, но така и не получават завършен вид. Като прибавим и критиката, която той отправя в последните си статии към главния елемент на диктатурата на пролетариата — пролетарската държава — ще получим по-пълна представа за това, че марксистката теория, Лениновите идеи и практиката на Октомврийската революция по прилагането им съвсем не дават единна представа, модел, научна теория за диктату-

рата на пролетариата. Конкретните указания на Ленин за изграждането и функционирането на държавния апарат по-скоро очертават контурите на една тоталитарна държава, която скоро след неговата смърт получава своя завършен вид. В по-едър план Лениновите възгледи, макар и основни при изследване на проблема за диктатурата на пролетариата като теория и практика (те са ядрото на господстващата до този момент философия при нашите условия), не изчерпват обема на поставената тема. Свое определено място при изясняване на такъв важен въпрос на марксизма като диктатурата на пролетариата има и позицията на социалдемократията.

Още в края на миналия век Едуард Бернщайн изразява някои съмнения в прогнозите на Маркс по отношение развитието на капиталистическото общество. Неговите аргументи се основават на някои тенденции в развитието на капитализма, свързани с преодоляването на стихийността в икономическия прогрес и нарастването на броя на капиталистите във всички равнища³⁷. Социално-политическата еволюция на капитализма води до смекчаване на социалните антагонизми. Оттук и позицията на Бернщайн е отричане на революционните катаклизми като необходими при прехода към социализъм и утвърждаване на идеята за демокрацията и социалните реформи като единствено средство и цел на общественото развитие към социализъм³⁸. Това е първият значителен опит за коригиране на марксизма, с който се създава едно от основните течения в развитието на марксизма в началото на ХХ в.

Опитът на Октомврийската революция и съветската диктатура на пролетариата раздвижат с нова сила теоретичните спорове около диктатурата на пролетариата и нейното място в прехода към социализъм. Една част от социалдемократията застава на позицията на Ото Бауер, който вижда в диктатурата на пролетариата едно чисто руско явление, нямащо почвата и условията за развитие в западноевропейското работническо и социалистическо движение. Ото Бауер е категоричен, че руският пример не бива да се повтаря, изхождайки точно от същността на режима на диктатурата на пролетариата, но в същото време е оптимист по отношение на бъдещото развитие на революцията в Русия, убеден е, че диктатурата е преходно явление, породено от конкретните условия, което непременно ще прерасне в демокрация³⁹.

Много по-категоричен по отношение на диктатурата на пролетариата в Русия е Карл Кауцки, който я подлага на безпощадна критика, правейки задълбочен анализ на съветската власт. Макар и привърженик на идеята за пролетарската революция, Карл Кауцки отрича диктатурата като средство за осъществяване прехода към социализъм, съмнява се във възможността за демократизиране на съветския режим, което според него би било смърт за пролетарската дик-

татура. Той утвърждава единствено демокрацията като възможен път за изграждане на социалистическо общество, и то само там, където еволюцията на капиталистическото общество е създавала обективните условия за подобен преход⁴⁰. Независимо от нюансите между двете крайни мнения социалдемокрацията е обединена от отрицанието на диктатурата на пролетариата като механизъм за преустройство на обществото в посока към социализъм.

Актуални и днес са квалификациите, дадени на съветския режим — "деспотичен режим" у Ото Бауер; "азиатски", "татарски" и "казармен" социализъм у К. Кауцки⁴¹. Анализът, който правят дейците на западноевропейската социалдемокрация на руската революция, разкрива съществени черти на диктатурата на пролетариата, позната в единствения си практически модел — съветския режим. Държавно-политическата система на диктатура на пролетариата има като резултат създаването на едно ново класово деление на обществото, според което в обществената йерархия най-високо място заема "нова бюрокрация, най-висшата от трите градски класи, нова господарска класа, създадена под ръководството на старите комунисти, идеалисти и борци"⁴². Ото Бауер стига в разсъжденията си до извода, че прогласената диктатура на пролетариата е всъщност диктатура на болшевишката партия (наричана от него "диктатура на идеята (подчертано от Ото Бауер) на пролетариата")⁴³. Без да квалифицира оформящото се ново общество и държава като тоталитарни, Ото Бауер констатира: "Едно нищожно малцинство господства над всемогъщата държава, която направлява отделните личности във всичките им житейски отношения и не оставя на индивида никаква сфера за свободно проявление."⁴⁴ Пророчески звучат думите на К. Кауцки, че милитаризирането на икономиката на Русия ще се превърне в нов източник за обедняване на страната⁴⁵. У теоретичите на социалдемокрацията бъдещето на съветската икономика буди съмнение, породено не толкова от някакви слаби страни на марксизма, колкото от липсата на синхрон в двете страни на създаване на социалистическото стопанство — експроприацията и новата организация на производството⁴⁶. Основателно се посочва, че отказът от демократични ценности като свободата на печата и критиката, на мисълта и съвестта е крачка към утвърждаване на партиен монопол върху истината и към лишаване на обществото от най-добрия индикатор на авантюристични действия и необмислени планове, свързани с бъдещето на народа и страната⁴⁷. Диктатурата е свързана неизбежно с терор, но революционният терор е "най-очевидното и най-отвратителното явление" на съветската власт⁴⁸. Несъвместимостта на социалистическите идеали с масовия терор прави категорична отрицателната оценка на социалдемокрацията за болшевишката диктатура.

Така изграждането на държавно-политическата система на диктатурата на пролетариата в Съветска Русия и опитът на Ленин да определи теоретичните ѝ очертания, да осигури мястото ѝ в марксистката теория, от една страна, и обективният анализ на руската революция и съветската власт от представителите на социалдемократическото марксистко течение, от друга, взаимно допълват картината на едно изграждащо се тоталитарно общество с всемогъща държава, която се е сляла с управляващата комунистическа партия, с лишено от основни демократични права население, с наложена една единствена идеология над него и т. н. Това е всичко друго, но не и преходният тип държава, по-висш от буржоазната и осигуряващ преминаването към самоуправляващо се общество, в което държавата е излишен регулатор на процесите в обществения живот.

Изложените дотук мисли несъмнено водят до следния извод: издигането на Ленин на пиедестала като велик теоретик на марксизма, единствен носител на научната истина и пренебрегването на останалите теоретици на марксизма, както и липсата на обективен, задълбочен анализ на практическия модел на диктатурата на пролетариата, създават предпоставки за въвеждане в научно обръщение на недотам ясни, точни и научно издържани понятия и постановки.

В този смисъл прилагането на Лениновите идеи за диктатурата на пролетариата към българските условия трябва да става внимателно, като се вземат предвид особеностите на историческата ситуация в България през средата на четиридесетте години, влиянието на международния фактор върху развитието на революционния процес, националноспецифичната картина на социално-класовите отношения и революционните традиции.

Антифашистката борба от лятото на 1942 г. се води в името на програмата на Отечествения фронт, който се създава като народно движение, обединяващо левите крила на част от антифашистките партии и тяхната социална опора. Националният комитет на Отечествения фронт (август 1943 г.), който оглавява движението, включва представители на социалдемократията, земеделците, независимите интелектуалци. Съответно и правителството, което съставя Отечествения фронт на 9.IX.1944 г., е изградено на паритетния принцип между четирите партии — БРП(к), БЗНС, "Звено", БРСДП. Т. е. един от белезите на диктатурата на пролетариата, подчертаван винаги от Ленин, че пролетариатът не дели властта с друга класа, при българските условия отсъства. Едва ли бихме могли да допуснем, че участващите в първото отечественофронтовско правителство буржоазни представители са прегърнали идеята за социалистическо развитие на България. Оценката на септемврийските събития и на характера на властта трябва да се извършва с оглед на конкретната социално-икономическа и обществено-политическа ситуация в страна-

та и с поставените в съответствие с нея задачи в програмата на Отечествения фронт.

Съществували ли са в навечерието на 9.IX.1944 г. обективни предпоставки за извършване на социалистическа революция? По този въпрос нашата официална историография е категорична — въстанието на 9.IX.1944 г. и социалистическата революция у нас имат своите обективни икономически и социално-политически предпоставки. Едва напоследък се появяват статии, в които този проблем се поставя в нова светлина.

Настъплението на Съветската армия през 1944 г. заварва източноевропейските страни на незавидна степен на социално-икономическо развитие. По критериите на развитите капиталистически страни те се намират (с изключение на Чехия) в т. нар. прединдустриална фаза — изостанало селско стопанство, дребни фабрики, почти пълна липса на едра индустрия, силна зависимост от развитите капиталистически страни, неоформени социални структури на работническата класа и буржоазията и др. В социално-икономически аспект в тези страни (в т. ч. и България) предстои процес на модернизация, чието същност се изразява в преход от традиционно аграрна към градска промишлена организация, в преход към усвояване ценностите на съвременната цивилизация. Сложната социална структура, в която се преплитат традиционни и модерни елементи, предполага и многоплановия характер на противоречията в обществото. В основата на процеса на модернизация на неразвитите страни от Източна Европа стои конфликтът между капитала и дребностокото производство. В политическия живот се развиват различни тенденции на социален реформизъм, селски движения, получават изява радикални десни и леви течения, насочени към коренна промяна на съществуващия порядък⁴⁹. От гледна точка на марксизма липсват необходимите материални предпоставки за преход към социализъм, но от друга страна, са налице комунистически партии от ленински тип, готови да приложат руския опит и съветския режим в новите условия на следвоенното развитие. Те предлагат идеи за социален и икономически прогрес, подкрепяни от обществени сили, малцинство от населението. Трезвата оценка на обективните условия в страната намира съответен израз в програмата на Отечествения фронт, която включва демократични по своя характер задачи, насочени към пълното възстановяване на демократичните права и свободи на гражданите, към преодоляване на стопанската разруха, и общонационални, насочени към извеждане на страната от международната изолация. Тази платформа на Отечествения фронт, достатъчно реалистична, отговаряща на наболелите проблеми на обществото, обединява широки народни маси — пролетариат, селячество, дребна буржоазия, интелигенция, представители на прогресивното офицерство и демократичната бур-

жоазия. Първият етап на народнодемократичната революция (горната граница на който се определя от едни изследвачи през 1947 г., а от други — през 1948 г.), е периодът, в който се решават задачи около изграждането на политическата система на народна демокрация, около демократизирането на обществото, за преодоляване на външнополитическите проблеми. Политическият плурализъм съответства на хетерогенната по своя състав социално-класова и икономическа структура на обществото.

През този етап не се решават социалистически по характер задачи (в смисъла, определен от марксистко-ленинската теория), нито пък комунистическата партия като участваща в управлението издига такива. Все пак неоспорим факт в обществено-политическия живот през периода 1944—1948 г. е водещата роля на БРП(к). Нейният авторитет, изграден във въоръжената борба и в създаването на Отечествения фронт, оглавяването на две от най-важните министерства в отечественофронтовското правителство — Министерството на вътрешните работи и Министерството на правосъдието, както и присъствието на съветски войски у нас, които сковават съпротивата на опозиционно настроените среди, я извеждат на преден план в ръководството на страната. Тя получава историческия шанс да осъществи на дело ленинските идеи за обществено и стопанско развитие на страната. Конкретната социално-политическа ситуация в страната, влиянието на международния фактор я задължават да се съобразява в един определен период с другите политически сили, влизащи в Отечествения фронт и участващи в осъществяването на прехода от фашистки режим към демокрация. Тактиката на прокламираната народна демокрация съвсем не измества стратегическия замисъл — преход към социализъм. Удивително точна оценка на съществуващите тенденции в обществено-политическото ни развитие през този период дават опозиционните депутати във Великото народно събрание. Никола Петков и д-р Г. Петков откриват в изграждащата се народнодемократична власт белезите на тоталитарната държава и се обявяват против законопроекта, утвърждаващи основите ѝ⁵⁰. Крум Славов характеризира властта като "диктатура не на работническата класа, а диктатура на едно партийно организирано малцинство върху цялата работническа класа"⁵¹. Опозиционният депутат Марин Личев при обсъждането на новата конституция критикува предложението проект като осигуряващ въвеждането на еднопартиен режим⁵². Светла Даскалова осъжда законопроекта за висшето образование, чрез който се посяга на академичната свобода, установява се идеологическа и методологическа уеднаквеност на научното творчество, явления, които по нейна оценка ще предизвикат ако не връщане назад, то застои в културния и научния живот⁵³. В своята дейност демократичната опозиция реагира твърдо и бързо на всеки опит за нарушаване на основ-

ните права и свободи на гражданите. В този смисъл нейното поведение би могло да се разгледа като своеобразен барометър за промените в общественно-политическия живот в България.

Така, макар и отричаща в този исторически момент всякакви стремежи към социалистически преобразувания и към установяване на диктатура на пролетариата, на практика БРП(к) успява да укрепи позициите си в управлението на страната. Опирайки се на съветското военно присъствие, използвайки численото си превъзходство в отечественофронтовските комитети, заела ключови позиции в сферата на държавното управление, БРП(к) постепенно ограничава влиянието, а накрая и унищожава политически и се разправя физически с цялата опозиция. Разбира се, цялостното изясняване на проблема за пътя на БРП(к) към установяване на монопол в държавно-политическото ръководство на страната включва в себе си различни моменти: за взаимоотношенията между съюзниците в Отечествения фронт и политическия натиск на комунистическата партия върху живота на другите партии; за външнополитическото влияние върху насоките на общественно-политическото и икономическото развитие на страната; за механизмите на утвърждаване на ръководната роля на БРП(к) чрез системата на отечественофронтовските и профсъюзните комитети; чрез издигането на редица политически прегради в реализирането на личността в сферата на обществените, стопанските и културните отношения.

Важно значение при разглеждане на поставения проблем имат теоретичните опити на ръководителите на БРП(к) за осмисляне на сложния революционен процес. На пленумите на ЦК на БРП(к) от октомври 1947 г. до юли 1948 г. се търси упорито вярна оценка на феномена народна демокрация. Въпреки че една част от комунистическите дейци отричат съществуването на диктатура на пролетариата в България, позовавайки се на политическия плурализъм и многопартийното управление, в своите убеждения за бъдещото развитие на обществото не отиват по-далеч от вече познатия съветски държавно-политически модел. Сблъскват се различни виждания, изказват се крайни становища, но постепенно в дискусиата се налага вече оформилата се в Коминформбюро тенденция към критикуване на народнодемократичния модел, изграждан в страните на Централна и Източна Европа в края на Втората световна война. Особено интересни са мислите на Г. Димитров за преминаване към социализъм без диктатура на пролетариата, чрез режима на народна демокрация⁵⁴. Както вече беше отбелязано, тази идея не е нова — тя води своето начало от края на XIX в., когато социалдемократията се обявява против диктатурата на пролетариата като средство в борбата за демокрация и социализъм. В годините на съветското социалистическо строителство идеята за постепенния, мирен характер на прехода към

социализъм развива Бухарин. Самият Г. Димитров смята, че народната демокрация с успех изпълнява някои от функциите на диктатурата на пролетариата, и под натиска на Михаил Суслов дава определение за народната демокрация като форма на диктатурата на пролетариата в заключителното си слово на Петия конгрес⁵⁵.

Съвещанието на деветте работнически и комунистически партии в Европа, състояло се в Полша през септември 1947 г., утвърждава курс на интензификация на революционния процес в посока към изграждане на социалистическо общество, с което се слага край на теоретичните и практически търсения към съобразен с националните особености път на преход към социализма. В края на четиридесетте години окончателно се налага съветският държавно-политически модел в източноевропейските страни (друг е въпросът доколко предходните години подготвиха условията за това), а с това приключва и опитът на народната демокрация да очертае контурите на нов модел на преход към социализъм.

Направеното изложение естествено поражда въпроса — какъв е характерът и същността на народната демокрация като държавно-политическа система? От една страна, безспорно водещата роля на БРП(к) в обществения и държавния живот, а от друга — уверенията на Г. Димитров и на неговите съратници за мирен и постепенен преход към социализъм без диктатура на пролетариата, поставят разрешението на проблема в зависимост от това доколко прокламирането на тези идеи съвпада с практическата дейност на комунистическата партия.

Ако се приеме, че ръководната роля на комунистическата партия е основният признак на диктатурата на пролетариата, и се вземе под внимание пъстротата в политическия живот и в управлението на страната, би могло да се твърди, че народната демокрация прибавя нови, същностни черти към характеристиката на диктатурата на пролетариата. Тук трябва да уточним, че подобни изводи могат да се направят само ако се изхожда от марксистко-ленинското разбиране за социалистическата революция и ако се приема стойността на явлениято диктатура на пролетариата като най-важен и необходим механизъм за извършване на прехода от капитализъм към социализъм.

Обществено-политическото развитие в периода IX.1944 — 1948 г. ни подсказва друг вариант на осмисляне на народната демокрация. С оглед на крайните резултати от изграждането на държавно-политическата система на народната демокрация и средствата за постигането им бихме могли да приемем, че народната демокрация от идея за осъществяване на преход от фашистка диктатура към демократично гражданско общество след 9.IX.1944 г. се превръща в добре обмислена тактика на комунистическата партия към осъществяване на нейните стратегически цели. Открит остава въпросът доколко дър-

жавно-политическият модел на народна демокрация е доброволно избран, наложен или договорен в сложната международна обстановка в края на Втората световна война⁵⁶. Опитът за разграничаването на народнодемократичния модел от съветската идея в своята същност няма реални резултати. В периода 1944—1948 г. постепенно се полагаат основите на една тоталитарна държава, която в следващите години достига своя завършен вид.

Какво е необходимо за цялостното и задълбочено изясняване на проблема?

На първо място — правилната оценка на народната демокрация и на мястото ѝ в развитието на България изисква обективно и непредубедено анализиране на фактическия материал, при интерпретацията на който изследвачите трябва да преодолеят идеологическите наслоения, тегнещи до скоро над историческата наука.

Свое място в това отношение има разрешаването на проблема за белите петна в най-новата българска история. Няма съмнение, че пълното възстановяване на историческата картина през този период би допринесло за правилното оценяване на народната демокрация като явление в нашата история. Сред неизяснените въпроси бихме споменали следните: кой, как и защо извърши промяната на 9.IX.1944 г.? Каква е ролята на Военния съюз при Отечествения фронт и защо досега тя беше премълчавана?⁵⁷ Прикриването на фактите, свързани с репресиите и беззаконието след 9.IX.1944 г., затваря цели страници от най-новата ни история за следващите поколения. Едва напоследък се появяват спомени на някои участници в тези събития (Ст. Богданов, Руси Христовозов и др.)⁵⁸, които хвърлят светлина върху този период. Несъмнено, за да се преодолее субективизмът на мемоарната литература, трябва да се осигури достъпът на изследвачите до всички съществуващи архивни материали. Дълг на историческата наука е възстановяването на истината за същността и дейността на демократичната опозиция през периода 1944—1947 г. Начална стъпка в това отношение е организираната наскоро от в. "Земеделско знаме" кръгла маса с участието на видни наши историци, посветена на личността и дейността на Никола Петков⁵⁹.

Това са само част от съществените теми, които имат пряка връзка с големия проблем за същността и характера на народната демокрация.

В заключение е необходимо да се подчертае, че преодоляването на слабостите, свързани с всеобхватното разкриване на историческите факти, събития и явления, трябва да става успоредно с обновяването на понятийния апарат, с който изследвачите си служат при анализа на историческия процес. В този смисъл само историческото познание ще ни даде достатъчно доказателства за непреходността и истинността на основни теоретични постановки. Не слепото робуване

- ³¹ Л е н и н. Цит. съч., т. 40, с. 277; т. 42, с. 283; т. 43, с. 83–84; т. 44, с. 386–387.
- ³² Л е н и н. Цит. съч., т. 37, с. 483.
- ³³ Л е н и н. Цит. съч., т. 36, с. 185.
- ³⁴ Л е н и н. Цит. съч., т. 45, с. 381, 395.
- ³⁵ Пак там, с. 396.
- ³⁶ Пак там, с. 378–379.
- ³⁷ Е. Б е р н ш а й н. Предпоставките на социализма и задачите на социалната демокрация. Варна, 1901, с. 79–92.
- ³⁸ Пак там, с. 177–182, 195–197.
- ³⁹ О. Б а у е р. Болшевиизъм или социалдемокрация. С., 1920, с. 63–70.
- ⁴⁰ К. К а у ц к и. Тероризъм и комунизъм. Принос към естествената история на революцията. С., 1919, с. 154, 156–157, 162–163.
- ⁴¹ О. Б а у е р. Цит. съч., с. 62–63; К. К а у ц к и. Цит. съч., с. 146–147, 163.
- ⁴² К. Кауцки. Цит. съч., с. 141–143.
- ⁴³ О. Б а у е р. Цит. съч., с. 62.
- ⁴⁴ О. Б а у е р. Цит. съч., с. 62.
- ⁴⁵ О. Б а у е р. Цит. съч., с. 146–147.
- ⁴⁶ Пак там, с. 116–118.
- ⁴⁷ Пак там, с. 124–125, 134, 150.
- ⁴⁸ Пак там, с. 148–150.
- ⁴⁹ Д. Л у д ж е в. Опитът за преход към социализъм в страните от Източна Европа. – Исторически преглед, 1990, кн. 1, с. 67–80.
- ⁵⁰ С т е н о г р а ф с к и дневници на ВНС, дял II, кн. 1, 76 з., 29.V.1947, с. 51; 79 з., 4.VI.1947, с. 115.
- ⁵¹ Пак там, 86 з., 17.VI.1947, с. 273.
- ⁵² Пак там, с. 284–287.
- ⁵³ Пак там, 88 з., 19.VI.1947, с. 333–334.
- ⁵⁴ П. А в р а м о в. Развитие на възгледа за деветосептемврийското въстание и народнодемократичната власт (1944–1948). – Исторически преглед, 1982, кн. 3, с. 78–93.
- ⁵⁵ М. И с у с о в. Пети конгрес на комунистическата партия в България 1948. – ИИИ БКП, т. 64, с. 52–53.
- ⁵⁶ Др. Д р а г а н о в. Съществувал ли е народнодемократичен модел на социализъм. – Векъве, 1989, кн. 4, с. 51–59.
- ⁵⁷ О. В а с и л е в. Въоръжената съпротива срещу фашизма в България 1923–1944 г. С., 1946, с. 394–397; М. И в а н о в. Какво се случи на Девети септември. – Избор, 1990, кн. 1, с. 23–27; Вл. Г е о р г и е в. Истината за 9.IX.1944. – Отечествен фронт, бр. 13366, 12.II.1990.
- ⁵⁸ Ст. Б о г д а н о в. Две смърти няма, а без една не може. – Демокрация, бр. 19–22, 8.III.1990 – 13.III.1990.
- ⁵⁹ Н. П е т к о в. След 42 години – опит за портрет. С., 1990, с. 4–38.

ТРУДОВЕ НА ВЕЛИКОТЪРНОВСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ
"СВ. СВ. КИРИЛ И МЕТОДИЙ"
ИСТОРИЧЕСКИ ФАКУЛТЕТ
КНИГА 3 – ИСТОРИЯ
ТОМ 28
1990

Отговорен редактор Лъчезар Георгиев
Стилов редактор Пенка Бурова
Технически редактор Мариян Кенаров
Консултант Радослав Райчев
Коректор Пенка Бурова

БЪЛГАРСКА, I издание
ISSN 0204-6369
Формат 60 × 90/16
Печатни коли 16,25
Тираж 250
Цена 25 лева

Университетско издателство "Св. св. Кирил и Методий"
Компютърен набор и страниране КФ "Полиграф-принт", Разград
Печат – печатницата на университетското издателство

ISSN 0204 - 6369

Цена 25 аб.